

अथ कृदन्त प्रकरणम् ।

१. धातुं सर्वमुपादाय सर्वं रूपं करोति यः ।

कृत् स एवेति विस्मित्य तद्धर्मा कृत् प्रशस्यते ॥

गौरगोविन्दपादाब्जमत्तभृङ्ग ! सनातन !

रूप ! जीवक ! गोपाल ! रघुनाथ ! दयस्व मे ॥

स्वाद्याख्यातकृत्तद्धितात्मकप्रत्ययचतुष्टयानां मध्ये प्रथमद्वयं द्वाभ्यां प्रकरणाभ्यां सविशेषं विवृतम् । ततः क्रिया सम्बन्धविशेषिणं कारकं सप्रपञ्चं व्याख्याय, तत् प्रसङ्गे— कर्तृकर्मणोः षष्ठी कृद्योगे इति सूचनात्, अथावसरप्राप्तं कृत् प्रकरणमुपक्रममाण स्तत् स्वरूपं वक्तुं श्लेषेण तस्य विष्णुसाधर्म्यमुपपादयति—

अमृता०—१. धातुमिति । यो महाविष्णुः सर्वं धातुं पृथ्यप्तेजोमरुद्वयोमरूपं सूक्ष्मरूपेणात्मनि स्थितं महाभूतपञ्चकं उपादाय व्यक्तीकृत्य तेनहि सर्वं रूपं प्राकृतचरा-चरात्मकं करोति सृजति स्वमायाशक्तिद्वारेति शेषः, स एव कृत् यथार्थकर्त्ता इति विस्मित्य विस्मयं लब्ध्वा तद्धर्मा स एव धर्मः (सर्वधातुग्रहणपूर्वकं सर्वरूपादानरूपः) यस्य तादृशः कृत् प्रत्ययः प्रशस्यते प्रकर्षेणाख्यायते । कृत् प्रत्ययश्च—शब्दयोनिभूतं (भ्वादिलक्षणं) सर्वं धातुमुपादानतयादाय नामात्मकं सर्वं रूपं विदधातीति सृष्टिलीलोपलक्षितेन विष्णुना सह कृतः साधर्म्यलाभात् कृदनुशीलनञ्च विष्णु स्मरणस्यावश्यम्भावितया वैष्णवजनहितं करत्वं सम्पत्स्यत इत्याशयः । श्लेषमादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियान्यश्म विकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ इत्यमरः ॥

बाल०—धातुं । नाम्न उत्तरे तद्धितप्रत्यया विधेया नाम्नस्तु कृत्प्रत्ययसिद्धत्वमेव स्वरूपमतः कृत्प्रकरणमारभमाणः कृतो विष्णुधर्मत्वं प्रतिपाद्य तत्कथनस्य शुभादृष्ट-जनकतां भङ्ग्या सूचयन् कृत्प्रत्ययस्य कथ्यमानत्वमाह धातुमिति । यः कोऽयनिर्वचनीयः पुरुषः सर्वं धातुं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपं उपादाय गृहीत्वा सर्वं रूपं स्थावरजङ्ग-मात्मकं करोति उत्पादयति स एव कृत् कर्त्ता इति विस्मित्य आश्चर्यं कृत्वा तद्धर्मा तदेव सर्वधातुग्रहणपूर्वकसर्वरूपकरणमेव धर्मः यस्य स कृत् प्रशस्यते प्रकर्षेण संकीर्त्यते । एवम्भूतो महाविष्णुरेव भवति । अथच यः कोऽपि प्रत्ययः सर्वं धातुं शब्दयोनिरूपं भूवादि-दशगणपठित सनाद्यन्तञ्च उपादाय सर्वं रूपं नामात्मकं करोति सोऽपि कृत् एवम्भूतः कृत्प्रत्ययो भवति, इति विस्मित्य विस्मयं लब्ध्वा तद्धर्मा तत्तस्य विष्णोर्धर्म इव धर्मः यस्य

२. धातोः कृद् बहुलं कर्त्तरि ।

धातोर्हत्तरे कृत्प्रत्ययो बहुलं स्यात् । स च कर्त्तरीत्यधिक्रियते ।
वासुदेवोऽयम् ।

३. वर्त्तमानादौ शतृशानावच्युताभौ फलान्तर प्रयोगे परपदात्म-
पदयोः ।

शदित्यन्ये । ऋशावितौ, शवादिः । ततश्च भवत् इति स्थिते, नामसंज्ञायां
प्रत्ययेषु विष्णुभक्तिमात्रवर्जनात् कृत्तद्धितयोरपि नामत्वं सिद्धम् ।
ततश्च “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः” इति न्यायेन धातव्यंशस्यापि
तदन्तर्भूतत्वात् तेन मिलित्वा नामत्वं सिद्धम् ।

अमृता०—२. धातोरिति । धातोर्हत्तरे कृत्प्रत्ययो बहुलं यथा स्यात्तथा भवति
कर्त्तरि वाच्ये । वासुदेवाख्यः अधिकारोऽयमाप्रकरणपरिसमाप्तेः । यत्र तु भावे कर्मणि
वा विधास्यते तत्र कर्त्तरीत्यस्यापवादो ज्ञेयः ।

अमृता०—३. वर्त्तमानादाविति । वर्त्तमानादौ काले फलान्तर प्रयोगेसति धातो-
र्हत्तरे कर्त्तरि परपदात्मपदयोः यथाक्रमं शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः, तौ च अच्युताभसंज्ञौ
स्याताम् । परपदात्मपदयोरिति षष्ठी, तेन परपदस्य स्थाने शतृ, आत्मपदस्य स्थाने
शानः स्यादित्यर्थः । फलान्तरप्रयोग इति—वाक्यसाकाङ्क्षापूरकतया क्रियान्तरस्य प्रयोगे
सतीत्यर्थः, क्रियासाध्यस्य हि फलत्वेन निरूपितत्वात् । यद्यपि विष्णुनिष्ठादिकतिपय
प्रत्ययवर्जं कृदन्तमात्रस्य सामान्यतः क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वमुक्तं प्राक् तथापि क्रिया-
न्तरस्य गम्यत्वेऽपि अन्ये प्रत्यया भवन्ति, शतृशानौ तु क्रियान्तरस्य साक्षात् प्रयोग एव

सविष्णुधर्मा कृत् कृत्प्रत्ययः प्रशस्यते प्रकर्षणे कथ्यते इति । विष्णुर्धातुमुपादाय सर्वं रूपं
करोति कृत्प्रत्ययोऽपि तमुपादाय तत् करोतीति कृतो विष्णुधर्मत्वं । श्लेष्मादि रसरक्तादि-
महाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः । इति नानार्थवर्गः ।
रसरक्तादीत्यत्रादिपदेन त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थि मज्जा-शुक्राणि धातव इत्यन्योक्तं गृहीतं ।
तद्गुणा महाभूतक्षित्यादीनां गुणास्तेहि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ १ ॥

बाल०—धातोः । धातोरिति पञ्चम्यन्तं । बहुलमिति क्रियाविशेषणं । सचेति
सच कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि वाच्ये भवति । इतीति एतत् सूत्रमित्यर्थः । इत्यधिक्रियते इति
अधिकारसूत्रमेतदित्यर्थः ॥ २ ॥

बाल०—वर्त्त । वर्त्तमानादौ काले धातोर्हत्तरे फलान्तरप्रयोगे सति कर्त्तरि वाच्ये
परपदात्मपदयोर्विषये शतृशानौ बहुलं भवतः, तौ अच्युताभौ अच्युताभसंज्ञौ । फलान्तरेति
फलान्तरस्य वाक्यसमापकत्वेन प्रयोगे सतीत्यर्थः । परपदात्मपदयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तं

ततो वैष्णवो भवन् विराजते, वैष्णवौ भवन्तौ विराजते, वैष्णवाभवन्तो विराजन्ते । एवं मालां कुर्वन् विराजते, कुर्वाणः । श्रीकृष्णं भजता जितम्, श्रीकृष्णं भजतः शिवम् । सम्बोधने च— हे कुर्वन्, पा पाने पिवन् । भौवादिकस्यैव पिवादेशो द्रादीनां साहचर्यात् । पा रक्षणे पान् पान्तौ ।

विधीयेते नतु तस्य गम्यमाने । क्रियात्वनामत्वयो युगपदेवेष्टत्वादेतयोः क्रियास्वरूपेणात्म-पदादिस्थानीयत्वम् वर्तमानादिकालभागित्वञ्च; नामत्वांशे तु कारकभागित्वम् । उभावेव स्वरूपौ विशेषणतया व्यवह्रियेते; अतएवासमापिकाक्रिया क्रियास्वरूपेण स्वविशेष्यभूता समापिकाक्रियां नित्यमेतावपेक्षेते, नामस्वरूपेण च स्वविशेष्यभूतं कारकमिति विवेकः ।

ऋशावितौ इति—ऋराम इत् नुम् प्राप्त्यर्थः, शराम इत् शिवत्वेन कृष्णधातुकत्व-स्थापनार्थः । ततः शप् कृष्ण धातुक इति शप् । ननु अच्युताभसंज्ञत्वादेव शवादिसिद्धेः शित्करणं निष्फलमिति चेत् ? मैवं, शिवत्वाभावेन पः पिव इत्याद्यादेशानामनुत्पत्तेः । नचाच्युताभत्वेन कृष्णधातुकत्वात् शपि कृते शिवत्वमपि सिध्येदिति वाच्यम्, अत्र सिद्धेऽपि तस्मिन्, अदादौ शपो महाहरत्वात् सन् घनन् प्रभृति पदानि नैव सिध्येयुः, अच्युताभस्य निर्गणत्वं दुर्घटत्वादिति । तस्मादपृथु कृष्णधातुको निर्गुण इति च यथा चरितार्थं स्यात्तदर्थञ्च शित्करणं ज्ञेयम् ।

कृदन्तस्य नामत्वमुपपादयन् युक्तिमाह—नामसंज्ञायामित्यादि । 'अधातुः विष्णु-भक्तिकमर्थवन्नाम इत्युक्तलक्षणे प्रत्ययेषु स्वाद्याख्यात कृत्तद्धितेषु मध्ये स्वाद्याख्यातरूपः विष्णुभक्तिमात्रस्य वर्जनादवशिष्टयोः कृत्तद्धितयोः प्रत्यययोर्नामत्वं सुतरां सिद्धम् । ततः प्रकृति धातुरूपा, प्रत्ययः कृद्वरूपः, तौ प्रत्ययार्थं साधन (कारक) प्रधानरूपमर्थं सह युगपद्व्रूत इति न्यायार्थः । अनेन न्यायेन धात्वंशस्य गौणतया कृदन्तमूतत्वात् प्रत्ययांशस्य च प्राधान्यात् धात्वंशेन मिलित्वा कृदन्तस्य नामार्थं सिद्धमित्यर्थः ।

भवन्निति—भू शतृ शप्, गोविन्दः । ततो भवत् शब्दात् सु, चतुर्भुजानुबन्धत्वान्नुम्, सो ह्रस्वः, सत्सङ्गान्तहरः । विराजत इति—भवन्निति वैष्णवस्य समानाधिकरणं (विशेषणं) असमापिका क्रिया च । ततो वाक्यसमापकत्वेन (आकाङ्क्षापूरकत्वेन) फलान्तर द्योतिकाया विराजत इति क्रियायाः प्रयोग इति भावः । एवं भवन्तावित्यादौ विशेष्यानुरूपं लिङ्गवचनादिञ्चानुसन्धेयम् । कुर्वन्निति—शपोऽपवाद उः, गोविन्दः, अरामस्य उरित्यादि साधनरीतिराख्यातवज् ज्ञेया । मालामिति कर्म अनुक्तं कर्त्तरि

शतृप्रत्ययः परपदस्य विषये भवति, शानप्रत्यय आत्मपदस्य विषये भवति इत्यर्थः । ततश्च शतृप्रत्ययः परपदीनां शानप्रत्ययः आत्मपदीनामिति । शवादीति शिवत्वात् कृष्ण-धातुकत्वं । ततश्च शप् कृष्णधातुक इति शप् । ननु मात्रालाघवमात्रेण पुत्रोत्सववन्मनुनात् अतृ-आनावच्युताभाविति कृते अच्युताभत्वेन कृष्णधातुत्वात् शपादि सिध्येत् ततो भवन्

फलान्तरेत्यादि किम् ? वैष्णवः करोति । सकर्मकात्तदप्रयोगेऽपि
क्वचित्—सन् विद्यमानो घटमानोऽसौ ।

शतुर्विधानात् । एवं श्रीकृष्णमिति । श्रीकृष्णं भजतः जनस्य शिवम् वास्तव कल्याणं
मवतीत्यर्थः । नामत्वमेव स्पष्टयति—सम्बोधने चेति ।

फलान्तरं विना तौ न स्यातामिति व्यावृत्त्या दर्शयति—वैष्णवः करोतीति ।
अत्रैकक्रियासाध्यमेकमेव फलं विवक्षितमिति नह्येवं प्रयोगः सूत्रविषय इत्यर्थः । तस्मादेक-
कर्तृकयोः समकालिकयोः क्रिययोरेव विषयः अच्युताभ इति निष्कर्षः । ननु कथं वैष्णवः
करोति गच्छति चेत्यपि प्रयोगो दृश्यते ? इष्टापत्तिरियम्, निषेधाभावात् । अतएवा-
धिकारसूत्रे धातोः कृद्बहुलमित्युक्तम् । यदा प्रयोक्तुरप्रवृत्ति स्तदा धातुस्वरूपेण हि
तिष्ठतीति न दोषः ।

अकर्मकादिति—अकर्मकादिह सत्ता प्रधानादेव धातो स्तदप्रयोगे फलान्तराप्रयोगेऽ-
पि क्वचित् तौ भवतः, बाहुल्यादित्यर्थः । तेन असौ सन्, अस्तीत्यर्थः; विद्यमानो विद्यत
इत्यर्थः, घटमानो घटत इत्यर्थः । सन् इति—अस् शतृ, स्नमस्त्योररामहरो निर्गुण
इत्यरामहरः, अन्यत् साधनंसमानम् । विद्यमान इति—विद सत्तायां दिवादिः, आत्म-
पदित्वात् शानः, अतो मुगाने इत्यग्रिमसूत्रेणमुगागमः । घटमान इति—आत्मपदित्वात्
शानः पूर्ववत् ।

गच्छन्नित्याद्यपि सिध्येतर्हि शतृशानौ कथमिति चेत्तदैवं समाधेयं । भवन्नित्यादौ सिद्धेऽपि
जुहोत्यादिगणे इयच्छन्नित्यत्रादादित्वेन शपोऽभावात् नारायणस्य स्थाने अर्त्ते ऋच्छ
इत्यनेन ऋच्छादेशो न स्यादतः शतृशानाविति अच्युताभाविति पदं वर्त्तमाने भूरि-
प्रयोगार्थं । नामेति प्रत्ययेष्विति प्रत्ययानां मध्ये इत्यर्थः । ततश्च कृत्तद्धितयोर्नामत्वात् ।
प्रकृतीति । प्रकृतीत्यादि न्यायेन प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यं भवति, अतो धात्वंशस्य भुव
इत्यस्यापि तदन्तर्भूतत्वात् प्रत्ययान्तर्भूतत्वात् तेन धात्वंशेन मिलित्वा नामत्वं सिद्धमिति
कृत्प्रत्यस्येति शेषः । कुर्वन्निति डु कृत्र करणे तनादेः शपोऽपवाद उरिति उः । गोविन्दः
करोत्यरामस्य उर्निर्गुण इति अरामस्य उः उद्वयं वः । ततः कुर्वच्छब्दात् सुं चतुर्भुजानु-
बन्धत्वान्नुम् सोर्हरः सत्सङ्गान्तहरः । श्रीकृष्णमिति भजता जनेन जितमत्र सर्वमिति
कर्म्मोह्यं तत्त्वनुक्तं समापकजितस्य भावे विहितत्वात् श्रीकृष्णं भजतः शिवमिति भजतो
जनस्य शिव मङ्गलं । अत्र क्रियान्तरमध्याहार्यं । सम्बोधने हेति उदाहरणं दर्शयते इति
शेषः । पिवन्निति पः पिव इत्यादिना पिवादेशः कथं न भवतीति चेत्तत्राह भौवादिकस्यैव
पिवादेश इति हेतुमाह घ्रादीनां साहचर्यादिति । वैष्णवः करोतीत्यत्र फलान्तर-
प्रयोगाभावः । अकर्मकादिति अकर्मकाद्धातोस्तरे तस्य फलान्तरस्य अप्रयोगेऽपि क्वचित्
शतृशानौ भवतः, बहुलमित्युपादानादिति शेषः । सन्निति अस भुवि स्नमस्त्योररामहरो
निर्गुण इत्यनेन अरामहरः । विद्यमान इति विद सत्तायां दिवादिरात्मपदी अतो मुगान
इति मुक् अतो मुगान इति सूत्रमतिनिकट एव वक्ष्यते, अतः, असिद्धरूपं न त्याज्यमिति
प्रतिज्ञायां न विरोधः । घटमान इति घट चेष्टायां भूवादिरात्मपदी ॥ ३ ॥

४. अतो मुगाने ।

पचमानं वैष्णवं पश्य ।

५. मा युक्ताच्छतृशानावाक्रोशे ।

मा पचन्नवैष्णवो विष्णो नैवेद्यम्, मा पचत्वित्यर्थः ।

६. क्रियायाश्चिह्ने हेतौ च शतृशानौ ।

तिष्ठन् हरिं स्तौति । हरिं भजन् मोदते ।

अमृता०—४. अत इति । आने प्रत्यये परे अरामादुत्तरे मुक्इत्यागमः स्यात् । उकावितौ मराम शेषः । किदागमत्वेन प्रकृतिसम्बन्धी मुगेषः, अन्यथा शानस्य अच्युताभ-
त्वेन अआ वमोरिति प्राप्येत ।

अमृता०—५. मा युक्तादिति । आक्रोशे गम्यमाने फलान्तराप्रयोगेऽपि मा युक्ता-
द्धातोः शतृशानौ स्याताम् । सानुबन्धोऽयं माशब्दः, “माड्याक्रोशे” इतिवार्तिक
निर्देशात् । सकर्मकार्थो विधिस्तथा माङ् योगे सर्वापवादी भूतेश इति शासनात् वर्तमाने
अप्राप्ते तत्प्राप्त्यर्थश्च । विष्णो नैवेद्यं—विष्णवे निवेदनीयमन्नादि । केचिदत्र
विभाषामाहुः ।

अमृता०—६. क्रियाया इति । चिह्नं लक्षणम्, हेतुर्जनकः । अन्यक्रियायाः चिह्ने
हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः शतृशानौ भवतः । तिष्ठन् स्तौतीत्यत्र कर्तुं वैष्णवस्य स्थिति
स्तस्य स्तुति क्रियायाश्चिह्नम्, अवस्थाविशेष इत्यर्थः । तिष्ठन्निति—पः पिव इत्यादिना
ष्ठा धातोः तिष्ठादेशः । एवंशयानो मुङ्क्ते शिशु रित्यादि । हरिं भजन् मोदत इत्यत्र
भजनं मोद क्रियाया हेतुः, भजनहेतुको मोद इत्यर्थः । एवमधीयान काशीमधि-
वसतीत्यादि । अध्ययनहेतुकः काशीवासः । क्रियाया इतिकिम्—द्रव्यगुणयोश्चिह्ने
हेतौ वा मा भूत्—यः सर्वान् नमस्यति स वैष्णवः; इह द्रव्यचिह्ने तथा यदुत्प्लवते
तल्लघु इत्यत्र गुणचिह्ने न तौ । एवं तयोर्हेतौ च प्रतिषेधो ज्ञेयः ।

बाल०—अतो । आने परे अत उत्तरे मुग् भवति । उकावितौ । पचमानमिति
डु पच ष पाके भुवादिरुभयपदी । क्वचिन्न । मुगिति शेषः । अपि शाकं पचानस्येति
जुमरादिमतं । अस्मन्मते कृद्बहुलत्वाद्द्रष्टव्यमिति ॥ ४ ॥

बाल०—मायुक्ता । आक्रोशे गम्यमाने फलान्तराप्रयोगेऽपि मायुक्ताद्धातोर्त्तरे
शतृशानौ भवतः । नैवेद्यमन्नादि ॥ ५ ॥

बाल०—क्रिया । धात्वर्थे भिन्नायाः क्रियायाश्चिह्ने हेतौ च सति धातोर्त्तरे
शतृशानौ भवतः । यस्य धातोरर्थश्चिह्नं हेतुश्च तस्माद्धातोर्त्तरे शतृशानौ भवत इत्यर्थः ।
चिह्नं ज्ञापकं हेतुर्जनकः । तिष्ठन् हरिं स्तौतीति । अत्र स्थितिः स्तुतिक्रियायाश्चिह्नं अतः
स्थाधातोः शतृप्रत्ययः । तिष्ठन्निति पः पिव इत्यादिना स्थस्तिष्ठः । हरिं भजन् मोदत

७. आत्मपदस्थानीयत्वाद् बाहुल्याच्च शानकानौ भावकर्मणोश्च,
भावकृद् ब्रह्मणि ।

८. उपेन्द्रात् कृन्नस्य सर्वेश्वरात् परस्य णत्वं, भाभू पुना कमि
गमि प्यायि वेप वर्जम् ।

अमृता०—७. आत्मेति । शानकानौ भावकर्मणोश्च स्याताम्, तत्र हेतुः—आत्मपद
स्थानीयत्वादिति । आत्मपदस्थाने शान इत्युक्तम्, कानश्चात्मपद स्थाने विधास्यते । भाव
कर्मणी अपि आत्मपदादेव विधीयेते, भावे कर्मणि सर्वस्माद्धातोः स्यादात्मने पदमिति
स्मरणात् । अतः शानकानौ भाव कर्मणोश्च भवत इत्यायातम् । तथापि भावकृतः
सर्ववचनार्हत्वात्—“प्रथमपुरुषैकवचनमेव भावे” इत्युक्तनियम इह व्यभिचरतीति
विचारेणापरितुष्यन् पुन हेत्वन्तर मुपन्यस्यति—बाहुल्याच्चेति । आदावेवाधिकार सूत्रे
बहुल पद निवेशात् कर्तुरप्रवृत्तौ भावस्य कर्मणो वा प्रवृत्ति भवतीति भावः । भावकृद्
ब्रह्मणीति—भाव वाच्ये विहितः कृतप्रत्ययो ब्रह्मणि वर्तते इत्यर्थः । प्रथमपुरुषैकवचन-
मेव भावे इत्युक्त नियमस्तु कृति न प्रवर्तते किन्तु आख्याते एव । कृदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते इति विशेष परिभाषा बलात् । विशेषस्त्वग्रे वक्ष्यते ।

अमृता०—८. उपेन्द्रादिति । पूर्वोक्तनिमित्तभूतादुपेन्द्रादुत्तरस्य पुनः सर्वेश्वरपरस्य
कृदन्तनस्य णत्वं भवति । असमानविष्णुपदत्वादप्राप्ते विधानम् । तत्र भा दीप्तौ, भू
सत्तायां, पुत्र पवने, कमु कान्तौ, गमलृ गतौ, ओप्यायी वृद्धौ, टुवेपृ चलने इत्येतान्
वर्जयित्वा अन्येभ्यो धातुभ्य उत्तरस्य कृन्नस्य णत्वं भवतीत्यर्थः ।

इत्यत्र भजनं मोदक्रियायां हेतुरिति भजधातोः शतृप्रत्ययः । क्रियाया इति किं । यः पठति
स विष्णुदत्तः । अत्र पठनं विष्णुदत्तस्य ज्ञापकं नतु क्रियायाः । चिह्ने हेतौ चेति किं ।
पचति च पठति च ॥ ६ ॥

बाल०—आत्म । शानकानौ भावकर्मणोश्च भवतः । हेतुमाह आत्मेति । शानकान-
योरात्मपदस्थानीयत्वेऽपि प्रथमपुरुषैकवचनाभावाद्भाववाच्ये न सम्भवतीति अपरितुष्य
हेत्वन्तरमप्याह बाहुल्याच्चेति । कानो वक्ष्यते । शानकानौ आत्मपदस्थाने भवत इति
तयोरात्मपदस्थानीयत्वं । भावकृद्ब्रह्मणि वर्तते । उपेन्द्रादुत्तरस्य कृतप्रत्ययसम्बद्धिनो नस्य
सर्वेश्वरपरभूतस्य णत्वं भवति । भा दीप्तौ भू सत्तायां पुत्र पने कमु कान्तौ गमलृ गतौ
ओ प्यायि वृद्धौ टु वेपृ चलने इत्येतान् वर्जयित्वा उपेन्द्रादुत्तरस्य सर्वेश्वरपरभूतस्य कृन्नस्य
णत्वं वा भवति ॥ ७ ॥

बाल०—जेर्वा । ख्या प्रकथन इत्यस्माद्विहितस्य कृन्नस्य णत्वं वा भवति । उपेन्द्रा-
दुत्तरस्येत्यादि सर्वत्र योज्यमेव । नरामोद्धवाद्विहितस्य कृन्नस्य णत्वं भवत् ईश्वरादेरेव
मोद्धाद्विवति नान्यस्मादिति । विष्णुजनादेरीश्वरोद्धवाद्विहितस्य कृन्नस्य णत्वं वा
भवति । प्रगीयमाणमिति गै शब्दे भावे शानः, दामोदरमास्थापिवतेत्यादिना आरामस्य

६. ने वा ख्यातेश्च ।

१०. नरामोद्धवादीश्वरादे रेव ।

११. विष्णुजनादेरीश्वरोद्धवाद् वा ।

अमृता०—६. नेरिति । उपेन्द्रादुत्तरात् ण्यन्तधातोः ख्यातेश्च कृदन्तनरामस्य सर्वेश्वर परस्य णत्वं विभाषया स्यात् ।

अमृता०—१०. नरामेति । नरामोद्धव श्चेद्धातु स्तर्हि सामर्थ्याद् विष्णुजनान्त इति लभ्यते, तदा ईश्वरादेरेव तादृशाद्धातोरुत्तरे विहितस्य कृतो नरामस्य णत्वं स्यादु-
पेन्द्रात् सर्वेश्वरपरात् । पूर्वस्यैव विशेष एषः ।

अमृता०—११. विष्णु इति । विष्णुजन आदिः, ईश्वर उद्धवश्च यस्य तादृशाद्धातो-
रुत्तरे स्थितस्य कृत्तस्य णत्वं वा भवति, उपेन्द्रात् सर्वेश्वरपरात् । पूर्वस्यैव विशेषः । तत्र

ईरामः । भावकृतो ब्रह्मत्वं णत्वं । प्रगीयमाण इति कर्मणि शानः । सर्वेश्वरात् परस्येति किं प्रभग्नः । प्रभग्न इति भन्जो आमर्दने क्तः ओरामेत्वात् विष्णुनिष्ठा तस्य नः अनिरा-
मेतामित्यादिना नरामहरः विष्णुनिष्ठादेः शस्य स्थानिवद्भावात् चवर्गस्य कवर्गः । प्रभाय-
मानमिति भावे शानः ॥ ८ ॥

बाल०—ण्यन्ते । ण्यन्ते च भादौ णत्वं न भवति । प्रभाप्यमानमिति अर्त्ति-
ह्रीन्नीरीकनुयीक्ष्माय्यारामेभ्यः पुक् यलोपो गोविन्दश्च णौ दरिद्रां विनेति पुक् । पुनेति
शनानिर्देश इति तस्मात् क्रयादेरेव णत्वं न भवति । पूङ्गस्विति पूङ् पवन इत्यस्य
भूवादेस्त्वित्यर्थः । प्रपवमाणमिति कर्त्तरि शानः । णेर्वेतस्य उदाहरणं दर्शयति णेस्त्विति ।
एवं ख्येति । तदुदाहरणं यथा प्रख्याप्यमाणः प्रख्याप्यमानो वेति । नरामेतीति । नरामो
कृवादीश्वरादेरेवेत्यस्योत्प्लेखः । प्रेङ्ख्यमाणमिति इखि गतौ ईश्वरादित्वादत्र णत्वं ।
प्रकम्प्यमानमिति कपि चलने ईश्वरादित्वाभावादत्र न णत्वं । नौ कृतेत्विति नरामोद्धव-
धातुत्वं न स्यात्, किन्तु खरामोद्धवधातुत्वं स्यादिति तत्र तु विकल्प एवेति णेर्वेत्यनेनेति
शेषः । उन्भ पूरण इत्यस्य इत्यनन्तरं ण्यन्तस्येति ज्ञेयं । अण्यन्तस्य तु अस्माकं मतेऽपि
नित्यं प्रोम्भणमिति उन्भ पूरणे तुदादिः । इविरिति अन्तस्थान्त इति अविष्णुवर्ग्य-
ररामान्त इत्यर्थः । प्रेण्वनमिति इवि व्याप्तौ इरामेत्वान्नुम् अतो भाव इति अनः वंणव-
परत्वाभावात् अविष्णुपदान्तस्येत्यादिना नस्य न विष्णुचक्रं । अत्र ईश्वरादित्वेऽपि
पूर्वोक्तनिमित्तत्वाभावात् न णत्वं यत् उक्तं पूर्वोक्तनिमित्तत्वे सत्येव षत्वणत्वे इति
सधश्वरादेरितरव्यवधानात् पूर्वोक्तनिमित्तत्वाभावः । विष्णुजनादेरित्यादेरुदाहरणं दर्शयति
विष्ण्विति । प्रगूहमाण इति गूह सम्बरणे भ्वादिभयपदी कर्त्तरि शानः शप् गोविन्दः
गोह ओ ऊ सर्वेश्वर इति ओरामस्य ऊरामः मूक् णत्वं ॥ ९ ॥

बाल०—आसः । आस उपवेशन इत्यस्माद्विहितस्य शानस्य स्थाने ईनो भवति ॥ १०

बाल०—पर । ताच्छील्यवयःशक्तिषु गम्यमानासु आत्मपदिनः परपदिनश्चोत्तरे

वैष्णवेन प्रगीयमाणं वर्तते । वैष्णवेन प्रगीयमाणो हरिः प्रीणाति । भादि
निषेधः किम्—प्रभायमानम् ।

१२. ण्यन्ते च न ।

प्रभाप्यमानम् । पुनेति शनानिर्देशः, ततः पूजः प्रपूयमानम् । पुङ्स्तु
णत्वमेव—प्रपवमाणम् । णेस्तु—प्रगाप्यमाणः प्रगाप्यमानो वा । एवं
ख्या । नरामेति—प्रेङ्ख्यमाणमित्यत्रैव णत्वं, नतु प्रकम्प्यमानमित्यत्र ।
णौ कृते तु नरामोद्धव धातुत्वं न स्यात् तत्र तु विकल्प एव,—

सामान्यतः प्रथमसूत्र मुदाहरति—प्रगीयमाणमिति । अत्र भावे शानः । प्र इति निमित्तभूत
उपेन्द्रः, तस्मात् सर्वेश्वरादि व्यवधानेऽपि सर्वेश्वरात् परस्य शानप्रत्ययस्य नस्य णत्वम् ।
उत्तरत्र कर्मणि शानः, तेन हरिति कर्म उक्तम् ।

अमृता०—१२. ण्यन्त इति । भादीनां ण्यन्तत्वेऽपि तदुत्तरस्य कृन्नस्य णत्वं न
स्यात् । णेर्वेत्यनेन प्राप्ते निषेधः । प्रभाप्यमानमिति—अस्ति ह्रीत्यादिना पुक् । प्रपूय-
मानमिति—निषेधेषु पुनेति शना निर्देशात् क्रयादेरेव पूजः कृन्नस्य णत्वं निषिध्यते, अतो
भवादे स्तु स्यादेव—प्रपवमाणमिति, कर्त्तरि शानः । प्रगाप्यमाण इति पूर्ववत् ण्यन्तात्
पुक् । ख्यातेः प्रख्याप्यमाणः प्रख्याप्यमानो वा । नरामेति सूत्रप्रतीकः, नरामोद्धवादिति
सूत्रमुदाहरतीत्यर्थः । प्रेङ्ख्यमाणमिति—इखि गतौ, भावे शानः, धातुरीश्वरादिः
इरामेत्वान्नुमि कृते नरामोद्धवत्वम्, ततः स्तत्परस्य कृन्नस्य णत्वम् । प्रकम्प्यमानमित्यत्र
नरामोद्धवत्वेऽपि ईश्वरादित्वाभावान्न णत्वम् ।

णौ कृते त्विति—णौ कृते सति णिरेवान्ते स्थितः, ततः खरामस्य उद्धवत्वान्न हि
तत्सूत्रप्रवृत्तिः, किन्तु णेर्वेत्यनेन विभाषा, णेर्हरः । प्रोम्भणमिति—भावे अनः कृत, अस्य
च नित्यं णत्वं मन्यते काशिकादिषु । तत्र—“इजादेः सनुमः” इति सूत्रे नुम् ग्रहणमनु-
स्वारोपलक्षणार्थमिति सिद्धान्तस्य अनुगुणमुदाहरणम् प्रोम्भणमित्यादि दर्शितम् ।

शानो भवति । ताच्छील्यं तत्स्वभावता फलनिरपेक्षया प्रवृत्तिस्ताच्छील्यमिति च ।
शानस्य आत्मपदस्थानीयत्वात् परपदिनो न प्राप्नोतीति विधानं । भक्तं भजमान इति
अत्र ताच्छील्यं गम्यते भजधातोरुभयपदित्वादात्मपदित्वं परपदित्वञ्च । कवचं विभ्राण
इति अत्र कवचधारणेन वयो गम्यते कवचो वर्म । विभ्राण इति डु भृत्र धारणपोषण-
योर्जुहोत्यादिरुभयपदी शाने कृते द्विर्वचनं नर ऋरामस्याराम इति ऋरामस्याराम
हरिखड्गस्येत्यादिना नरस्य हरिघोषस्य हरिगदा । भृत्र आमि चेति अरामस्येरामः ऋद्वयं
रः । रावणं निघ्नान इति । अत्र रावणनिहननेन शक्तिर्गम्यते निघ्नान इति हन हिंसा-
गत्योः परपदी गम हन जन खन घसामित्यादिना उद्धवादर्थनं हनो हस्य घो णिण्योरिति
हस्य घः ॥ ११ ॥

बाल०—वेत्तेः । विद ज्ञाने इत्यस्माद्विहितस्य शत्रुप्रत्ययस्य स्थाने वसुर्वा

प्रेङ्ख्यमाणः प्रेङ्ख्यमानो वा । उन्म पुरण इत्यस्य प्रोम्भणमित्यत्रापि नित्यमिति काशिकादिमतम् । इवेरन्तस्थान्तस्य तु प्रेण्वनमित्यत्र न णत्वम्, पूर्वोक्तनिमित्तत्वाभावात् । विध्विति—प्रगूहमाणः प्रगूहमानो वा ।

१३. आसः शानस्य ईनः ।

आसीनः ।

१४. परपदिनश्च शानस्ताच्छील्यवयःशक्तिषु ।

भक्तं भजमानः, कवचं विभ्राणः, रावणं निघ्नानः ।

इवेरिति—इवि व्याप्तौ इत्यस्यान्तो वरामः अन्तस्थः, तेन तस्य वैष्णवत्वाभावात् अविष्णु पदान्तस्येत्यादिना तुमो नस्य न विष्णुचक्रम्, तदभावे च णत्वमेव । अधुना पूर्वनिमित्ते ररामे स्थितेऽपि णरामव्यवधानात् परस्य कृत्तस्य न णत्वमिति भावः । अन्तिममुदाहरति—प्रगूहमाण इत्यादि । गूह सम्बरणे, अत्र विष्णुजन आदिः, उद्धवश्चेश्वर इति विभाषित णत्वम् । सर्वेश्वरात् परस्येति किम्—प्रभुग्नः ।

अमृता०—१३. आस इति । आसउपवेशने इत्यस्मादुत्तरस्य शानस्य ईन इत्यादेशः स्यात् । आदेशाभावे सति आसान इत्यनिष्टरूपं सिध्येत ।

अमृता०—१४. परपदिन इति । ताच्छील्यं तत्स्वभावता, वयः शरीरावस्था यौवनादि, शक्तिः सामर्थ्यम् । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु परपदिनो धातोश्च शानः स्यात् कर्त्तरि । चकारादात्मपदिनश्च । शानस्यात्मपदविषयत्वादप्राप्ते विधानम् । भक्तं भजमान इति—भक्तजनभजनं कृष्णस्य शीलम्, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति स्व-प्रतिज्ञानुरोधात् । कवचं विभ्राण इति—कवचो वर्म । अत्र कवचधारण योग्यं यौवनं वयो गम्यते । विभ्राणइति—डुभृञ् जुहोत्यादिः, शपो महाहरः, द्विर्वचन, नरऋरामस्य अरामः, हरिघोषस्य हरिगदा नरस्य, भृञ् आमिचेति नरारामस्येरामः, ऋद्वयं रः । रावणं निघ्नान इति—नि-हन, शपो महाहरः, अपृथु कृष्णधातुक इति निर्गुणत्वेन शानस्य कंसारि सर्वेश्वरत्वम्, ततो गम हनेत्यादिना उद्धवादर्थनम्, हनो हस्य घः । ताच्छील्यव-भावे तु भक्तं भजन्निवृत्तिं लभते हरिः ।

भवति । वेत्तेरिति निर्देशो विदलू लाभ इत्यादेर्निरासार्थः अकर्मत्वेऽपि शतुर्वसुर्भवतीति शेषः ॥ १२ ॥

बाल०—शतृ । भविष्यति च काले धातोरुत्तरे शतृशानौ भवतः । तत्पूर्वं शतृशानाभ्यां पूर्व स्यश्च भवति । करिष्यन्निति ऋराम हनिभ्यामिट् स्ये इति इट् ॥ १३ ॥

बाल०—अर्हः । पूज्ये वाच्ये अर्ह उत्तरे शतृ भवति । अर्हन्निति अर्ह पूजायां भ्वादिः पूज्य इत्यर्थः । पूज्य इति किं । अवैष्णवो दुःखमर्हति ॥ १४ ॥

१५. वेत्तेः शतु वंसु र्वा ।

विदन् विद्वन् कृष्णम् । अकर्मकत्वेऽपि—विद्वान् पण्डितः ।

१६. शतृशानौ भविष्यति च तत्पूर्वं स्यश्च ।

करिष्यन् करिष्यमाणः ।

अमृता०—१५. वेत्तेरिति । विदज्ञाने इत्यस्मादुत्तरे शतृप्रत्ययस्य स्थाने विभाषया वसु रादिश्यते । विद्वानिति—नुम् सत्सङ्गान्तहरादि साधनं समानं, सान्तसत्सङ्गत्वादुद्ध-
वस्य त्रिविक्रम इतिविशेषः । अकर्मकत्वेऽपीति—कर्माविवक्षायामपि वेत्ते वंसु र्वा
स्यादित्यर्थः । श्तिपा निर्देशात् सत्ता लाभविचारार्थानान्तु वसु नैव भवतीति भावः ।

वर्त्तमानादादित्यत्र आदिपदनिवेशफलं दर्शयति —

अमृता०—१६. शतृ इति । भविष्यति च काले धातोरुत्तरे शतृशानौ भवतः,
चकाराद् वर्त्तमाने सिद्धावेव तौ । तदा ताभ्यां पूर्वं स्यश्चागमः स्यात् । भविष्यति
विहितानां सत्यादि प्रतिरूपकः प्रत्ययएषः । करिष्यन्निति—ऋरात् हनिष्यामिति इट्
षत्वञ्च ।

बाल०—इङ् । कृच्छ्रं कष्टं कष्टरहिते कर्त्तरि वाच्ये इङ्धारिभ्यामुत्तरे शतृप्रत्ययो
भवति । अधीयन्निति इङ् अध्ययने । इकिङौ नित्यमधिपूर्वौ । शतृ शप् महाहरः ।
योगविभागेन सन्धि निर्वर्त्य पश्चादियादेशः । डित्वात् शतृप्रत्यो न भवतीति विधानं ।
धारयन्निति धृङ् धारणे णिः ततः शतृ क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वात् शतृप्रत्ययो न
भवतीति विधानं । कृच्छ्रत्वेति कर्त्तुरिति शेषः । कृच्छ्रशब्दोऽत्र धर्मिवचनः ॥ १५ ॥

बाल०—द्विषः । शत्रौ वाच्ये द्विष उत्तरे शतृप्रत्ययो भवति । द्विषन्निति द्विष
अप्रीतौ अदादिः शत्रुरित्यर्थः शत्राविति किं । औषध द्वेष्टि । अर्हदादश्चेति द्विषच्छब्दो-
ऽर्हदादिश्चेत्यर्थः । यद्वा, फलान्तराप्रयोगे सद्विद्यमानघटमाना भवन्तीति पूर्वमुक्तं
तदभिप्रेत्याह अर्हदायश्च फलान्तरं नापेक्षन्त इति फलान्तरमिति क्रियान्तरमित्यर्थः ।
रूढशब्दत्वादित्यट्टङ्कितेन शब्दभेदानप्याह मुख्येत्यनेन । मुख्य एव शब्दः स्यात्, लाक्षणिक
एव शब्दः स्यादिति सर्वत्र योज्यं । तत्रेश्वरेच्छासङ्केतितो मुख्यो यथा घटपदादिः ।
लक्षणासङ्केतितो लाक्षणिको यथा गङ्गातटादिः । गौणवृत्तिप्रतिपाद्यो गौणः यथा
अग्निमाणवकादिः । उपचारेण लक्षित औपचारिकः यथा सत्या इत्यत्र सत्यभामादिः
शब्दानुकरणादिश्च । आधुनिकसङ्केतितो रूढः यथा डित्थडवित्थादिः । योगरूढवृत्ति-
प्रतिपादितो योगरूढो यथा पङ्कजादिः । यौगिकवृत्तिबोधयो यौगिकः यथा पाचकादिः ।
इत्यत्र मुख्यरूढयोरवान्तरभेदः अभिधासङ्केतितत्वेन तुल्यत्वात् । लाक्षणिकगौणयोरप्य-
वान्तरभेदः गौणवृत्तेर्लक्षणैकदेशप्रभेदात् ॥ १६ ॥

१७. अर्हः शतृ पूज्ये ।

अर्हन् ।

१८. इङ् धारिभ्यां शत्रुकृच्छ्रकर्त्तरि ।

अधीयन् श्रीभागवतम्, धारयन् वेदान् । कृच्छ्रत्वे तु—कष्टेनाधीयानः ।

अमृता०—१७. अर्ह इति । पूज्ये प्रशंसायामर्थे अर्ह तेः शतृ भवति । नियमोऽ-
यमितरार्थे भा भूदिति । तेन चौरः शास्तिमर्हतीत्यत्र योग्यार्थे न शतृ ।

अमृता०—१८. इङिति । अकृच्छ्रः सुखसाध्यो धात्वर्थो यस्यकर्तुः सोऽकृच्छ्रकर्त्ता,
तस्मिन्नर्थे इङ् अध्ययने, धृङ् अवस्थाने ण्यन्तः, इत्येताभ्यां शतृ स्यात् । इङ् आत्मपदित्वात्
शान एव प्राप्तः, धृङोऽप्यन्तत्वात् शतृ शानौ चोभौ प्राप्नोः, ततोऽत्रार्थे शतृमात्रं नियम्यते ।
अधीयन्निति—इकिङौ नित्यमधिपूर्वौ, अदादित्वात् शपो महाहरः, योगविभगेन सन्धि
विश्लिष्य इयादेशः, पुनश्च सन्धिः ।

बाल०—न नारा । नारायणादुत्तरस्य शतृप्रत्ययस्य कृष्णस्थाने परे नुम् न
भवति । नारायणात् ब्रह्मणस्तु शतृः कृष्णस्थाने परे नुम् वा भवति । दददिति डु दाञ्
दाने जुहोत्यादिः श्ना-नारायणयोरारामहरो निर्गुणकृष्णधातुक इति अरामहरः । जक्षदिति
जक्ष भक्षहसनयोः अदादिः जक्षादिरपि नारायण इति नारायणत्वं । ददन्तीति ब्रह्मतो
जस्शसोः शिरिति-जस् शस् शिः ॥ १७ ॥

बाल०—शप् श्या । ईप्रत्यये परे शप्श्याभ्यामुत्तरस्य शतृप्रत्ययस्य नुम् भवति ।
ईप्रत्यये परे शेषाद्वयात् उत्तरस्य शतृप्रत्ययस्य नुम् वा भवति । शेषादिति शप्श्याभ्या-
मन्यस्मादित्यर्थः । ईप्रत्यय इत्युक्तं स एव क इति चेत्तत्राह चतुर्भुजानुबन्धादिति ।
वक्ष्यते इति तद्धितप्रकरण इति शेषः । उक्त इति नामविष्णुपदप्रकरण इति शेषः ।
तस्माद्वयोरेवात्र ग्रहणमिति । क्रीडन्तीति क्रीड विहारे भ्वादिः । दीव्यन्तीति दिव्
क्रीडादिषु दिवादिः । लक्ष्मीत्वसूचनार्थं गोपश्रेणीत्युक्तं ब्रह्मत्वस्य द्विवचनान्तत्वस्य च
सूचनार्थं गोपकुले इत्युक्तं । न दृश्यते चेति क्वचित् नुन् न दृश्यते च बाहुल्यादिति शेषः ।
प्रावृषि वर्षाकाले अर्द्धरात्रे गते सति असौ नीलमेघः परि सर्वतोभावेन मन्दं मन्दं यथा
स्यात्तथा गर्जति । तद्गर्जनमुत्प्रेक्ष्यते अपश्यतीत्यनेन । गौर्यथा वत्समपश्यती सती
हुङ्करोति तथैव विभावरी रात्रिर्वत्समिवेन्दुविम्बमपश्यती सती हुङ्कारं करोतीत्यर्थः ।
अपश्यतीत्यत्र अपश्यन्तीति भवितुमर्हति । अरामहरस्येति अन्यथा शतुररामोत्तरता न
स्यात् । तुदतीति तुद व्यथने तुदादित्वात् अपः शः अरामः हर ए अयोरविष्णुपदान्त
इत्यरामहरस्य निमित्तमरामः पूर्ववच्च । ततश्च पक्षे नुम् तुदन्तीति । ता दीप्तौ अदादिः ।
सा गोपश्रेणी ते वा गोपकुले वा । अदतीति अद तक्षणे । अत्र प्राङ्निमित्ताभावात्
नुमोऽभावः ॥ १८ ॥

१९६. द्विषः शत्रु शत्रौ ।

द्विषन् ।

अर्हादयश्च फलान्तरं नापेक्षन्ते, रूढत्वात् ।

अमृता०—१९६. द्विष इति । शत्रौ वाच्ये द्विष उत्तरे शत्रुप्रत्ययः स्यात् । द्विषन्नित्यत्र कंसं कंसस्य वेति कर्म अध्याहार्यम् । शत्राविति किम्—प्रणयेन प्रियां द्वेष्टि । वैशिष्ट्यमाचष्टे—अर्हादयश्चेति । फलान्तरमित्यनेन सत्साधकक्रियान्तरमाक्षिप्यते । आदि शब्दः परवर्त्ति सूत्रद्वयस्थानां इङ् धारि द्विषां ग्राहकः । चकारः पूर्वोक्तानकर्मकांश्चाकर्षति—सन् विद्यमान इत्यादि । तत्र हेतुः—रूढत्वादिति । रूढ शब्दस्तवत् स्वोत्पत्ति-निमित्तभूतं प्रकृति प्रत्यय योगमर्थमपि नापेक्षते किमुत फलान्तरमिति भावः ।

रूढत्वादित्यनेन उद्गताकाङ्क्षं शिष्यं प्रति शब्दभेदानाह—मुख्य इत्यादि कारिकया । शब्दमात्रस्य तिस्र एव शक्तयः, यथा अभिधा लक्षणा व्यञ्जना चेति । अभिवृत्तिभि र्यथाक्रमं मुख्य लाक्षणिक व्यञ्जकाः शब्दा बोध्यन्त इति पूर्वमेवोक्तम् । अत्राभिधया शक्त्या—अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छासंकेतितः शब्दः, उच्चारण-मात्रेण सहजप्रतीतो मुख्यः । अथ लक्षणा—मुख्यार्थबाधे तद्रयुक्तो ययान्यार्थः प्रतीयते । रूढेः प्रयोजनाद् वासी लक्षणा शक्तिरपिता ॥ इति साहित्यदर्पणे ॥ लक्षणया वृत्त्या बोधितोऽर्थः शब्दश्च लाक्षणिकः । यथा—गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्देन तत्तीरो बोध्यते । अथ व्यञ्जना—अभिधायां लक्षणायाश्च स्वस्वमर्थं प्रकाशय विरतायां सत्यां यया वृत्त्या तदितरोऽर्थः प्रतीयते सा व्यञ्जना । सा पुनः संयोग-साहचर्म-सामर्थ्यादि स्तथा वक्तृबोद्धव्य देश कालादेश्च पर्यालोचनपुरःसरं मुख्याद्यर्थ बाधित्वापसार्थं बोधयति । अर्थश्चासौ व्यञ्जकः शब्दश्च सः । यथा—सकौस्तुभो भाति विधुरित्यत्र कोस्तुभ शब्द-संयोगेन विधुः कृष्ण एव नतु चन्द्रः । यथा वा भोजनकाले सैन्धवमानयेत्युक्ते सैन्धव शब्देन तत्कालोचितलवणस्यैव बोधो नतु सिन्धुदेशीय घोटकस्य; इत्यालङ्कारिकाः । नैयायिकास्तु—अभिधा लक्षणयोरेवान्तर्भूता व्यञ्जना नतु पृथग्वृत्तिरित्याहुः । तद् दृष्ट्या हि भूले कारिकायां पृथक्तया न पठितः सः । ततोऽभिधालक्षणातिरिक्तशक्तेरनङ्गी-कारात् सर्वे हि शब्दा मुख्यलाक्षणिकयोरेवान्तर्भवन्तीति पर्यवसितम् । तथा हि सादृश्य-गुणयोगाद् भौणीवृत्तिश्च कैश्चित् स्वीक्रियते, तद्रयुक्तः शब्दोगौणः । सोऽपि लाक्षणिकान्तर्भूत एव मन्तव्यः । यथा—पुरुषः सिंहः, अग्नि मानवक इत्यादयः । एवञ्चारोपवान् शब्द औपचारिक उच्यते, सोऽपि लाक्षणिकभेदविशेषः । यथा—मन्त्राः क्रोशन्ति, भिक्षा मथुरां वासयतीत्यादौ ।

रूढादयस्तु मुख्यस्यावान्तरभेदाः । यत्र प्रकृति प्रत्ययो योगे अवयवार्थेव बुध्यते स यौगिकः, यथा पाचकः कृष्ण इत्यादयः । यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षतया समुदायशक्त्या विशिष्टार्थो बुध्यते स रूढः, यथा गौः मण्डप इत्यादिः । यस्तु अवयवशक्तिसद्भावेऽपि समुदायशक्तिमपेक्षते स योगरूढः । यथा पङ्कजः । अत्र पङ्केजनि कर्तृत्वसत्त्वेऽपि तादृश

मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः स्यादौपचारिकः ।

रूढो वा योगरूढो वा यौगिकः शब्द एव च ॥

२०. न नारायणाच्छतुर्नुम् ब्रह्मणस्तु कृष्णस्थाने वा ।

ददत् ददतौ, जक्षत् जक्षतौ, ददन्ति ददति ।

२१. शप् श्याभ्यां शतुर्नुम् ई प्रत्यये शेषाद्वयात्तु वा ।

चतुर्भुजानुबन्धात्लक्ष्यामीप् वक्ष्यते, ब्रह्मण औ ई चोक्तः । क्रीडन्ती दीव्यन्ती गोपश्रेणी गोपकुले वा । नदृश्यते च,—

कर्तृत्ववत् पदार्थसमुदायं शैवालशम्बुकादि व्यावृत्त्य पञ्चपदार्थे हि रूढीभवतीत्युभयधर्मवत्त्वात् योगरूढञ्च्यते । शक्तस्यैव (मुख्यस्यैव) यौगिकादिभेदचतुष्टयमिति सिद्धान्तमुक्तावली । तेचाभिधादि प्रतिपाद्याः शब्दानामर्था व्याकरणादित एवोपलभ्यन्ते, कोषाप्तवाक्यादितश्चेति विवृतमेव प्राक् ।

अमृता०—२०. नेति । नारायणसंज्ञकादुत्तरस्य शतृप्रत्ययस्य कृष्णस्थाने नुम् न स्यात्, ब्रह्मणस्तु कृष्णस्थाने अर्थाद् जस् शसो नुम् वा भवति । अचश्चतुर्भुजानुबन्धानाञ्चेति प्राप्तनुमः प्रतिषेधः । दददिति—डु दाञ् दाने, जुहोत्यादित्वाद् द्विर्वचने नारायण त्वम्, शनानारायणयो रारामहरो निर्गुण कृष्णधातुक इत्याराम हरः । जक्षदिति—जक्षादिरपि नारायण इत्युक्तविधानान्ननुम् । ददन्तीति—ब्रह्मतोः सस् शसोः शिः, तस्य कृष्णस्थानत्वाद् विकल्पितो नुम् ।

अमृता०—२१. शक्ति । इप्रत्यये परे शप् श्याभ्यां विकरणाभ्यामत्तरस्य शतृप्रत्ययस्य नुमागमः स्यात्, शेषाद्वयादुत्तरस्य तु शतुर्नुम् विभाषया भवति । ईप्रत्यय इति परनिमित्तं विवृणोति—चतुर्भुजानुबन्धादिति । चतुर्भुजानुबन्धात् शब्दात् लक्ष्यामीप् प्रत्ययो वक्ष्यते तद्धिते, तस्मिन् परे, ब्रह्मणो द्वित्वे ईप्रत्यये च परे नुम् विधीयते, तयोः कृष्णस्थानत्वविस्थादप्राप्ते विधानम् । शेषाद्वयादिति—शप् श्याभ्यामितरे योऽव्ययस्तस्मात् ।

नन्विह किं तुदादेः शविकरणस्य अरामं तथा क्रयादेः श्ना विकरणस्य आरामञ्चोद्दिश्य अद्वयशब्दः प्रयुक्तः, उतान्यदुद्दिश्य ? ओम् तुदादेरिति यथार्थम्, नतु क्रयादेरिति ॥

बाल०—जीर्णं । भूते भूतकाले चकाराराद्वर्त्तमानादौ जीर्यतेस्तरे अतृप्रत्ययो भवति । जरन्निति जृवयोहानौ दिवाहिः वृद्ध इत्यर्थः । प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरत्तपीत्यमरः । शतृप्रत्यये जीर्यन्निति भवति ॥ १६ ॥

बाल०—परो । परोक्षातीते काले परपदात्मपदयोः क्वसु-कि-काना भवन्ति । ते अधोक्षजाभसंज्ञाः ॥ परपदात्मपदयोरिति पूर्ववद्व्याख्येयं । तत्र क्वसुकी परपदस्थानीयो कान आत्मपदस्थानीयः ॥ प्रयच्छन्दसा एते इति । तस्माद्भाषायामेतेषां प्रयोगप्रामाण्यं नास्तीति द्विर्वचनादीति भवतीति शेषः ॥ २० ॥

गतेऽर्द्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जत्यसौ प्रावृषि नीलमेघः ।

अपश्यती वत्समिवेन्दुबिम्बं विभावरी गौरिव हुङ्करोति ॥

इति पाणिनि मुनेः काव्यम् । अरामहरस्यनिमित्तमरामः पूर्ववच्च ।

तुदती तुदन्ती भाती भान्ती करिष्यती करिष्यन्ती, सा ते वा । अन्यत्र

तु—अदती कुर्वती ।

श्रीनारायणयो रारामहर इत्यस्थान्तरङ्गत्वादरामलोपे तत् प्रसङ्गाभावात् । ननु च आरामादित्येवास्तु, कथमद्वयमिति ? श्रूयताम्—अद्वयादिति विकरणावयवादेवेति न तन्त्रम्, धात्ववयवादप्यारामात् शतु नुमिष्टः, अत एव भान्तीति दृष्टान्तो न्यस्त इत्यवधेयम् ।

गोपश्रेणीति—लक्ष्मीत्वज्ञापनार्थं विशेष्यमिदम्, गोपकुले इति तु ब्रह्मणो द्वित्व-सूचनार्थम् । नदृश्यते चेति—आगम शासनस्य अनित्यत्वात्, कृतकार्यस्य च बाहुल्यात् क्वचिन्नुम्विधि व्यभिचरतीत्यर्थः । पाणिनिमुनि रचितकाव्यात् तद्व्यभिचारं दर्शयति—गत इत्यादि । अस्यार्थः—प्रावृषि वर्षासु अर्द्धरात्रे गते सति असौ नीलमेघः परि सर्वतोभावेन मन्दमन्दं यथा स्यात्तथा गर्जति । गर्जन मेवोत्प्रेक्षते—अपश्यतीत्यादिना । गौरिव विभावरी रात्रिः, वत्समिव इन्दुबिम्बं अपश्यती अलक्षयन्ती सती हुम् इत्यव्यक्त शब्दं करोतीव । अत्र दृशधातो भवादित्वेन नित्यं नुमा भवितव्यम् ।

शेषाद्वयादित्युदाहरति—तुदतीत्यादि । अरामहर एयोरविष्णुपदान्त इत्यरामे हरे तस्य परनिमित्तरूपस्य अरामस्य पूर्ववत्त्वमनने नुमभावः, तदमनने तु शतु रद्वयपरत्व-विरहान् नुमोऽभाव इति विभाषेति भावः । करिष्यन्तीति—भविष्यति विहितात् शतुः पूर्वं स्यः, तस्यापि, शेषाद्वयत्वविवक्षणाद् वा नुम् । प्रत्युदाहरति—अन्यत्रेति । अद-तीत्यादौ अद्वयादुत्तरं शतुर्भावान्ननुमित्यर्थः । एवं सुन्वती रुन्धती जानतीत्येदि च ज्ञेयम् । ईप्रत्यये इति किम्—क्रीडत्वं तुदता । कृष्णस्थाने नारायणेभ्यो निषेधादन्येभ्यस्त नित्यं नुम्—क्रीडन् क्रीडन्तौ दीव्यन् जानन्नित्यादि ।

बाल०—नरे । वसौ परे नरे कृते न कृतेऽपि एकसर्वेश्वरात् आरामान्तात् घसेश्चैव इड् भवति । नान्येभ्य इति अन्येभ्य उत्तरे इट् न भवति नियमादिति शेषः । एकसर्वेश्वरा-दिति एकः सर्वेश्वरो यस्येति विग्रहः । कृ सृ भृ वृस्तु द्रु स्तु श्रुभ्य एवाधोक्षजमात्रे नेदित्युक्तं अतोऽन्येभ्यः सर्वेभ्य इट् स्यादिति नियमसूत्रं कृतं । भेजिवानिति तृफलभजत्रपा इत्यादिना अरामस्य एवं नरादर्शनञ्च अतो नरे कृतेऽप्येकसर्वेश्वरत्वं भाजयाञ्चकृवानिति ण्यन्ताद्भजधातोः क्वसुः अनेकसर्वेश्वरकाशिभ्यामधोक्षजे इति आम्, आमः कृभ्वस्तयो-ऽनुप्रयुज्यन्ते इति कृजोऽनुप्रयोगः । आदिवानिति अद भक्षणे क्वसुः द्विर्वचनं ततो नरादेर-रामस्य त्रिविक्रमस्तस्मान्नुड् द्विविष्णुजने धातावित्यनेन त्रिविक्रमस्तस्मिन् कृते दशावतार इत्यनेन त्रिविक्रमोऽतोऽत्रापि नरे कृतेऽप्येकसर्वेश्वरत्वं, तन्नैवेद्यं कृष्णनैवेद्यं । आदयाञ्च-

२२. जीर्यते रतृ भूते च ।

जरन् जरन्तौ ।

अमृता०—२२. जीर्यतेरिति । जीर्यतेरुत्तरे अतृप्रत्ययः स्यात् भूते च काले । चकाराद् वर्तमान-भविष्यतोश्च । जरन्निति—जृष वयोहानौ दिवादिः, निर्गुणत्वादि बाधाविरहेन धातोरन्तस्य गोविन्दः । जरन् बृद्ध इत्यर्थः । अत्र चकारस्य द्विधासमुच्चयार्थः, तेन जीर्यते रतृ शतृ च भवतीति परामर्शः, शतृ प्रत्यये तु कंसारित्वात् ऋरामस्येर्—जीर्यन् इति ।

कृवानिति पूर्ववत् । वसोरिति वसोर्वस्य उत्वे सति निषेधप्राप्तेर्हेतोरिटोऽपायो निवृत्ति-र्भवति । निषेधप्राप्तौ हेतुमाह निमित्तत्वाभावादिति । उरामस्य इटि निमित्तत्वं नास्तीति । ततश्च शसि भेजुषः आदुषः इति । वसोर्वस्य उर्भगवतीति उत्वं । ददिवानिति दाधातोः क्वसुः आरामान्तत्वादिट् । दरिद्रामासिवानिति दरिद्रा दुर्गतौ आरामान्तत्वामिट् प्राप्तौ कृतेऽप्यकृतेऽपि य इत्यनेनामो नित्यत्वात् अनेकसर्वेश्वरकाशीत्यनेन आम् अतो आरामान्तत्वेऽपि नेट् अस्तेरनुप्रयोगः । इटश्चेति आराम इटश्चेत्यर्थः । वसौ आरामहरश्च । जक्षिवानिति घसलृ अदन इत्यस्य अद घसलृभूतेश सनोरधोक्षजेतु वेत्यनेन अदादेश घसलृ इत्यस्य च रूपं गम हन जन खन घसामित्यादिना उद्धवादर्थनं घस्य कः वसिघस्योः षः इति षत्वं ॥ २१ ॥

बाल०—अर्त्तेः । क्वसौ परे अर्त्तेर्गोविन्दो भवति । गोविन्दे कृते त्रिविक्रमः । ततश्च एकसर्वेश्वरत्वामिट् । बभूवानिति भूनरस्य भोऽधोक्षज इति भूनरस्य भः भस्य वः । भुवो भूविति । भूवो भूव् भूतेशाधोक्षजसर्वेश्वर इत्यस्योत्प्लेखः । वभूवुष इति शसि । श्व दृ इत्यत्र वामनो वेति अधोक्षज इति शेषः । शशर्वानिति सत्सङ्गादृचदन्तस्य ऋच्छेऽर्त्तरामान्तानाञ्चेत्यादिना गोविन्दः । जजागर्वानिति जागर्त्तेर्गोविन्दः । सर्वत्रेत्यादीत्यादिना गोविन्दः । जजागृवानित्येक इति तन्मते गोविन्दो न भवतीति । भन्जो इति भन्जो आमर्दने । वभज्वानिति अनिरामेतामित्यादिना उद्धवनरामहरः । अत्रेति अत्र क्वसौ विकल्पयन्तीति पूर्वाचार्या इति शेषः । छस्य शो वस्य उट् हरिवेणौ क्वौ कंसारि-बैष्णवे च इति सूत्रं । अत्र सूत्रे क्वाविति क्वपो रूपं तस्यैकदेशसाम्येन क्वसोरपि ग्रहणमिति छस्य श इत्यनेन नित्ये शोट्प्राप्ते विकल्पयन्तीति । विच्छीति । विच्छ गतौ । सङ्कर्षण एवेति तस्मात् प्रच्छधातोश्छरामस्य शोऽपि न भवतीति पूर्वाचार्यमतं । पपृच्छ्वानिति ग्रहिज्येत्यादिना सङ्कर्षणः । कलापमतन्तु चिन्त्यमिति तस्मात् कलापमते पप्रश्वानिति । तन्मते ग्रहिज्येति सूत्रे प्रच्छोऽग्रहणात् सङ्कर्षणोऽपि स्यादतः पप्रच्छ्वानित्यपि । दिविति दिषु क्रीडादिषु । प्राचीनमते उत्पक्षे दुद्युवानिति भवतीति ज्ञेयं । दिदिवुष इति वसोर्वस्य उत्वे कृते निमित्तापायात् पुनर्वराम इति । दिद्युष इति निमित्तापाये नैमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति नेष्यत इति ॥ २२ ॥

२३. परोक्षातीते क्वसु कि काना अधोक्षजाभ संज्ञाः परपदात्म-
पदयोः ।

प्रायश्छान्दसा एते । उकावितौ, अधोक्षजाभत्वाद्विर्वचनादि ।

२४. नरे कृतेऽप्येकसर्वेश्वरादारामान्तात् घसेश्चैवेङ् वसौ
नानेभ्यः ।

अमृता०—२३. परोक्षेति । परोक्षे भूते क्वसु कि कान प्रत्यया भवन्ति परपदात्म-
पदयोः स्थाने, ते चाधोक्षजाभसंज्ञकाः स्युः । तत्र क्वसु-की परपरस्थानिकौ, कर्त्तर्येव,
कान आत्मपद स्थानिकः, कर्मण्यादौ चेत्युक्तं कारके । कित् करणात् कपिलत्वम्, तेन
सङ्कर्षण उद्धवनरामहरादिश्च सिध्यति । उरामइत् नुमर्थः । प्रायश्छान्दसा एत इति—
प्रायो ग्रहणात् छन्दसि (वैदिके) प्रयोगबाहुल्यं लभ्यते, भाषायामपि क्वचिदिति । अतश्च
भाषार्थ—“अच्युताभे”त्यादि षष्ठी निषेधसूत्रे अधोक्षजस्यापि ग्रहणं कृतम् । एषान्तु,
आख्यातवन्मुख्यत्वं मन्यन्ते, आकाङ्क्षा पूरकत्वादिति ।

अमृता०—२४. नरे कृत इति । क्वसौ प्रत्यये परे द्विर्वचनेन नरे कृतेऽपि य एक-
सर्वेश्वरयुक्त स्तस्मात्, आरामान्ताच्च धातोस्तथा घसेश्च एव इङ् भवति, नान्येभ्यो
धातुभ्य इति नियमः । कृसृभृवृ इत्यादीनामधोक्षजे नेट्, अन्येभ्यस्त्वनिङ्भ्योऽपीडिति
नियमेनात्रापि इटि प्राप्ते पुनः क्वस्वर्थ एष विशेषो नियमः कथितः ।

भेजिवानिति—तूफलभजत्रपामित्यादिना अरामभ्य एत्वं, नरादर्शनञ्च, ततः सन-
रस्य धातो रेकसर्वेश्वरवत्त्वादिट् । भाजयाञ्चक्रवानिति—भजधातो ण्यन्तात् क्वसु, आम्,
अनुप्रयोगादय आख्यातवज्ज्ञेयाः । सनरस्यानेकसर्वेश्वरत्वान्नेट् । कृष्णमिति कर्मण्यनुक्तं
द्वितीया, क्वसोः कर्त्तरि विधानात्, अच्युताभविष्णुनिष्ठेत्यादिना षष्ठी निषेधः । आदि-
वानिरि—अद भक्षणे, नरादेररामस्य त्रिविक्रमः, ततः सन्धिनाआराम इत्येकसर्वेश्वरत्वा-
दिट् । सर्वत्र चतुर्भुजानुबन्धत्वान्नुम् । भगवति रूपं दर्शयन् पूर्वविधिं स्मारयति—
वसोरिति । वसोर्वस्य उ भगवतीत्येन उरामे सति, नेट् य-सर्वेश्वरयो रिति निषेधप्राप्ते

बाल०—गम । गमलृ गतौ हन-हिसागत्योः विदलृ लाभे दृशिर् प्रेक्षणे विशप्रवेशने
इत्येतेभ्य उत्तरे वसौ परे इङ् वा भवति, क्वासाधिति वा पाठः । जग्मिवानिति गमो हन-
जन खन घसामित्यादिना उद्धवादर्शनं जग्मुषः भेजुष इतिवत् । इडभावपक्षे जग्मिवानिति ।
जग्मुष इति वसोर्वस्य उरामे कृते निमित्तापायान्नरामस्य मरामः उद्धवादर्शनं ।
जघ्निवानिति उद्धवादर्शनं हनो हस्य घः । नुमा निर्देश इति विदलृधातोर्मुचादित्वात् नुम्
भवतीति । शनमा निर्देश इति पाठः क्वचित् दृश्यते सत्वभस्य एव ॥ २३ ॥

बाल०—ईयि । वृत्तिमाह इटेति । एते ईरिवसुप्रभृतयः इटा त्रिविक्रमादिना च
सह निपात्यन्ते । ईयिवानिति इन गतौ क्वसुः निपातादिट् । एतिहुवोर्यवौ कृष्णधातुक

एष भेजिवान् कृष्णम्, भाजयाञ्चकृवान्, आदिवान् तन्नेवेद्यम्, आद्याञ्च-
कृवान् । वसो वस्य उत्वे निषेधप्राप्तेरिटोऽपायो निमित्तत्वाभावात् ।
भेजुषः, आदुषः । ददिवान्, दरिद्रामासिवान् । मतान्तरे ददरिद्रिवान्,
तन्मते अत्रेष्टश्च निषेधः । जक्षिवान् । ऋगतौ, द्विर्वचनादि ।

२५. अर्त्तेर्गोविन्दः क्वसौ ।

आरिवान् । नान्येभ्य इट्—वभूवान् । वसो वस्यउर्भगवति, भुवो

हेतोः, निमित्तस्य वसो वरामस्य अपायान्नैमित्तिकस्य इटश्चापाय इत्यर्थः । एवं पेचिवान्
आशिवान् ऊषिवान् ऊचिवानित्यादयः ।

आरामान्तादुदाहरति—ददिवानिति । डुदाम् दाने, इटि सति आरामहरः कंसार
सर्वेश्वर रामधातुके इटि उसि चेत्यारामपरः । नत्रेह निमित्तापायान्नैमित्तिकस्य इटोऽ-
पायः शङ्कनीयः, सन्निपातलक्षणात् । तथा हि—इटं दृष्ट्वा आरामहरस्योत्पत्ते रारामहर
इड्विनाशाय न प्रवर्त्तत इति । दरिद्रामासिवानिति—अनेकसर्वेश्वरत्वादाम्, अत्र अनु-
प्रयोगस्य कृतद्विर्वचनस्य एकसर्वेश्वरत्वादिट्, नत्वारामान्त लक्षणत्वात्, आमन्तत्वेन तद्-
विरहात्, तेन कृत्रोऽनुप्रयोगे तु नेट्—दरिद्राञ्चकृवान् । मतान्तरइति काशिकामत
इत्यर्थः । तन्मते आमो निषेध इटश्चेति । “दरिद्राते राद्धधातुके लोपो वाच्य” इति
वार्त्तिकानुसारेणारामहरे इटः प्राप्तिर्नास्तीति तदभिप्रायः । तथैव प्रक्रियाकारः ।
केषाञ्चित्मते तु आम् वा । एवमारामात्—पषिवान् ययिवान् तस्थिवानित्यादयः । “गवि
तस्थिवांसम्”, “पदमातस्थुषा त्वया” इत्यादि लौकिक काव्येषु च दर्शनात् । जक्षिवानिति
—घसलृ अदने, इटि कृते तस्य प्रत्ययसम्बन्धित्वाद् गम हन इत्यादिना उद्धवादर्थनं,
यादवमात्रे हरिकमलम्, वसि घस्योः ष इति षत्वम् ।

अमृता०—२५. अर्त्तेरिति । क्वसु प्रत्यये परे अर्त्तेर्गोविन्दो भवति । कपिलत्वा-
दप्राप्ते विधानम् । गोविन्दे कृते नरारामस्य त्रिविक्रमः, कृतद्विर्वचनस्य एकसर्वेश्वरत्वादिट् ।

एवेति नियमात् नयादेशः । ततो द्विर्वचने कृते इयादेशः त्रिविक्रमः । ईयुष इति शसि ।
प्रभृतिशब्दं त्रिवृणोति दासृसहमिहामिति । दास्वानिति दासृ दाने निपाताद्विर्वचनाभावः ।
साह्वानिति सह मर्षणे निपाताद्विर्वचनाभावः त्रिविक्रमश्च आत्मपदिनः क्वसुप्रत्ययो
निपातादेवेति ज्ञेयं । मीट्वानिति मिह सेचने निपाताद्विर्वचनाभावः त्रिविक्रमश्च ।
रेधिवानिति रधहिंसायाञ्च अर्त्तं निपातान्नुमाभावः । रधेर्न नुम् अधोक्षजवर्जितेटीत्युक्त-
मतोरधिजभोर्नुम् सर्वेश्वर इत्यनेन नुम् स्यात् किर्वक्ष्यते । कानमाह, अथ कान । चक्राण
इति डु कृञ् करणे कर्त्तरि कानः द्विर्वचनं नर-ऋरामस्यारामः कवर्गनरस्य चवर्गः ।
जजागराणमिति जासर्त्तेर्गोविन्द इत्यादिना गोविन्दः ॥ २४ ॥

बाल०—अन् । वृत्तिमाह अनुवचो निपातः । अनुवानः इति वच परिभाषणे

भूव्,—वभूवुषः । शृद् इत्यनयो वमिनो वेति—शशृवान् शशर्वान् ।
जागृ—जजागर्वान्, जजागृवानित्येके ।

भन्जो वमज्वान् । अत्र छवयोः शोटौ विकल्पयन्ति । विच्छविविच्छवान्
विविश्वान् । सङ्कर्षण एव—पपृच्छवान् । कालापमतन्तु चिन्त्यम् ।
दिव—यवयो हरो बले दिदिवान्, भगवति दिदिवुष इत्यादि ।
मतान्तरे दुद्युषः ।

२६. गमहनविन्द दृशविशिभ्य इड् वा वसौ ।

जग्मिवान् जग्मुषः, धातो मी नः—जगन्वान् जग्मुषः । जघ्निवान्

प्रत्युदाहरति—नान्येभ्य इडिति । वभूवुष इति—भगवति वसो वस्य उत्वे सर्वेश्वरपरत्वेन
भुवो भूवादेशः । शशर्वानिति—शृ हिंसायाम्, वामनाभाव पक्षे सत्सङ्गादचृदन्तस्य
ऋच्छे ऋ रामान्तानाञ्चेति गोविन्दः । जजागर्वानिति—जागर्त्ते गोविन्दः सर्वत्रेति गोविन्दः ।
जजागृवानिति प्रक्रिया कौमुदी, तन्मते न गोविन्दः । वोपदेव वृत्तिकारैस्तु पक्षद्वयमेव
दर्शितम् । वभज्वानिति—अनिरामेतामित्यादिना उद्धवनरामस्यहरः । अत्रेति—वोपदे-
वादयः शोटौ विकल्पयन्ति । तथा—“वकारादौ किडिति च्छ्वोः शूटौ वेति केचित्”
इति प्रक्रियायां धृतम् । तन्मते विच्छ धातो विकल्पेन छस्य शः । स्वमते तु तत् प्राप्तिरेव
नास्ति, छस्य शो वस्य ऊठित्यादौ पर निमित्तेषु मध्येऽत्र कस्याप्यासद्भावात्, तथापि
प्राचीनमतगौरवादङ्गीकृतम् । सङ्कर्षण एवेति—अत्रग्रहि ज्येत्यादिसूत्रे वलेनहि संकर्षण
प्राप्तिं वरीवर्त्तीति किं शस्य श कल्पनयेति, भावः । कालापमतन्तु चिन्त्यमिति—
“प्रच्छादीनां परोक्षायामिति” तन्निषेधसूत्रम्, तत्र “न” इत्यनुवर्त्तते, पप्रच्छतुः वब्रश्चतु
रित्याद्युदाहरणानि च दृश्यन्ते । ततः क्वसौ विशेषविधेरनुल्लेखात् पृच्छतेः सङ्कर्षणो न
प्राप्नोतीति तैरसमाहितत्वात् चिन्त्यम् । ददिवानिति-वोपदेवादि मते ऊठपक्षे—
दुद्युवानिति च । तत्र प्रथम—मूठ् पश्चाद्विर्वचनम् । भगवति दिदिवुष इति—वसो वस्य
उत्वे निमित्तापायात् पुन वराम एवागतः । मतान्तर इति वोपदेवादिमते ऊठ पक्षे ।

अमृता०—२६. गमेति । वसौ परे गमादिभ्यः पञ्चभ्य उत्तरे इट् वा स्यात् । नरे
कृतेऽपीत्यादिनियमेन गमादीनामिटोऽप्राप्ते विभाषेयम् । जग्मिवानिति—गम्नृ गतौ, इटि
कृते गमहनेत्यादिनोद्धवादर्थनम्, इटोऽपि परसम्बन्धित्वादिह कंसारित्वात् । जगन्वानिति—
इडभावपक्षे । जग्मुष इति—वसो वस्य उत्वे निमित्तापायात् पुन नरामस्य मरामः,
उद्धवादर्थनं षत्वञ्च । जघ्निवानिति—हन हिंसा गत्योः, नराद्धन्तेर्हस्य घं, तत इटि
उद्धवादर्थनम् ।

परपदिनोऽपि निपातात् कानः । अनुचानः प्रवचने साङ्गोऽधीतिगुरोस्तु य इत्यमरः ।
प्रवचने वेदे ॥ २५ ॥

जघन्वान् जघनुष इत्यादि । विन्देति नुमा निर्देशः, विविद्वान् विविद्वान् ।

२७. ईयिवस् प्रभृतयः ।

इटा त्रिविक्रमादिना चैते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । सोपेन्द्रत्वेऽपि-
समीयिवान् । ईयुषः । दाशृसहमिहां दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्
निपात्यन्ते । रध रेधिवान् ।

अथ कानः । चक्राणो रासं कृष्णः । कर्मणि—कृष्णेन चक्राणो रासः ।
भावे—कृष्णेन चक्राणम् जजागराणम्, जजाग्राणमित्यपि केषाञ्चित् ।

नुमा निर्देश इति—तुदादौ मुचादित्वान्नुम्, तेन नुमा निर्देशेन विदलु लाभे इत्यस्यैव
ग्रहणमिति ज्ञापितम्, तेन ज्ञानार्थस्य तु विविद्वानित्येव । विशेषः—विविशिवान् विविश्वानि-
निति । दृशेष्टेति वार्तिकम्; तेन दृशिवान् दृश्वानिति ।

अमृता०—२७. ईयिवसिति । मूले हि व्याख्यातम् । तत्र कस्यचिदिटा निपातः,
कस्यचित्तु त्रिविक्रमादिनेति बोध्यम् । तत्र इणो द्विर्वचने तदेकात्मकेन सह त्रिविक्रमे च
कृते एकसर्वेश्वरत्वादित् सिध्यति । ततो धातोरीदूतोरियुवावित्यनेन वामनइय् सम्पद्येत,
तस्मात् त्रिविक्रमेण सह ईयिवानिति निपातितम् । एति हुवो र्यवौ कृष्णधातुक एवेति
नियमादत्र तु यराम प्राप्तिरेव नास्तीति विवेच्यम् । सोपेन्द्रत्वेऽपीति—उपेन्द्ररहिततया
निपातः कृतः, अतस्तत् सहितत्वे संशये सति तन्निरासाय वचनम् । प्रभृति पदं विवृणोति—
दाशृसहमिहामिति । त्रिविक्रमादिनेत्यत्र आदिपदेन दाश्वान्प्रभृतीनां द्विर्वचनाभावो
लभ्यते । दाशृ दाने । साह्वानिति—द्विर्वचनाभावः, त्रिविक्रम, आत्मपदिनोऽस्य क्वसु
रिति त्रितयनिपातफलम् । मीढ्वानिति—मिह सेचने, द्विर्वचनाभावः स्त्रिविक्रमश्च निपात-
फलम् । रेधिवानित्यत्र निपातान्नुमभावः ।

किप्रत्ययो वक्ष्यते । अथ कानमुदाहरति । चक्राण इति—कर्त्तरि, साधनन्तु
आख्यात सूत्रैरेव । आत्मपदस्थानीयत्वात् कानो भाव कर्मणोश्च भवतीति प्रागुक्तानुसारं
दृष्टान्तयति—कर्मणीत्यादि । जजागराणमिति—जागर्त्तेर्गोविन्दः सर्वत्रेति कपिलत्वेऽपि
गोविन्दः । जागर्त्तेः कानचि गुणो वेति केचिदिति प्रक्रियाकारः, अतस्तेषां मते जजाग्राण-
मित्यपि सिध्यतीति भावः ।

बाल०—क्तवतुः । भूते काले धातोरुत्तरे क्तवतुर्भवति । क्रीडितवानिति इटो
रामधातुक इति इट् चतुर्भुजानुबन्धत्वान्नुम् अत्वसन्तोद्धवस्येत्यादिना त्रिविक्रमः ॥ २६ ॥

बाल०—क्तो । भूते काले धातोरुत्तरे भावकर्मणोर्वाच्ययोः क्तो भवति । स्नातमिति
स्ना शौचे भावे क्तः भावकृद्ब्रह्मणीति ब्रह्मत्वं । स्तुत इति ष्टुत्र स्तुतौ कर्मणि क्तः ॥ २७ ॥

२८. अनूचानः कर्त्तरि ।

अनुवचो निपातः ।

२९. क्तवतु भूते ।

उकावितौ । क्रीडितवान् कृष्णः । कृतवान् क्रीडाम् । क्रीडितवन्तौ
रामकृष्णौ ।

३०. क्तो भूते भाव-कर्मणोः ।

स्नातं कृष्णेन । स्तुतो विष्णु वेंणवैः ।

अमृता०—२८. अनूचान इति । अनुपूर्ववचः कर्त्तरि कान्प्रत्ययेन अनूचान इति
निपात्यते । परपदिनोऽपि वचः कानविधानं हि निपातफलम् । अनूचान इति—सङ्कर्षणः,
द्विवचनं, त्रिविक्रमश्च ।

अमृता०—२९. क्तवतुरिति । भूते काले धातोस्तरे क्तवतु प्रत्ययो भवति, सच
कर्त्तरीति वेदितव्यम् । उराम इत् नुमर्थः, कराम इत् कपिलत्वार्थः । क्रीडितवानिति—
इत् रामधातुक इतीट्, चतुर्भुजानुबन्धत्वान्नुम्, ततः अत्वसन्तोद्धवस्येत्यादिना त्रिविक्रमः ।
कृतवानिति—आख्यातप्रकरणोक्तानिट्कारिकानुसारत एव इट् प्रवर्त्तनीयः । तेन एक-
सर्वेश्वरत्वान्नेट्, कपिलत्वान्नगोविन्दः । अनेनाख्यातवन्मुद्ध्यत्वमस्य दर्शितम् । क्रीडामिति
कम् अनुत्तम, कर्त्तरि क्तवतो विधानात् । अच्युताभविष्णुनिष्ठेत्यादिना निषेधात् कर्मणि
न षष्ठी । क्रीडितवन्ताविति द्विवचनेन क्तवतोः कारकविशेषणत्वञ्च सूचितम् । एव क्तस्य
च ज्ञेयम् ।

अमृता०—३०. क्त इति । भूतकाले धातोस्तरे भाव-कर्मणो वाच्ययोः क्तप्रत्ययो
भवति । कइत् कपिलार्थः । तत्राकर्मकेभ्यो भावे, सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणि चेति योज्यम् ।
क्वचित् सकर्मकेभ्यश्च कर्माविवक्षायां भावोऽपि स्यादिति स्मर्त्तव्यम् । अत्रभाव-कर्मणोरिति
त्वाधिवयेन व्यपदेशः कृतः, कर्त्तर्यपि भवतीति वक्ष्यते । स्नातमितिभावे क्तः, भावकृद्
ब्रह्मणीति ब्रह्मत्वम् । स्तुत इति—कर्मणि क्तः, कपिलत्वाद् गोविन्दाभावः । इह भाव-
कर्मणोरेवोक्तत्वात् कर्त्तरि-अनुक्ते तृतीया ।

बाल०—अती । अतीतादौ काले विहितौ क्त क्तवतु विष्णुनिष्ठासंज्ञौ भवतः । संज्ञा-
सूत्रमेतत् अतीतादावित्युपादानात् वक्ष्यमाणस्य वर्त्तमानक्तस्यापि विष्णुनिष्ठत्वं ॥ २८ ॥

बाल०—क्षियः । क्षियः कर्त्तरि विहितायां विष्णुनिष्ठायां परस्यां क्षियस्त्रिविक्रमो
भवति । क्षिय इति । क्षि क्षये भ्वादिः क्षिनिवासगत्योः तुदादिद्वयोरेव ग्रहणं आक्रोशे
रदैन्ये च गम्यमाने तु त्रिविक्रमो भवति । आक्रोशः शपः । तस्मात् त्रिविक्रमात् परस्य
तरामस्य स्थाने नो भवति । क्षिधातुस्ति क्षयार्थ इत्यर्थः । अन्तर्भूतण्यर्थ इति अन्तर्भूत-
ण्यर्थत्वात् सकर्मक इत्यर्थः । केवलश्चेति अन्तर्भूतण्यर्थशून्यत्वादकर्मकश्चेत्यर्थः । क्षीणवान्
कामं वेंणव इति अत्रान्तर्भूतण्यर्थः ॥ २९ ॥

३१. अतीतादौ क्त-क्तवत् विष्णुनिष्ठा संज्ञौ ।

निष्ठेत्यन्ये ।

३२. क्षियस्त्रिविक्रमो विष्णुनिष्ठायां कर्त्तरि, आक्रोशदैर्न्ययो
स्तु वा, तस्मात्तरामस्य नः ।

क्षिधातुद्विविधः, अन्तर्भूतण्यर्थः केवलश्च । क्षीणवान् कामं वैष्णवः ।
क्तः कर्त्तरि च वाच्यः । क्षीणायुर्भव क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं वैष्णवः
क्षितो वा । भावकर्मणोस्तु—क्षितं कामेन वैष्णवस्य, क्षितः कामो
वैष्णवेन ।

अमृता०—३१. अतीतेति : अतीतादौ काले विहितौ क्त-क्तवत् प्रत्ययौ विष्णुनिष्ठा
संज्ञकौ भवतः । आदिपदनिवेशेन वर्त्तमाने च विष्णुनिष्ठत्वं समोहितमित्यग्रे व्यक्तं भावि ।

अमृता०—३२. क्षिय इति । कर्त्तरि विष्णुनिष्ठायां क्षियः त्रिविक्रमः स्यात्,
आक्रोशदैर्न्ययोरर्थयोस्तु तत्र त्रिविक्रमो वा स्यात् । अपि च तस्मात् त्रिविक्रमात् परस्य
निष्ठातरामस्य नरामो भवति । क्षि क्षये इत्यकर्मक धातुः प्रसिद्धः, तत इह तद्विशेषमाह—
क्षिधातु द्विविध इति । क्षीणवानिति—अन्तर्भूतण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वे कर्त्तरि क्तवत् ।
ननु क्तो भाव-कर्मणोरित्युक्तं, कथं तस्य कर्त्तरि प्रयोग सम्भावना ? तदसम्भवे च कर्त्त-
रीति न वक्तव्यमिति चेत्तत्राह—क्तः कर्त्तरि च वाच्य इति । वाच्यो वक्ष्यते इत्यर्थः,
गत्यर्थाकर्म श्लिषेत्यादितेति शेषः । क्षीणायुरिति—क्षीण आयु र्यस्येति विग्रहः । क्षीण
इत्यकर्मकत्वादुक्तसूत्रेण कर्त्तरि क्तः । अत्राक्रोशो गम्यते । क्षीणोऽयमित्यत्र दैन्यम् । क्षितः
इति त्रिविक्रमाभाव पक्षे, अतएव तरामस्य न नरामः । भावकर्मणोस्तु न त्रिविक्रमो न
वा नत्वमित्युदाहरति—क्षितमित्यादि ।

बाल०—क्तः । क्तः कर्त्तरि च वाच्यः वक्ष्यते इत्यर्थः । क्षीणायुर्भवेति गत्यर्था-
कर्मकश्लिषस्थास-वसजनरुहजीयतिभ्यः क्तः कर्त्तरि चेति क्तः । अत्राक्रोशो गम्यते ।
क्षीणोऽयं वैष्णव इति अत्र दैन्यं गम्यते । क्षितः कामो वैष्णवेनेति अत्रान्तर्भूतण्यर्थत्वात्
कर्मणि क्तः ॥ ३० ॥

बाल०—श्रिञ्जो । कपिले परे श्रिञ्ज सेवायामित्यस्मात् जागृवर्जं चतुर्भुजान्तावोत्तरे
इत् न भवति, उर्नुत इति उर्नुञ् आच्छादने । क्षुत इति दृक्षुशब्दे । ऊ ऋरामान्तरस्नु-
गुशीयुनुक्षुश्रिडोश्रिभिः । वृङ् वृञ्भ्याश्च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिटः । इत्युक्तमतः
श्रिभूक्ष्णामिट् स्यादिति निषेधविधानं । जागरित इति जागृ निद्राक्षये ॥ ३१ ॥

बाल०—रदाभ्यां । रदाभ्यामुत्तरस्य विष्णुनिष्ठातस्य पूर्वदस्य च स्थाने नो
भवति । दां विनेति, दाधोतोविष्णुनिष्ठातस्य पूर्वदस्य च नो भवति । दावर्जनस्य फलमग्रे

३३. श्रियो जागृवर्जं चतुर्भुजान्ताच्च नेट् कपिले ।

श्रितः भूतः ऊर्णुतः क्षुतः । जागर्त्तेस्तु जागरितः ।

३४. रदाभ्यां विष्णुनिष्ठा तस्य पूर्वदस्य च नो दां विना, नुद-
विनत्ति-त्रा-घ्रा-ह्री-उन्दीभ्यो वा ।

अमृता०—३३. श्रिय इति । इडधिकृतविशेषविधिरेषः । कपिलप्रत्यये परे श्रिय उत्तरे जागृवर्जं चतुर्भुजान्ताच्च धातोरुत्तरे इट् न स्यात् । आख्यते प्रोक्तानिट् कारिकया एतेषामिति प्राप्ते तन्निषेधविधानमेतत् । ऊर्णुत इति—एकाच्त्वाभादिति प्राप्तेऽनेन निषिद्धः । जागर्त्ते रपि तेनैव हेतुना प्राप्तस्येदो ऽत्रापाकरणाय जागृवर्जमित्युक्तम् चतुर्भुजान्तादिति किम्—शयितः, शयित्वा । कपिलइति किम्—श्रयिता, श्रयितुं, श्रयितव्यम् ।

अमृता०—३४. रदाभ्यामिति । ररामात् दरामाच्चोत्तरस्य विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने नराम आदिश्यते, तस्मिन् सति पूर्वस्थ दरामस्य च नरामादेशः स्यात् । तत्र दाधातोस्तु नरामो न भवति, अग्रे विशेषामिधानात् । नुदादिभ्यः षड्भ्य उत्तरे विष्णुनिष्ठातस्य पूर्वदस्य च नरामो वादिश्यते । तत्र च नुद विनत्ति उन्दीनामन्त्यदरामस्य निष्ठा तस्य च विभाषया नादेशः, शेषानान्तु दरामाभावात् निष्ठा तस्यैव तादृशादेशो वेदितव्यः । तत्र पुनः त्राघ्रा इत्यनयो हर्त्रिमित्रयुगित्यादि वक्ष्यमाणविधिना नित्यं नरामे प्राप्ते ह्रीधातोर-प्राप्ते च विकल्प एषः ।

शीर्णं इति—शृ हिंसायाम्, पूर्वसूत्रेण इड्निषेधः, ऋरामस्येर् कंसारौ इति ररामे सति तस्य नः, णत्वञ्च, ततो धातो रवः प्रागिति त्रिविक्रमः । एवं विस्तीर्णः निगीर्ण इत्यादयः । भिन्नइति—भिदिर् विदारणेः सहजानिट्, तस्य पूर्व दस्य च नः, एवं छिन्नः

वक्तव्यं नुद प्रेरणे विद विचारे त्रैत्र पालने घ्रा गन्धोपादाने ह्री लज्जवायां उन्दी क्लेदने इत्येतेभ्य उत्तरस्य विष्णुनिष्ठातस्य नो वा भवति, पूर्वदस्य च नः । सन्नियोगशिष्टं नरामद्वयविधानं यदा विष्णुनिष्ठातस्य नो भवति । तदैव पूर्वदस्य च नः, यत्र पुनर्दरामो नास्मि, तत्र विष्णुनिष्ठातस्य नः । नदविनत्युन्दीनां पूर्वेण त्राघ्रा इत्यतयोरपि हरि-मित्रेत्यादिना वक्ष्यमात्रसूत्रेण प्राप्ये ह्रीत्यस्याप्राप्ते विभाषा । शीर्णं इति शृ हिंसायां ऋरामस्येर् कंसारावितीर् धातोरव इति त्रिविक्रमः । भिन्न इति भिदिर् विदारणे सहजानिट् तस्य दस्य च नः । नुन्न इति सहजानिट् तस्य दस्य च नः । नुन्न इति सहजा-नित्त्वान्नेट् । एवं विन्न इति च । विनत्तीति निर्देशात् विद सत्ताया मित्यस्य नित्यं । विन्न इति च ॥ ३२ ॥

बाल०—आ ई । विष्णुनिष्ठायां परस्यां आरामानुबन्धादीरामानुबन्धात् विकल्पित इट् यस्य तस्मात् टु ओ श्च गतिवृद्धयोः इत्यस्मात् आङ्पूर्वात् श्वस प्राणने इत्यस्मात्

श-शोर्णः, भिन्नः, नुन्नः, नुत्तः, विन्नः वित्तः, त्राणः त्रातः, घ्राणः घ्रातः,
होणः होतः ।

३५. आईरामानुबन्धाद् विकल्पितेऽः श्वयते राश्वसे र्वमेश्च नेङ्
विष्णुनिष्ठायाम् ।

उन्नः उत्तः । नवर्जं तवर्गस्थस्य इत्युक्ते रत्रतु भूर्द्धन्यत्वं क्षुण्णः ।

भिन्न इत्यादि । नुन्न इति नुदप्रेरणे, तस्य पूर्वदस्य च नः, तदभावपक्षेनुत्त इति । विन्नइति
—श्ममा निर्देशात् विद विचारणे इत्यस्य हि विकल्पो विहितः । विद्यते विन्दते श्च विन्न-
मिति नित्यम् । तथा वित्तमिति निपातश्च वक्ष्यते, वेत्तेस्तु विदित इत्येव । अत्र इटो
व्यवधानतया निष्ठा तस्य न नत्वं, दरामपूर्वत्वाभावात् ।

अमृता०—३५. आईरामेति । विष्णुनिष्ठायां परस्यां आरामानुबन्धात् ईरामानु-
बन्धात्, विकल्पितेऽः, तथा टुओश्च गति-वृद्धयोः, आङ्शासु इच्छायां, टुवमु उद्गिरणे,
इत्येतेभ्यश्चोत्तरे इडागमो न स्यात् । उन्नइति—उन्दी क्लेदने, ईरामानुबन्धत्वानेट्,
अनिरामेतामित्युद्धवनरामहरः । क्षुण्ण इति—क्षुदिर् सम्पेषणे, तस्य पूर्वदस्य च नित्यं
नः, ततः षात् परस्य पूर्व नस्य—“तवर्गस्थस्य नस्य न णत्वमिति निषेधे तत्र” नवर्जेति
विशेषण-निवेशात् नरामस्थस्य पूर्वनस्य णत्वम्, तस्मिन् सति तवर्गयुक्तत्वेन षात् परस्ये-
त्यादिना परनरामस्य (प्रत्ययनरामस्य) च णत्वं जातमिति विशदः । एवं ओविजी—
उद्विग्नः, ओलजीलग्नः । एवमारामानुबन्धात्—त्रिमिदा-मिन्नं, त्रिस्विदास्विन्नमित्यादि ।
विकल्पितेऽः—प्रसूतः विधूतः गूढ इत्यादयः ।

टु वम उद्गिरणे इत्यस्माच्च उत्तरे इट् न भवति । उन्न इति ईरामानुबन्धत्वान्नेट्,
अनिरामेतामित्यादिना नरामहरः । भूर्द्धन्यत्वं णत्वं । क्षुण्ण इति क्षुदिर् सम्पेषणे सहजा-
निट् तस्य दस्य च नः, णत्वं, नवर्जं तवर्गस्थस्य नस्य न णत्वमिति सूत्रं ॥ ३३ ॥

बाल०—हरि । हरिमित्रयुक्सत्सङ्ग आदिर्येषां ते हरिमित्रयुक्सत्सङ्गादयस्ते च
ते आरामान्ताश्च तेभ्यः त्वादेः ओरामेतश्च उत्तरस्य स्थाने नो भवति । भ्वादिगणः ।
दुनोति, टु दु उपतापे गु पुरीषोत्सर्गं इत्येतयोर्विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने नो भवति, तयोस्त्रि-
विक्रमश्च । द्राण इति द्रा कुत्सायां । ग्लान इति ग्लै हर्षक्षये लून इति लूत्र छेदने श्चिञ्चो
जागृवर्जत्यादिना इङ् निषेधः ॥ ३४ ॥

बाल०—पूत्रो । पूत्र पवन इत्यस्य विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने विनाशेऽर्थे एव नो भवति
नान्यत्र । पूत इति पवित्र इत्यर्थः । ज्योति ज्या वयोहानौ त्वादिः । दुगताविति प्रसादे
भ्रम इति । प्रसादे व्याकरणविशेषे । हेतुमाह अमरेति । दु गतावित्यस्य ग्रहणे सति
अमरकोषकविकल्पद्रुमादिभिः सह विरोधः स्यादिति । तथाहि, सन्तप्तो धूपितधूपायितौ
च दूनश्चेत्यमरकोषः । दुष्टोऽनुताप इति कविकल्पद्रुमः । दुरामौ रामनरामा इतः

३६. हरिमित्रयुक् सत्सङ्गाद्यारामान्त-त्वादिभ्य ओरामेतश्च
विष्णुनिष्ठा तस्य नः, दुनोति-ग्वो स्त्रिविक्रमश्च ।

द्राणः ग्लानः लूनः ।

३७. पूजो विनाशएव ।

पूनः, नष्ट इत्यर्थः । अन्यत्रतु पूतः । ज्या—ग्रहिज्येति सङ्खर्षणः,

अमृता०—३६. हरिमित्रेति । हरिमित्रयुक् यः सत्सङ्गः, स आदि र्येषामारान्तानां
ते हरिमित्र युक्सत्सङ्गाद्यारामान्ताः तेभ्यः, त्वादे स्तथा ओरामेतश्चोत्तरे विष्णुनिष्ठा
तस्य स्थाने नराम आदिश्यते । दुदु उपतापे गु पुरोषोत्सर्ग इत्यनयो स्त्रिविक्रमश्च भवति,
चकारात् एताभ्यां निष्ठा तस्य नरामादेशश्च । द्राण इति द्रा कुत्सायाम् । ग्लान इति
ग्ले हर्षक्षये, लून इति लूञ् छेदने, सर्वे सहजानिटः । त्वादिरिति—कद्याद्यन्तर्गतः, लूञ्
इत्यारभ्य । ल्यी च श्लेषणे इति यावदेकविंशतिः । तत्र स्तब् कृञ् वृञ् शृ प्रभृति दीर्घ
ऋरामान्तेभ्यो रदामित्यनेनैव नत्वं सिद्धम्, अतस्तदितरेभ्य एव तस्य नराम प्राप्त्यमिह
त्वादीनां ग्रहणमिति विवेचनीयम् ।

अमृता०—३७. पूज इति । पूज पवने इत्यस्य विष्णुनिष्ठा तस्य स्थाने नरामो
भवति विनाशार्थे एव नत्वन्वर्थे । जीन इति ज्या वयो हानौ, त्वादित्वात् पूर्वोक्तसूत्रेण
नः । प्रसादे भ्रम—प्रसादो नाम प्रक्रिया कौमुद्या व्याख्या ग्रन्थो विट्टलाचार्य विरचितः ।

ओरामेत्वाद्विष्णुनिष्ठातस्य नः नरामेत्वात् स्वादित्वं । विष्ण्वति । विष्णुनिष्ठाया आदेशस्य
नरामस्य षत्वादन्वयत्र स्थाने स्थानिवद्भावः । स्थानिवत्त्वं तरामवत्त्वं । इष्ट इति पूर्वाचार्यै-
रिति शेषः । अतो वैष्णवस्य परत्वं । ततश्च चवर्गस्य कवर्गः । भुग्न इति ओरामेत्वा-
द्विष्णुनिष्ठातस्य नः । षत्वमत्रतु न स्यादिति षत्वादन्वयेत्युक्तत्वादिति शेषः । चवर्गस्य
कवर्ग इति स्थानिवद्भावादिति शेषः । प्रहीन इति दामादरेत्यादिना ईरामः । दिवादौ
वर्तमानाः षूडादयो व्रीडन्ता धातव ओरामेतो भवन्ति, ओरामेत्वात्तेषां विष्णुनिष्ठातस्य
स्थाने नो भवति । तदगणो यथा । षूड दूड दीडः प्रोक्ता धीडमीडौ रीडस्तथा । णीड
डीड वृत्रश्चैते ओरामेतः षूडादयः । षूड प्राणिगर्भविमोचने दूड परितापे दीड क्षये धीड
अत्तादरे मीड हिंसायां रीड श्रवणे लीड श्लेषणे डीड विहायसां गतौ व्रीड वरणे । एते
नव षूडादयः ॥ ३५ ॥

बाल०—डीडो । विष्णुनिष्ठातस्य नो भवतीति, प्रतिपादितमेव इट् च न भवति,
ऊ ऋरामान्तेत्यादौ डीडोऽपि वर्जनमुक्तमत इट् स्यादिति निषेधविधान । दिवादेरोरा-
मेत्वादित्तिषेधश्च तस्यैव तेन ज्ञादेस्तु डयित इति केषाञ्चिन्मतं । अस्माकं मते त्विटः
परसम्बन्धित्वेन कपिलत्वाद्गोविन्दो न भवति । किन्त्वातिदेशिकविधेरनित्यत्वात्
टिद्वागमः परसम्बन्धीति क्वचिद्वचभिचरति च तस्मादितः परसम्बन्धित्वं खण्डयित्वा
पृथक् रामधातुमननेन एवम्बिधादौ स्थाने गोविन्दोऽपि भवितुमर्हति सर्वत्रेति ॥ ३६ ॥

श्याशिव्याजेति त्रिविक्रमः जीनः । दुदु उपतापे दूनः । दु गताविति प्रसादे भ्रमः । अमर कोष कवि कल्पद्रुमादि विरोधात् । गूनः । विष्णु निष्ठादेशस्य षत्वादन्वयत्र स्थानिवद्भाव इष्टः । तेन चवर्गस्य कवर्गे भुजो भुग्नः । ओवश्च सङ्कर्षणः, विष्णुनिष्ठा तस्य नः, स्कोः सत्सङ्गाद्यो हरः, छशो राजित्यादिना प्राप्तं षत्वमत्रतु नस्यात्, ततश्चवर्गस्य कवर्गः, णत्वं वृक्णः । ओहाङ् — प्रहीणः । दिवादी षूडादयो वृडन्ता ओरामेतः ।

सूनः दूनः ।

३८. डीडो नेट् च ।

डीनः लीनः दीनः ।

तस्य भ्रमत्वमुपपादयति—अमरकोषेत्यादिना । तथाहि—“सन्तापितस्तु सन्तापो धूपितो धुपायितो च दूनश्चे”त्यमरेण सन्ताप पर्याये दूनो निवेशात्तस्य उपतार्थेण स्वीकृतः । कविकल्पद्रुमे तु स्पष्टं यथा—दूनोऽनुतापे इति । तत्र दुसम इत् इवर्थः ओराम इत् निष्ठा तस्य नरामार्थः, नरामइत् स्वादित्वबोधनार्थः । गून इति दूनवत् । ननु भुजो धातोः ओरामेत्त्वाद् विष्णुनिष्ठा तस्य नरामे सति कथं चवर्गस्य कवर्गः, वैष्णवपरत्वाभावादिति चेत् ? तत्र सिद्धान्तमाह—विष्णुनिष्ठादेशस्येत्यादि । विष्णुनिष्ठाया य आदेशो नरामादिरूपः स स्थानिवद् भवति षत्वविधिं विनेति पूर्वाचार्याणां मतम् । अतः स्थानिवत्त्वेन वैष्णवपरत्वात् कवर्गसिद्धौ न बाध इति भावः । ओ ब्रश्चिति—उपदेशे धातुर्दन्त्यमध्य एव । अतः सङ्कर्षणे नरामादेशे च सति सत्सङ्गादेः सस्य च हरे छशोरित्यादिना षत्वं प्राप्तम्, तत्तु न भवति, वैष्णवपरत्वाभावात्, षत्वादन्वयत्र हि स्थानिवद्भाव इष्ट इत्युक्तेः । ततो हि चरामस्य करामः, नरामस्य करामः, नरामस्य णत्वं चेति वृक्णः । प्रहाण इति—दामोदरमास्थेत्यादिना ईरामः । दिवादी षूडादयो नव ओरामेतः । यथा,—सूङ् दूङ् दीङ् धीङ् मीङ् रीङ् लीङ् डीङ् वृङ् सूडादयः सर्वे ओरामेत इति । ओरामेत्त्वादेशो विष्णु निष्ठा तस्य नराम इत्यर्थः ।

अमृता०—३८. डीड इति । अस्मादुत्तरे इट् च न स्यात्, चकार उक्तं नत्वमाकर्षति । आख्यातोक्तानिड् कारिकया प्राप्त इडत्र निषिद्धः । अन्ये तु तथैव सहजानिडः सिद्धाः ।

बाल०—स्फायः । विष्णुनिष्ठायां परस्यां स्फायी वृद्धावित्यस्य स्थाने स्फीर्वा भवति । स्फोत इति ईरामानुबन्धत्वा न्नेट् । स्फात इति यवयोहरो बल इति य लुक् ॥ ३७ ॥

बाल०—श्यैडः । द्रवकाठिन्ये हिमत्वे च वाच्ये विष्णुनिष्ठायां परस्यां श्यैङ् गतावित्यस्य सङ्कर्षणो भवति । हिमत्वे शीतलत्वे । प्रतेरुत्तरस्य श्यैङ्स्तु द्रवकाठिन्ये

३६. स्फायः स्फी वा विष्णुनिष्ठायाम् ।

स्फीतः स्फातः । उच्छी विवासे, व्युष्टा रजनी, अतिक्रान्तेत्यर्थः ।

४०. श्यैडः सङ्कर्षणो द्रवकाठिन्ये हिमत्वे च, प्रतेस्त्वन्यत्र च, अभ्यवाभ्यामेव वा विष्णुनिष्ठायां, विष्णुनिष्ठा तस्य नो, नतु हिमत्वे ।

शीनं घृतम् । हिमत्वे तु शीतं जलम् । द्रव्येतादिभ्यामन्यत्र—संशयानो

अमृता०—३६. स्फाय इति । विष्णु निष्ठायां परस्यां स्फायी वृद्धौ इत्यस्य स्थाने स्फी वादिश्यते । स्फीत इति—ईरामानुबन्धत्वान्नेट् । स्फात इति—यवयो हरो बल इति यरामहरः । व्युष्टेति—ईदित्वाङ्नेट्, छस्य शः, छशो रिति षः, निष्ठा तस्य टवर्गश्च ।

अमृता०—४०. श्यैड इति । विष्णुनिष्ठायां परस्यां श्यैड् गतौ इत्यस्य द्रवकाठिन्ये हिमत्वे चार्थे सङ्कर्षणो भवति, प्रतेस्त्तरस्य तस्य पूर्वार्थद्वये तथान्यत्र चार्थे सङ्कर्षणः स्यात्, केवलाभ्यां अभ्यवाभ्यां उत्तरस्य तस्य तु सङ्कर्षणो वा स्यात् तेष्वेवार्थेषु । श्यैडो विष्णुनिष्ठातस्य नरामो भवति हिमत्वं विना । हरिमित्रयुगितिपूर्वेण हि नत्वं सिद्धमस्ति, तत्तु हिमत्वं विनेति नियम्यतेऽत्र । शीनं घृतमिति—हिमत्वेन हेतुना द्रवावस्थातः काठिनतां प्राप्तमित्यर्थः । श्या श्चि वा ज्याभ्य इति सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः । शीतमिति

हिमत्वे अन्यत्र च वाच्ये सङ्कर्षणो भवति । अभ्य-प्रतेः । विष्णुनिष्ठायां परस्यां केवलाभ्यामभ्यवाभ्यामुत्तरस्य श्यैडः सङ्कर्षणो वा भवति । विष्णु । श्यैडो विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने नो भवति, हिमत्वेतु नो न भवति । शीनं घृतमिति द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । सङ्कर्षणे कृते श्याशिव्याज्याभ्यां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रम इति त्रिविक्रमः । शीतमिति शीतलमित्यर्थः । द्रव्येतादिभ्यां द्रवकाठिन्यहिमत्वाभ्यां । संशयान इति अत्र सङ्कर्षणस्यैवाभावः । विष्णुनिष्ठातस्य नो भवत्येव । प्रतिशीनो गौरिति शीतात् संकुचित इत्यर्थः । प्रतिशीनो द्रव इति काठिन्यं गत इत्यर्थः । एवमवेति । अवश्यान अवशीन इति । समवश्यान इति । समवश्यान इति अत्रावश्यं समुपेन्द्रेण मिश्रत्वमतः सङ्कर्षणाभावः ॥३८॥

बाल०—दिवो । दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-गतिषु इत्यस्य विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने नो भवति, विजिगीषायामर्थे वर्त्तमानस्य तु नो न भवति । अञ्चो । अपादानाभावे सति अञ्चो विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने नो भवति । इवन्तत्वादिति । दिव धातोरिति शेषः । सनि विकल्पितेडिति विकल्पितेड्त्वात् विष्णु-निष्ठायामिडभावः । द्यून इति छस्य शो वस्य उट् हरिवेणावित्यादिना वस्य उट् । द्यूतमिति अत्र विजिगीषा धात्वर्थः । समवन इति अञ्चु गतिपूजनयोः गत्यर्थत्वात् अनिरा-मेतामित्यादिना नरामहरः सङ्गत इत्यर्थः । पूजायान्तु न लोपाभाव उक्तः । उदक्त इति अत्रापादानसङ्गावः, उद्गतः इत्यर्थः । त्रि फलेति त्रि फला विसरणे ॥ ३६ ॥

गौः, शीतात् सङ्कुचित इत्यर्थः । प्रत्यादिभ्यस्तु—प्रतिशीनो गौ द्वौ वा । अभिश्यानः अभिशीनः, एवमव । एवकारात् समवश्यानः ।

४१. दिवो विष्णुनिष्ठा तस्य नो, नतु विजिगीषायाम्; अश्वोऽनपादाने ।

इवन्तत्वात् सनि विकल्पितेद् द्यूनः । विजिगीषायां द्यूतम् । अश्वः समवनः । अपादाने तु उदक्तः कृष्ण आसनात् । त्रि फला । आरामानुबन्धः ।

हिमार्थत्वान्न नादेशः । संश्यान इति—द्रवकाठिन्यार्थं विरहिततया (सङ्कोचार्थतया) न सङ्कर्षणः, हिमार्थाभावत्वेन नादेशस्तु निर्बाधः । प्रते स्त्वन्यत्र चेति—प्रतिशीनं पुष्पं, म्लानत्वं गतमित्यर्थः । अभ्यवाभ्यामेवेत्यत्र एवकारनिवेश फलं दर्शयति—समवश्यान इति । अत्रावात् पूर्व समः संयोगात् न सङ्कर्षणः ।

अमृता०—४१. दिव इति । दिवु क्रीडादिषु इत्यस्मादुत्तरस्य विष्णुनिष्ठा तस्य नरामादेशः स्यात्, तस्य विजिगीषार्थे तु स न भवति । अञ्चु गति-पूजनयोरित्यस्य चेदयादानेनान्वयो न स्यात्तदा तत्परस्य निष्ठा तस्य नराम आदिश्यते । सनिविकल्पितेडिति—तेन आई रामानुबन्धाद् विकल्पितेड इत्यादिना विष्णुनिष्ठायामिडभावः । द्यूत इति—दस्य शो वस्य ऊठ् इत्यादिना ऊठ् । समवन इति—संपूर्वाञ्चते गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः । पूजायां नलोपाभाव इत्युक्त्यात्र नलोपः, पूर्ववत्स्थारिवत्त्वेन चवर्गस्य कवर्गः । उदक्त इति च कर्तरि क्तः, अपादानेनान्वयात् निष्ठा तस्य न नः । एवं कर्मण्यपि न—उदक्तं जलं कूपाद् वैष्णवेन । पूजायान्तु—अञ्चितः कृष्णः कुरुपाण्डवैः ।

बाल०—चर । चर-गतावित्यस्य फलधातोश्च अरामस्य स्थाने ते परे उर्भवति । चरधातोरुदाहरणमग्रे वक्ष्यते । प्रफुल्ल इत्यारामानुबन्धान्नेट् । फलितेति बालकल्कि-ता इट् अत्रेटा व्यवधानात् न तरामस्य परता ॥ ४० ॥

बाल०—फुल्लोत् । वृत्तिमाह त्रिफलादीनामेते निपाता इति । ननु यदि फुल्लादयो निपात्यन्ते तर्हि कथं फुल्लवानित्यादि न भवत्विति चेत्तत्राह प्रकरणादिति । विष्णु-निष्ठायाः प्रकरणात् इदं सूत्रं विष्णुनिष्ठोपलक्षणं विष्णुनिष्ठाग्राहकमित्यर्थः । तेन हेतुना यथासम्भवं सम्भवानतिक्रमेण क्तवतापि ज्ञेयमिति शेषः । फुल्ल इति निपातात् । त्रि फलः फुल् विष्णुनिष्ठः तस्य नश्च । क्षीवृ इति क्षीवृ मदे क्षीव इति निपातात् तरामस्यारामः मत्त इत्यर्थः । क्षीववानिति क्षीवितवान् इत्येके । कृश इति कृश तनुकरणे निपातात् तरामस्यारामः तनुरित्यर्थः । उल्लाघ इति व्याधिनिर्मुक्त इत्यर्थः । उल्लाघो निर्गतो गदादित्यमरः । नान्योपेन्द्रादिति । उत्फुल्लसंपुल्लयोः पृथक् पाठादुल्लाघेति सोपेन्द्र-निर्देशाच्चेति शेषः । इत्यादीत्यादिपदेन संलाघित इत्यादि ज्ञेयं । कथमिति प्रफुल्ल-पुण्डरीकाक्षमिति मुखमित्यस्य विशेषणं पुण्डरीकं शुक्लपद्मं । सिद्धान्तमाह पश्चादिति ।

४२. चर फलयो रस्य उस्ते ।

प्रफुल्लतः । तइति किम्—फलता । फल निष्पत्तौ—फलितः । कितीति तस्यां भ्रमः ।

४३. फुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाक्षीवकृशोल्लाघाः ।

त्रि फलादीनामेतेनिपाताः । प्रकरणाद् विष्णुनिष्ठोपलक्षणमिदम्, तेन यथासम्भवं क्तवतावपि । फुल्लः फुल्लवान् । क्षीवृ—क्षीवः क्षीववान् । कृशः—कृशः कृशवान् । लाघृङ् सामर्थ्ये—उल्लाघः उल्लाघवान् ।

अमृता०—४२. चरेति । तरामेपरे चर-फेलयो धात्वोः अरामस्थाने उराम आदिश्यते । प्रफुल्लत इति—आरामानुबन्धत्वान्नेट् । फलितेति बालकल्केः प्रयोगः । तत्र-इटा व्यवधानात् हि तरामपरत्वमित्युरामो न । फल निष्पत्तौ इत्यस्य तु आरामानुबन्धत्वविरहादिटो न बाधा । तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां भ्रम इति—उणादौ दोष सम्भवात् । यथा—“सर्वधातुभ्यः षण्” (त्र) इत्यत्र नेड्वन् ति त्रादौ” इतीनिषेधात् “फुलत्र” इत्येवं रूपं सर्वसम्मतम्, किन्तु तन्मते “फलत्र” इत्येव सिध्यति प्रत्ययस्य कित्वाभावादिति ।

अमृता०—४३. फल्लेति । त्रिफलादीनां फुल्लादयो निपात्यन्ते । तत्र फुल्लादयः क्तप्रत्ययेन निपातिताः, क्तवतौ तु ते निपातादेशा भवन्ति न वेति संशये प्राह—विष्णु-निष्ठोपलक्षणमिति । तत्र हेतुः—प्रकरणादिति । विष्णुनिष्ठा प्रकरणे निपातस्योक्तत्वात् क्तवतावपि एते निपाता भवन्तीत्यर्थः । तत्रापि यथासम्भवमेव नतु सर्वत्र । तेन वक्ष्यमाण भीम-भीष्मावितिनिपातादेशौ तु क्तवतौ नैवेष्टौ इति लक्षितव्यम् ।

फुल्ल इति—विष्णुनिष्ठातस्य लरामएव निपातफलम्, उत्त्वन्तु पूर्वतो हि सिद्धम् । क्षीव इति—क्षीवृ मदे, कर्त्तरि क्तः, निपातबलान्निष्ठा तरामस्य अरामः, इडभावश्च, मत्त इत्यर्थः । कृश इति—कृश तनुकरणे, कर्त्तरि क्तः, निपातफलं पूर्ववत्, क्षीणाङ्ग इत्यर्थः । उल्लाघ इति—पूर्ववदेव निपातकार्यं, नीरोग इत्यर्थः । नान्योपेन्द्रादिति—उत्फुल्लादौ यथानिर्देशमेवोपेन्द्राः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । स्वयमाशङ्क्य समाधत्ते—पश्चात् समासेनेति ।

प्रकृष्टं फुल्लं प्रफुल्लमिति कुप्रादयो मध्यपदलोपश्च । ततश्च प्रफुल्ले पुण्डरीके अक्षिणी यत्रेति पीताम्बरसमासः कर्त्तव्यः ॥ ४१ ॥

बाल०—निर्वो । निर्वो निर्वाणो निपात्यते, वाते वाच्येतु न, वाते वाच्ये विष्णु-निष्ठातस्य नो न भवतीत्यर्थः । निर्वाणो मुनिरिति मुक्तो वभूवेत्यर्थः । निर्वाणो मुनिवह्नुद्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिल इत्यमरः । अनभिधानात् क्तवतौ न भवतीति ज्ञेयं । मुक्तिवाचकस्तु निर्वाणशब्दोऽनप्रत्ययान्तो ब्रह्म मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणमित्यमरः ॥ ४२ ॥

बाल०—निर्वि । निर उत्तरस्य विद सतायामित्यस्य कृतमूढन्यो निपात्यते कृत-

नान्योदेन्द्रात्,—प्रफुल्ल इत्यादि । कथं—प्रफुल्लपुण्डरीकाक्षं यः पश्यति हरेर्मुखमिति ? पश्चात् समासेन ।

४४. निर्वो निर्वाणो नतु वाते ।

वा गति-गन्धनयोः । निर्वाणो वह्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

४५. निर्विण्णो निर्विद्यतेः ।

कृतमूर्द्धन्यो निपात्यते ।

४६. सिनः कर्म कर्त्तरि बन्धेग्रासे ।

सिञ्जबन्धने । सिनो ग्राहः स्वयमेव ।

यद्वा फुल्ल विकसने इति घातोः “पचादेरत्” इत्यपि वक्तुं शक्यते । पश्चात् समासपक्षे—प्रकृष्टं फुल्लं प्रफुल्लं, प्रफुल्ले पुण्डरीके इव अक्षिणी यत्र तन्मुखमित्यर्थः ।

अमृता०—४४. निर्व इति । निपूर्वं वाते निर्वाण इति निपात्यते, तस्य वायो वाच्ये तु नरामो न भवति । विष्णुनिष्ठा तस्य नरामस्तु लक्षणेन न प्राप्नोतीति निपातः क्रियते । तत्र च गत्यर्थस्य ह्येतन्निपातो नतु गन्धनार्थस्य । निर्वाणो वह्निरिति—इह गतेरुपशमार्थो लक्ष्यते । निर्वाणो मुनि रित्यत्रापि स एवार्थः, मुक्तइतिभावः । निर्वातो वात इति—वायो गति निरुद्धेत्यर्थः ।

अमृता०—४५. निर्विण्ण इति । निरपूर्वं विद्यते निर्विण्ण इति कृतमूर्द्धन्यो निपात्यते । दरामान्तत्वाद् विष्णुनिष्ठा तस्य पूर्वदस्य च नरामः सिद्ध एव, किन्तु कृत्रः सर्वेश्वरात् परो नास्तीति मूर्द्धन्यत्वाप्राप्ते तदर्थो हि निपातः ।

अमृता०—४६. सिन इति । बन्धे ग्रासे अर्थे कर्मकर्त्तरि सति सिञ्जः सिन इति निपात्यते । विष्णुनिष्ठा तरामस्य नरामो निपातफलम् । ग्रासः सिनो बद्ध इत्यर्थः । ग्रास इति किम्—सितः पाशेन मृगः । कर्म कर्त्तरीति किम्—केवलकर्मणि तु न स्यात्, सितो ग्रासोरामेण ।

मूर्द्धन्य इति कृतणत्व इत्यर्थः । विष्णुनिष्ठातस्य दस्य च नः सिध्यत्येव किन्तु णत्वमेव निपात्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

बाल०—सिनः । बन्धे ग्रासे कर्मकर्त्तरि सति सिनो निपात्यते । अत्र सिञ्ज बन्धने इत्यस्यैव ग्रहणमिति सूचयितुं बन्ध इत्युक्तं । सिन इति निपातात् विष्णुनिष्ठातस्य नः बद्ध इत्यर्थः ग्रास इति किं सितो वृषभः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किं सितो वैष्णवेन ग्रासः ॥ ४४ ॥

बाल०—शुषो । शुष शोषण इत्यस्य विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने को भवति । पचो दु पचप पाक इत्यस्य विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने वो भवति । क्षायः क्षै घातोर्विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने मो भवति । शुष्क इति सहजानिट्त्वान्नेट् । क्षामः कुशः ॥ ४५ ॥

४७. शुषो विष्णु निष्ठा तस्य कः, पचो वः, क्षायो मः ।

शुष्कः, पक्व, क्षै क्षये क्षामः ।

४८. प्रस्तीमादयः प्रपूर्वस्य स्त्यायो निपात्यन्ते ।

प्रस्तीमः प्रस्तीमवान्, प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् ।

४९. न ध्या ख्या पृमदि मूर्च्छिभ्यो नः ।

अमृता०—४७. शुष इति । शुष शोषणे इत्यस्माद् विष्णुनिष्ठा तस्य कराम आदिश्यते, डुपचष पाके इत्यस्मात् तस्य वरामः, तथा क्षैधातोश्च तस्य मरामआदिश्यते । क्षामइति-चतुर्व्यूहान्तानामारामान्तपाठोऽशिवे इत्यारामः ।

अमृता०—४८. प्रस्तीमेति । प्रपूर्वस्य स्त्यायः प्रस्तीमादयस्त्रिविक्रमादिना निपात्यन्ते । स्त्याय इयि स्तयै शब्दसंघातयोः, तस्य स्तीभावो निष्ठातस्य विभाषया नरामश्च निपातफलम् ।

अमृता०—४९. नध्येति । व्यादि पञ्चम्यो विष्णुनिष्ठातस्य न रामो न स्यात् । ध्या ख्या इत्येतयोर्हरिमित्रयुगित्यादिना, पृ मदि मूर्च्छीनां रदाभ्यामित्यादिना निष्ठातस्य नरामे प्राप्ते तत्तत् प्रतिषेधेऽयम् । ध्यात इति ध्यै चिन्तायां, आरामान्तपाठेः । पूर्त्त इति—पृ पालनपूरणयोः; श्रियो जागृवर्जं चतुर्भुजान्ताच्चेति नेट्, ओष्ठोद्धवस्येति उर्, धातो

बाल०—प्रस्ती । प्रपूर्वस्य स्त्यायः स्थाने विष्णुनिष्ठाया सह प्रस्तीमादयः निपात्यन्ते । प्रपूर्वस्येत्यादिकं वृत्तिर्वा । प्रस्तीम इति घृचै स्तै शब्दसंघातयोर्निपातात् स्त्यायः स्तीविष्णुनिष्ठातस्य नश्च । प्रस्तीत इति निपातात् स्त्यायः स्तीः ॥ ४६ ॥

बाल०—न ध्या । ध्यादिभ्य उत्तरस्य विष्णुनिष्ठातस्य स्थाने नो न भवति । ध्यात इति ध्यै चिन्तायां हरिमित्रयुगित्यादिना प्राप्ते निषेधः । एवं ख्यात इत्यत्र च । ख्यात इति ख्या प्रकथने चक्षिडादेशश्च । पूर्त्त इति पृ पालनपूरणयोः । ओष्ठोद्धवस्य ऋत उर् रदाभ्यामित्यादिना प्राप्ते निषेधः । एवं मत्त इत्यत्र च । मत्त मदी हर्षे इरामानुबन्धत्वान्नेट् । मूर्त्त इति मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः आरामानुबन्धत्वान्नेट् रदाभ्यामित्यादिना प्राप्ते निषेधः । ओष्ठोद्धवस्येति विशेषणत्वादिति न ऋत उर् इति शेषः । ओष्ठच्चेति ओष्ठयोद्धवस्येत्यस्य विशेषणत्वात् धातुविशेषणत्वादित्यर्थः । विशेषादिति वा पाठः । समीर्ण इति ऋरामस्येर् कंसारावितीर् ॥ ४७ ॥

बाल०—वित्तं । भोग्ये प्रतीते च वाच्ये वित्तं निपात्यते । वित्तं धनमिति द्रव्यं वित्तमित्यमरः । सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रमित्याह वित्तः कृष्ण इति प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीते कथित ख्यात-वित्त-विज्ञात विश्रुता इत्यमरः । निपातात् विष्णुनिष्ठातस्य दस्य च नो न भवति ॥ ४८ ॥

बाल०—भीम । भयानके भयङ्करे वाच्ये साधू इति निपात्येते इत्यर्थः । दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकमित्यमरः । निरः । विष्णुनिष्ठायां परस्यां निर

ध्यातः ख्यातः पूतः मत्तः । राच्छवयो हर्ः क्वौ कंसारिवैष्णवे च—
मूर्त्तः । ऋ गतौ कृयादिः, ओष्ठचोद्धवस्येति धातु विशेषणत्वात् समीर्णः ।

५०. वित्तं भोग्ये प्रतीते च ।

वित्तं धनम्, वित्तः कृष्णः ।

रवः प्रागिति त्रिविक्रमश्च । मत्त इति—मदी हर्षे, ईरामानुबन्धत्वान्नेट् । मूर्त्त इति—
छस्य हरे पूर्ववत् त्रिविक्रमः । ननु सम् पूर्व ऋधातोः सत्यपि मरामपूर्वत्वे कथमोष्ठचोद्ध-
वस्य ऋतउरिति नप्रवर्तते ? तत्र हेतुमाह—धातुविशेषणत्वादिति । अत्र मरामस्तूपेन्द्रस्य,
नतु धातोरङ्गम्, अतः सामान्यविधिना इर् स्यादिति भावः । समीर्ण इति—चतुर्भुजान्त-
त्वान्नेट्, ऋरामस्येर्, त्रिविक्रमश्च ।

अमृता०—५०. वित्तमिति । भोग्ये प्रतीते (ज्ञाने) च वाच्ये विदलु लाभे इत्यस्य
क्तप्रत्ययेन वित्तमिति निपात्यते । रदाभ्यामिति विष्णुनिष्ठा तस्य पूर्वदस्य च यः प्राप्तो
नराम स्तस्याभाव इडभावश्च निपातफलम् । वित्तः कृष्ण इति ज्ञात इत्यर्थः । भोग्यादौ
किम्—विन्नमिष्टं, लब्धमित्यर्थः ।

उत्तरस्मात् कुष उत्तरे इट् स्यात् । निरः कुषो वेडिति विकल्पितेडयमिति विकल्पिते-
ट्त्वात् विष्णुनिष्ठायामिट्निषेधः स्यादिति इडविधानमिति भावः । निष्कुषित इति कुष
निकर्षे ररामस्य विष्णुसर्गे कृते निर्दुर्वहिःप्रादुराविश्चतुरामिति विष्णुसर्गस्य यः । अत्र
समासकार्येतु षसौ च वक्ष्येते इति सन्धिप्रकरणे उक्तमतोऽसिद्धरूपं न त्याज्यमिति
प्रतिज्ञायां न विरोधः ॥ ४६ ॥

बाल०—वसति । क्त्वाविष्णुनिष्ठयोः परयोर्वसतिकृधिभ्यामुत्तरे इट् स्यात् ।
लुभो । क्त्वाविष्णुनिष्ठयोः परयोः व्याकुलीकरणेऽर्थे वर्त्तमानात् लुभ उत्तरे इट् स्यात् ।
अश्वे । पूजायामर्थे वर्त्तमानादश्वे उत्तरे इट् स्यात् । क्लिश । क्त्वाविष्णुनिष्ठयोः परयोः
क्लिशपूङ्भ्यामुत्तरे इड् वा स्यात् । डरामः पूत्रो निवृत्यर्थः । उषित इति वस निवासे
वचिस्वपियजादीनामित्यादिना सङ्कर्षणः वसिघस्योः ष इति षत्वं सहजानिटत्वादित् न
स्यादिति इडविधानं । क्षुधित इति क्षुध बुभुक्षायां सहजानिट् । विलुभितानामिति । लुभ
विमोहने व्याकुलीकृतानामित्यर्थः । विलुभिता इति विशृङ्खला भूता इत्यर्थः । इषु सह
लुभ रूष रिष इड् वात इति विकल्पितेडत्वं अतो विष्णुनिष्ठायामिड् निषेधः स्यादिति इड-
विधानं । क्त्वितु इषु सहेत्यादिना विकल्पे प्राप्ते व्याकुलीकरणे नित्यतार्थं विधानं । लुब्ध
इति । लुभगादर्थे गादर्थे माकाङ्क्षा । अश्वित इति अन्चु गतिपूजनयोः उरामेतो वेट्
क्त्वोति वक्ष्यते अतो विकल्पितेडत्वात् विष्णुनिष्ठायामिड्निषेधः स्यादिति पूजायामिड्-
विधानं । क्त्वितु । पूर्वपरयोः परविधिर्वलवानित्यनेन उरामेत्वसामर्थ्याद्विकल्प एवेड्
भवति, अतः पूजायां अड् क्त्वेति च भवति । पूजायामड् क्त्वेति क्रमदीश्वरन्यासकारा-
भ्यामप्युदाहृतं । अतः वसतीत्यादिसूत्रचतुर्थं मध्ये पूर्वसूत्रद्वये क्त्वाविष्णुनिष्ठयोर्ग्रहणं

५१. भीम-भीष्मौ भयानके साधु ।

५२. निरः कुष इङ् विष्णुनिष्ठायाम् ।

निरः कुषो वेडिति विकल्पतेडयं, निष्कुषितः ।

५३. वसति क्षुधिभ्यामिद् क्त्वा-विष्णुनिष्ठयोः, लुभो व्याकुलीकरणे, अञ्चेः पूजायाम्, क्लिश-पूङ्भ्यां वा ।

अमृता०—५१. भीमेति । भयानके भीतिप्रदे अर्थे त्रि भीभये धातोः क्तप्रत्ययेन भीम-भीष्मौ निपात्येते । निष्ठा तस्य स्थाने म-ष्म भावौ निपात फले । दानवो भीमदर्शन इति प्रयोगः । भयानक इति किम्—कृष्णाद् भीतः कंसः ।

अमृता०—५२. निर इति । निर् पूर्व कुषनिष्कर्षे इत्यस्माद् विष्णुनिष्ठायामिद् स्यात् । विधानप्रयोजनमाचष्टे—निरः कुषइत्यादि । अनेनास्य विकल्पितेडत्वं पूर्वमुक्तम्, अतं इह—आई रामानुबग्धाद् विकल्पितेड इत्यादिना इडभावः प्रसक्तः, तत् प्राप्त्यर्थः पुनरारम्भणः । निष्कुषित इति—उपेन्द्ररामस्य विष्णुसर्गः, ततो निदुर्बहिरित्यादि वक्ष्यमाण समासकार्येण षत्वम् ।

अमृता०—५३. वसतीति । क्त्वा-विष्णुनिष्ठयोः परयोः वसतेः क्षुध्यते श्रोतरे एट् स्यात् । तयोः परयोः व्याकुलीकरणार्थं लुभः, पूजायामञ्चते श्रोतरे इट् स्यात् । तयोः परयोः क्लिश-पूङ्भ्यामुत्तरे इङ् वा स्यात् । तत्र वसति क्षुध्यतोः सहजानिट्त्वादप्राप्ते विधानम् । लभतेः—इषु सहलुभेति विकल्पितेडत्वाद् विष्णुनिष्ठायां निषेधे प्रसक्ते तस्य प्राप्त्यर्थम्, क्त्वा प्रत्यये तु विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थम्, अञ्चतेः—“उरामेतो वेट् क्त्व” इति वक्ष्यमाणेन विकल्पितेडत्वादप्राप्ते प्राप्त्यर्थम्, क्त्वा प्रत्यये तु नित्यतार्थम् वचनम् ।

प्रयोजनं क्त्वाग्रहणन्तु जलस्थलवृष्टिवदिति । अक्त इति अनिरामेतामित्यादिना नरामहरः । क्लिशितः क्लिशू विवाधने क्रद्यादिः क्लिशः उपतापे दिवादिर्वा क्रद्यादिः स्वरतिसूति-सूयति पूङ्गदित इङ्वेति विकल्पितेडत्वाद्विष्णुनिष्ठायां प्राप्ते विभाषा । क्त्वितितु उदित्वादेव विभाषा अपरिहार्यैव दिवादेस्तु विष्णुनिष्ठायां क्त्व च नित्यं प्राप्ते विभाषा ॥ ५० ॥

बाल०—पूङ्गः । पूङ्गं सेड्विष्णुनिष्ठा कपिलो न भवति । पवित इति पूङ्ग पवने श्रिग्नो जागृवर्जं चतुर्भुजान्ताच्च नेट् कपिल इत्यनेन निषेधे प्राप्ते विभाषा । कपिलत्वाभावाद्गोविन्दः ॥ ५१ ॥

बाल०—शीङ् । शीङ् स्वप्ने त्रि ष्विदा स्नेहनमोचनयोर्भवादिः ष्विदा गात्रप्रक्षरणे दिवादिद्वयोरेव ग्रहणं । त्रि मिदा स्नेहने त्रि क्षिदा मोक्षणे त्रि धृषा प्रागल्भ्ये इत्येतेषां सेड् विष्णुनिष्ठा कपिलो न भवति । शयित इति कपिलत्वाभावाद्गोविन्दः ॥ ५२ ॥

उषितः क्षुधितः । कृष्णेन विलुभितानां गोपीनां केशा विलुभिताः ।
गाढर्चो तु लुब्धः । अश्वितः, गतौ अक्तः । क्लिशितः क्लिष्टः ।

५४. पूङ्गुः सेङ् विष्णुनिष्ठा न कपिलः ।

पवितः पूतः ।

५५. शीङ् ष्विदि मिदि क्ष्विदिधृषः सेङ् विष्णुनिष्ठा न कपिलः ।
शयितः ।

क्लिशू विबाधने कचादिः, ऊदित्वेन विकल्पितेत्त्वादत्र निषेधे प्राप्ते विभाषा वचनम् ।
क्त्वा प्रत्यये तु सिद्ध एव विकल्पितेत् । तत्र तु क्लिश उपतापे दिवादे श्रितार्थता, तस्य
विष्णुनिष्ठायां क्त्व च नित्यमिदं प्राप्नोतीति विभाषाविधानमिदम् । पूङ्गुश्चतुर्भुजा-
न्तत्वादुभयत्र निषेधे प्राप्ते विकल्पविधानम् ।

उषितइति—वचिस्वपि यजादीनामिति सङ्कर्षणः, वसिष्ठस्योरिति षत्वम् । वस्तेस्तु
सिद्ध एवेत्—वसितः । विलुभितानामिति—लुभ विमोहने तुदादिः । विमोहनमाकुली-
करणम् । केशा विलुभिताइति विशृङ्खलीकृता इत्यर्थः । गतौ तु अक्त इति—अनिरा-
मित्यादिना उद्धवनरामहरः । अपादानसम्बन्धविवक्षया निष्ठातस्य नात्र नत्वम् ।

अमृता०—५४. पूङ्गुइति । पूङ्गु पवने इत्यस्य सेङ् विष्णुनिष्ठा कपिलो न भवतीति
विशेष एषः तेन गोविन्दः । अनिट् पक्षे तु कपिल एव, पूत इति ।

अमृता०—५५. शीङ्गिति । शीङ् स्वप्ने, त्रिस्विदा गात्र प्रक्षरणे, त्रिमिदा स्नेहने,
त्रिष्विदा स्नेहन मोचनयोः, त्रिधृषा प्रागल्भ्ये इत्येतेषां सेङ् विष्णुनिष्ठा कपिलो न भवति ।
अयमपि विशेषविधिः । तत एषां गोविन्दः । शयित इति—अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः ।

त्रिष्विदादीनामारामेत्वात् आर्इरामानुबन्धानात्यादिना इटो निषेधे प्राप्ते विशेष-
व्यवस्थामाह—

बाल०—आर । आरम्भे च गम्यमाने विष्णुनिष्ठा भवति । अत्र क्तस्तु कर्तरि च
भवति, अत्रेति निर्द्धारणे सप्तमी विष्णुनिष्ठायामित्यर्थः । आरम्भे भावे च विहितायां
विष्णुनिष्ठायां परस्यां आरामानुबन्धाद्धातोर्त्तरि इङ् वा स्यात् । आ इरामानुबन्धा-
दित्यादिना निषेधे प्राप्ते विभाषा । जपि । आरम्भभावयोर्विहितायां परस्यां जपिवमोश्च
सम्बन्धे इङ् वा स्यात् । जपितः जप्तः वमितः वान्त इत्युदाहरणं । द्युतादाविति द्युतादि-
गणे वर्तते इत्यर्थः । एवं पुषादाविति । प्रस्वेदितवानिति प्रशब्द आरम्भद्योतकः ।
प्रस्वेदित इति आरम्भे कर्तरि क्तः । स्वेदितमिति भावे । पक्ष इति इङ्भावपक्षे इत्यर्थः ।
प्रसिन्न इति रदाभ्यामित्यादिना विष्णुनिष्ठातस्य दस्य च नः । सिन्नमिति भावे ॥ ५३ ॥

बाल०—क्षमा । क्षमार्थान्मृषधातोर्त्तरात् विष्णुनिष्ठा कपिलो न भवति । मृषित
इति मृष क्षमायां कपिलत्वाभावाद्गोविन्दः । अगमृषितमिति कपिलत्वाभावाद्गोविन्दा-
भावः । अपमृषितमित्यस्यार्थमाह अपमुष्टमिति । हेतुमाह धातूनामिति ॥ ५४ ॥

५६. आरम्भे च विष्णुनिष्ठा, अत्र क्तस्तु कर्त्तरि च, आरामानु-
बन्धादिङ् वा विष्णुनिष्ठायारम्भ-भावयोः, जपि-वमोश्च ।

त्रि ष्विदा द्युतादौ, ष्विदा पुषादौ । त्रिष्विदा द्युतादौ पुषादौ चेत्येके ।
प्रस्वेदितवान् प्रस्वेदितः कृष्णः । स्वेदितं गोपीभिः । त्रिमिदा स्नेहने —
प्रमेदित इत्यादि । पक्षे प्रस्विन्नः स्विन्नमित्यादि ।

अमृता०—५६. आरम्भे चेति । आरम्भे च विष्णुनिष्ठा भवति, अत्रार्थे क्तस्तु
कर्त्तरि च विधीयते । चकारात् भवकर्मणोश्च । आरम्भार्थे भावे च विहितायां विष्णु-
निष्ठायामारामानुबन्धाद् धातो र्जपिवमोश्चोत्तरे इङ् वा स्यात् । प्रस्वेदित इति—कर्त्तरि
क्तः, प्रशब्द इहारम्भार्थं द्योतकः । स्वेदितमिति भावे । एवं प्रस्वेदितः प्रक्ष्विष्णः
क्ष्विष्णम् । प्रधर्षितः प्रधृष्टः धृष्टम् । जपि वमोः—प्रजपितः प्रजप्तः जप्तम्, प्रवमितः
प्रवान्तः वान्तमिति ।

बाल०—उरा । भौवादिकादुरामोद्धवाद्धातोस्तुराद्धावे आरम्भे च विहिता विष्णु-
निष्ठा कपिलो वा भवति । द्योतितमिति द्युत दीप्तौ भ्वादिः उरामोद्धवः । भावे क्तः
कपिलत्वाद्धावे गोविन्दः । प्रद्योतित इति आरम्भे चेत्यादिना कर्त्तरि क्तः । द्युतितं
प्रद्युतित इति कपिलत्वाद्गोविन्दाभावः । अक्तमिति अचु गतौ उरामेतो वेट् क्त्वीति
वक्ष्यते अतो विकल्पितेत्त्वात् विष्णुनिष्ठायामिडभावः ॥ ५५ ॥

बाल०—गेर्हरो । विष्णुनिष्ठायां परस्यां गेर्हरो भवति । भावित इति ण्यन्तात्
क्तः इट् गेर्हरः । अडिडादाविति विशेषणात् गेर्हरोऽनिडादौ रामधातुक इत्यनेन प्राप्ते
विधानं । सङ्कर्षणत्रिविक्रमाविति वचिस्वपियजादीनामित्यादिना सङ्कर्षणः । श्याश्वि-
व्याज्याह्वां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रम इत्यनेन त्रिविक्रमः । शून इति टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः
ओरामेत्वाद्धिष्णु निष्ठातस्य नः । आश्वस्त इति श्वसप्राणने, अत्रेति केचिदिति
क्रमदीश्वरादय इत्यर्थः । व्याङ् श्वसिति क्रमदीश्वर लक्षणं । विश्वस्त इत्यपि केचिदिति
यदुक्तं तत्र हेतुमाह विश्वासयुक्त इति । विश्वासयुक्ते विश्वस्तो वर्तते स विश्वस्त-
शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते वाच्यलिङ्गत्वात् विधवास्त्रियामपि वर्तते तदा स्त्री स्त्रीलिङ्गः
विश्वस्तेति । वान्त इति टु वमु उद्गिरणे हरिवेण्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः क्वौ कंसारि-
वैष्णवे चेति उद्धवस्य त्रिविक्रमः मस्य विष्णुचक्रं विष्णुचक्रस्य हरिवेणुः । गूढ इति गृहु
सम्बरणे । स्वरति सूति सूयति धुर्द्दित इङ्वेति विकल्पेत्त्वमतो विष्णुनिष्ठायामिड-
भावः । हस्य टः, तस्य धः, धस्य टः, टस्य हरः, पूर्वस्य त्रिविक्रश्च । वन्विति वनु
याचने । उदित इत्यत्र उरामेत इति ज्ञेयः । हरिवेण्वन्तति अनेन हरिवेणुहरः । तत इति
तनु विस्तारे पूर्ववत् । ननु यदि विकल्पितेदो विष्णुनिष्ठायामिङ् न भवति, तर्हि कथं
धावितः धावितवान् पतितः पतितवान् इत्यादि भवत्विति चेत्तत्राह नृतीकृत्यादेरिति ।
नृतीकृत्यादेरिङ् वा से सि बिना इति विकल्पितेत्त्वं अतो नृती गात्रविक्षेपे कृती छेदने

५७. क्षमार्थान्मृषो विष्णुनिष्ठा न कपिलः ।

मर्षितः । अक्षमार्थात्—अपमृषितं वाक्यमाह, अपमृष्टमशुद्धमिति यावत्, धातूनामनेकार्थत्वात् ।

अमृता०—५७. क्षमार्थादिति । क्षमार्थाद् मृष धातोरुत्तरे विष्णुनिष्ठा कपिलो न भवति, इट् तु नित्यमेव । मर्षितइति—कपिलत्वाभावाद् गोविन्दः । अप मृषितमिति—कपिलत्वाद् गोविन्दाभावः । ननु मृष क्षमायामिति धातोः स्वाभाविक एव क्षमार्थः, किमनेन विधानेनेति चेत् ? तत्राह—धातूनामनेकार्थत्वादिति । तेन असुद्धार्थश्चास्य दुश्यते, अतस्तदर्थनिरासाय सूत्रकरणमिति । अपमृष्टमिति तु मृजूष शुद्धावित्यस्य रूपम्, ऊरामानुबन्धत्वान्नेट् ।

इत्यादेर्विष्णुनिष्ठायामिड्निषेधः सिद्ध एव अत ईरामेत्वमनर्थकं अतोऽनित्यज्ञापकमिति । धौत इति छस्य श इत्यादिना वस्य ऊट् अद्वयादूटो वृष्णीन्द्रः शुद्धौ तु इड् निषेध एवेति भावः । पतलृ इति । पतलृ गतौ पतित इति, इवन्त ऋध भ्रसज्ज दन्भु श्रि ऊर्नु यौति भवति ज्ञपि सनि तनि पति दरिद्राभ्य इड् वा सनीति विकल्पितेदृत्वं तथापि अनित्यत्वादित् । मन्विति मनु बोधने ऊरामेत्वाद्विकल्पितेदृत्वं । अनेकसर्वेश्वरादिडिति अनित्यत्वादेवेति शेषः । अनेकसर्वेश्वरादिति पाठः क्वचिद्दृश्यते सत्वसभ्यः अनित्यत्वस्यैव हेतुत्वात् (क) संज्ञपित इति ण्यन्ताज्ज्ञपेः क्त इट् णेर्हरः इवन्तेत्यादिना विकल्पेदृत्वं । दरिद्रित इति दरिद्रा दुर्गतौ दरिद्रातेरारामहर इत्यादिना आरामहरः अत्रापि इवन्तेत्यादिना विकल्पितेदृत्वं ॥५६॥

बाल०—क्षुब्धा । मन्थादौ वाच्ये क्षुभादीनां धातूनां विष्णुनिष्ठया सह क्षुब्धादयः साधव इत्यर्थः । साधव इति निपात्यन्ते इत्यर्थः । क्षुभिति । क्षुभ सञ्चलने क्षुब्ध इति निपातादिडभावः । मन्थ इति मन्थदण्डे इत्यर्थः । वैशाखमन्थ-मन्थान मन्थानो मन्थदण्डक इत्यमरः । आदिशब्दौ विवृणोति लगे लग्नः सक्त इत्यादिना । लगे इति लगे सङ्गे । लग्न इति निपातादिडभावो विष्णुनिष्ठातस्य नश्च सक्त इति युक्त इत्यर्थः । म्लेच्छति म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि म्लिष्टमिति निपातादिडभाव एरामस्य इरामस्य इरामश्च । अस्पष्ट इति अस्पष्टवचन इत्यर्थः । अथ म्लिष्टमविस्पष्टमित्यमरः । रेभृ इति रेभृ शब्दे रिब्धमिति निपातादिडभाव एरामस्य इरामश्च । फाण्टमिति निपातादिडभावः, हरिवेण्वन्तोद्ववस्येत्यनेन त्रिविक्रमश्च टवर्गयुक्तत्वात्तरामस्य टरामः सिध्यत्येव । उदकसम्पर्कात् जलसंसर्गात् विभक्तः पृथग्भूतो रसो यस्य तादृशे ईषदुष्णे अल्पतप्ते कषाये रसविशेषे निर्यासे वा । निर्यासेऽपि कषायोऽस्तीति नानार्थवर्गः । निर्यासः क्वाथः । फाण्टमिति पाठोऽपि दृश्यते किन्तु काष्ठशब्दस्य कषायविशेषवाचिता नास्ति । अनायासकृतं फाण्टमित्यमरः । त्रि धृषा । क्रि धृषा प्रागल्भ्ये शसु हिंसायां इत्येतयोः अविनीतएव वाच्ये धृष्टविश्वस्तौ साधु । अविनीतं प्रगल्भः । धृष आरामानुबन्धत्वात् शस ऊरामेत्वाद्विष्णुनिष्ठायामिड्निषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनमिदं अविनीत एवेति तेनाप्रगल्भे धर्षितो विशसित इति । दृहे । स्थूलश्च

५८. उरामोद्धवाद् भौवादिकाद्भावारम्भयोः सेङ् विष्णुनिष्ठा
न कपिलः ।

द्योतितं कृष्णेन, प्रद्योतितो रामः । पक्षे—द्युतितं प्रद्युतितः । सेङिति
किम्—स्रुचु—स्रुक्तः । एवं म्लुचु प्रभृतयः ।

अमृता०—५८. उरामेति । भौवादिको धातुरामोद्धवश्चेत् तदा तदुत्तरे आरम्भ-
भावयो विहिता विष्णुनिष्ठा कपिलो वा स्यात् । द्योतितमिति—द्युतदीप्तौ, भावे त्तः,
कपिलत्वाभावे गोविन्द्रः । प्रद्योतित इत्यारम्भे क्तः, पक्षे कपिलत्वान्नगोविन्द्रः । भ्रुक्त
इति—उदितो वेट् क्त्वं वक्ष्यते, ततो विष्णुनिष्ठायामिटो निषेधः । एवं रुचितं वस्तु ।
भौवादिकादिति किम्—गुधवेष्टने दिवादिः—गुधितम्, कुच तुदादिः—संकुचितं कमलम् ।
उरामोद्धवादिति किम्—मिशितं धृणितम् ।

बली च तयोर्वाच्ययोर्दन्धू हिंसायामित्यस्य दृढः साधुः । दृढ इति अनिरामेतामित्यादिना
नरामहरः हस्य ढः तस्य धः धस्य ढः ढस्य हरः ऋरामस्य नेति त्रिविक्रमनिषेधः । शक्त-
स्थूलौ त्रिषु दृढाविति नानार्थवर्गः । ऊरामेत्वाद्विष्णुनिष्ठायामिड् निषेधे सिद्ध इदमपि
नियमार्थं स्थूलबलिनोरेवेति तेनान्यत्र दृढितइति । कषेः । कृच्छ्रे गहने च वाच्ये कष
हिंसायामित्यस्य कष्टं साधु । इडभाव एव निपातफलं । कृच्छ्रं दुःखं गहनं दुष्प्रवेशस्थानं ।
काननं समे इत्यमरः । कष्टेतु कृच्छ्रग्रहने इति नानार्थवर्गः । कृच्छ्रग्रहनयोरेव इडभावः ।
तेनान्यत्र कषितं सुवर्णमिति । कष्टोऽग्निः कष्टं व्याकरणमित्यादौ कारणे कार्योपचारात्
कष्टशब्दप्रयोग इति ज्ञेयं । संवि । संविनिपूर्वस्य अर्दं गतौ याचने च इत्यस्य विष्णुनिष्ठया
सह समर्णः व्यर्णः न्यर्णः साधवः । इडभाव एव निपातफलं रदाभ्यामित्यादिना विष्णु-
निष्ठातस्य दस्य नः सिध्यत्येव । अभ्य । निकटे वाचे अभिपूर्वस्य अर्दोभ्यर्णः साधुः ।
अत्रापि निपातफलमिडभावः । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा इत्यमरः । श्रा । क्षीरादिपाके वाच्ये
श्रा इत्यस्य शृतं साधु । क्षीरं दुग्धं आदिपदेन घृतादेर्ग्रहणं । श्रा इत्यस्येति श्रा पाके
अदादिः श्रौ पाके भ्वादिर्द्वयोरेव ग्रहणं । पाके क्षीराज्यपयसां शृतमित्यमरः । आज्यं घृतं,
पयो जलं । क्षीरादिपाकादन्यत्र श्राणा यवागूः । हरिमित्रयुगितादिना विष्णुनिष्ठातस्य नः
णत्वं । यवागूरुष्णिका श्राणेत्यमरः । परि । अधिपे वाच्ये वृहि वृद्धावित्यस्य परिवृढः
साधुः । अधिपः प्रभुः । परिवृढोऽधिप इत्यमरः । निपातादिडभावो नरामहरश्च । अन्यत्र
परिवृढित इति । ण्यन्त । अध्ययनेऽर्थे वर्त्तमानस्य ण्यन्तस्य वृत्तेर्वृत्तं साधु । वृत्तमिति
वृत्तु वर्त्तने णेर्हरः सिध्यत्येव किन्तु गोविन्दनिवृत्तिरिड् निवृत्तिश्च निपातफलं । घुष्ट ।
अविशब्दनेऽर्थे वर्त्तमानस्य घुषधातोर्घुष्टं साधु । घुषिर् धातुर्भादिश्च भ्वादिः शब्दार्थः
चुरादिविशब्दनार्थः । विशब्दनं शब्देन स्वाभिमतविस्करणं । सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रमित्याह
घुष्टा रज्जुरिति । अत्र घुषधातुर्घर्षणार्थः । घुषितमिति चुरादित्वेऽपि णेरभावः अनित्य-
त्वात् । प्रकटितेति प्रकटितोऽभिप्रायः यत्रेति विग्रहः ॥ ५७ ॥

बाल०—दान्त । दमु शमु उपशमे पूरी आप्यायने छद अपवारणे इत्येषां जपेर्दसु

५८. गेहरो विष्णुनिष्ठायाम् ।

भावितः । श्वयतेराश्वसे वमेश्वेति नेट्, सङ्कर्षण-त्रिविक्रमौ—शूनः
आश्वस्तः । तत्र विश्वस्त इत्यपि केचित् । विश्वासयुक्ते विश्वस्तस्त्रिषु
स्त्री विधवा स्त्रियामिति रुद्रकोषात् । वम-वान्तः गुहू-गूढः । वनु—
उदितो वेट् क्त्वि इति वक्ष्यते, ततो नेट्, हरिवेण्वन्त सहजानिटा-
मित्यादि—वतः ततः ।

अमृता०—५८. गेहर् इति । विष्णुनिष्ठायां परस्यां गेहर्ः स्यात् । अत्र ण्यन्तत्वे
सर्वेषां धातूनामनेकसर्वेश्वरत्वादिडागमेन भावितव्यम् अत आख्यातप्रकरणोक्तानिङ्विधानं
नात्र प्रवर्तनीयम् । भावित इति—ण्यन्तात् कर्मणि क्तः, इटि सति गेहर्ः । विश्वस्त
इत्यपि केचिदिति—वोपदेव क्रमदीश्वरादयः । तदपि चानुमोदते—कोषवचनेन—विश्वास-
युक्तइत्यादि । वान्त इति—हरिवेण्वन्तोद्धवस्येत्यादिना त्रिविक्रमः, मस्य विष्णुचक्रम्,
पुन तस्य हरिवेणुः । गूढ इति—ऊरामेत्वात् स्वरति सूतीत्यादिना विकल्पितेद्वम्, ततो
निष्ठायामिङ्निषेधः, हस्य ढः, निष्ठा तस्य धः, ठवर्गे च ढः, ढस्यहर स्त्रिविक्रमश्च । तत
इति—तनुविस्तारे, वतवन्नरामहरः । ननु यदि विकल्पितेदो धातो विष्णुनिष्ठायामिङ्
निषिद्ध स्तर्हि कथं धावितः धावितवान्, पतितः पतितवानित्यादि सिध्यति, तत्र तत्र च
विकल्पितेद्वं लक्षणसिद्धमिति चेत् ? तत् समाधत्ते—नृतीकृत्यादेरित्यादि युक्त्या । नृती
कृत्यादेरिङ् वा से सि विनेति विकल्पितेद्वत्वमुक्तम्, ततो विष्णुनिष्ठायां तेषामिङ्निषेधः
सिद्ध एव, तदा नृतीकृत्यादेरीरामेत् करणस्य निष्फलत्वमापद्येत्, आईरामानुबन्धादित्यादि
लक्षणेनेदो निषेधात् । किन्तु तथा न मन्तव्यं, किं तर्हि ? विकल्पितेद्व इत्यादि लक्षणं—
विष्णुनिष्ठायामिङ् निषेधलक्षणमनित्यमित्येव ज्ञापयति । कथं बुध्यते तत् ? विकल्पितेद्व
इत्यनेन यदा विष्णुनिष्ठायामिङ् निषेधस्यानित्यतानिबन्धना प्रवृत्तिर्न जायते तदा
ईरामानुबन्धत्वेन प्रवृत्तिर्भवतु इति । अतस्तेषामीरामेत्करणं सार्थकमेव । प्रकृते—

उपक्षये स्पश बाधनस्पर्शनयोः इत्येतयोश्च णौ दान्तादयो वा निपात्यन्ते । जपिर्हेतुण्यन्तः ।
दान्त इङ्निवृत्तिर्निपातफलं इङ्निवृत्त्यनन्तरं हरिवेण्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः । क्वौ
कंसारिवैष्णवे चेति उद्धवस्य त्रिविक्रमः मस्य विष्णुचक्रं विष्णुचक्रस्य हरिवेणुः एवं ।
शान्त इति पूर्ण इति इङ्निवृत्त्यनन्तरं विष्णुनिष्ठातस्य नः । छन्न इति इङ्निवृत्त्यनन्तरं
विष्णुनिष्ठातस्य दस्य च नः । जप्त इति निपातादिङ् निवृत्तिः । दस्त इति निपातादिङ्
निवृत्तिर्वृष्णीन्द्र निवृत्तिश्च । एवं स्पष्ट इति । दमित इति । घटादित्वादुद्धवस्य
वामनः । इत्यादीत्यादिपदेन शमितः पूरितः जपित इति शमितचछदित-जपितेषु
घटादित्वाद्वामनः ॥ ५८ ॥

बाल०—रुष्य । विष्णुनिष्ठायां परस्यां रुष्यादिभ्य उत्तरे इङ् वा भवति रुष्ट
इति रुष रोषे । इषु सह लुभ रुष रिष इङ् वा ते इति विकल्पितेद्वत्वं अतो विष्णु-

नृतो कृत्यादेरीरामेत्त्वं विकल्पितेद् इत्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकम् । तेन धावु गति शुद्धयोः—धावितः धावितवान् । शुद्धौ तु धौतः धौतवान् । पल्लु—पतितः पतितवान् । मनु—मनितः मनितवान् । अनेक सर्वेश्वरादित्वादित्,—संज्ञपितः दरिद्रित इत्यादि ।

६०. क्षुब्धादयो मन्थादौ साधवः ।

क्षुभ, क्षुब्धो मन्थे । लगे—लग्नः सक्ते । म्लेच्छ—म्लिष्टमस्पष्टे । रिभृ शब्दे-

विकल्पितेद् इति लक्षणस्यानित्यत्वात् धावु पल्लु प्रभृते निष्ठायामिडमभीष्टमिति फलितार्थः ।

शुद्धौ तु धौत इति—शुद्धाद्यर्थे त्विङ्नेष्यते, तथैव प्रयोगलाभात् । धौत इति—छस्य श इत्यादौ वस्य ऊट्, अद्वयादूठो वृष्णीन्द्रः । एवं पतलृधातोश्च सनन्ते—“इवन्त ऋधभ्रसज” इत्यादिना विकल्पविधानात् विष्णुनिष्ठायामिङ् निषेधे प्राप्तेऽपि तद्विधेरनित्यत्वेन भवत्येवेत्, तथैव मनित इति । अत्र चेदमवधेयम्—अर्थद्वयवतोधातोरनित्यनित्यत्वोभयधर्मत्वमिष्यते । तेन पत-मनोरेकैकार्थवत्त्वारनित्यतैव । प्रयोग एव प्रमाणशिरोमणिः, अतश्च तदनुसारि व्याकरणमिति मर्म । अथ एतावता यइङ् निषिद्धो विभाषितो वा, स त्वेक सर्वेश्वर धातूनधिकृत्य, ततोऽनेक सर्वेश्वराणामिङ् भवत्येवेत्याह—अनेक सर्वेश्वरत्वादिति । ण्यतत्वे सति अनेकसर्वेश्वरत्वादिति सत्येव गेर्हरो विधीयते । एतेन इवन्त ऋध इत्यादिना सनि ज्ञपे दरिद्रातेश्च विकल्पितेद् त्वेन निष्ठायामिङ् निषेधस्य शङ्का निर्मूलीकृतेति सन्ध्ययम् ।

अमृता०—६०. क्षुब्धादय इति । मन्थादावर्थे क्षुभादीनां धातूनां विष्णुनिष्ठया सह क्षुब्धादयो निपात्यन्ते । क्षुब्ध इति क्षुभसञ्चालने, निपातादिडभावः । मन्थो विलोडन दण्डः, द्रवद्रव्यसंपृक्तः शक्तु र्वा । अन्यत्र क्षुभितं दधि मन्थेन । क्षुब्धा जनता, क्षुब्ध उदधिरित्यादित्वागमशासनस्यानित्यत्वादिति दीक्षितः । लग्नदूति निपातादिडभावो निष्ठातस्य नरामश्च । सक्तः युक्त इत्यर्थः । अन्यत्र लगितो गुरुणा शिष्य मिलित इत्यर्थः । म्लिष्टमिति—म्लेच्छ अव्यक्तवाचि, निपातादिडभावः, एरामस्य इरामश्च, छशो राजित्यादिना षत्वं, निष्ठातस्य टवर्गत्वञ्च । अन्यत्र म्लेच्छितमसदाचरितमित्यर्थः । रिब्धमिति रेभृशब्दे, ध्वनिरित्यर्थः । निपातादिडभावः, एरामस्य इरामश्च । हरिघोषात् तस्यधः पूर्वभस्य हरिगदा च । अन्यत्र रेभितं रासभेन । फण्टमिति फणगतौ, इडभावो

निष्ठायामिङ् निषेधे प्राप्ते विभाषा । हरीति । अनेन उद्धवस्य त्रिविक्रमः आन्त इति अत्रापि नित्यमिति प्राप्ते विभाषा । ज्वरत्वेति अनेन ससर्वेश्वरस्य वस्य ऊट् । तूर्ण इति त्रि त्वरा सम्भ्रमे आरामानुबन्धत्वादिति निषेधे प्राप्ते विभाषा । संघुष्ट इति घुषिर्धातुः शब्दार्थो विशब्दनार्थश्च अत्रापि नित्यमिति प्राप्ते विभाषा । आस्वान्त इति स्वशब्दे उद्धवस्य त्रिविक्रमः अत्रापि नित्यमिति प्राप्ते विभाषा ॥ ५६ ॥

रिब्धं स्वरे । फण गतौ—फाण्ट मुदकसम्पर्काद् विभक्तरसे, ईषदुष्णे कषाये च । जि धृषा-शसो धृष्ट-विशस्तावविनीत एव । दृहे दृढः स्थूलवलिनीः । कषेः कष्टं कृच्छ-गहनयोः । सं नि वि पूर्वस्यार्देः समर्णः व्यर्णः न्यर्णः । अभ्यर्णस्तु निकटे । आ इत्यस्य श्रुतं क्षीरादि पाके । परिवृहेः परिवृढोऽधिपे । ण्यन्तस्य वृत्ते—वृत्तमध्ययने, वृत्तं

निपातात्, हरिवेण्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः, टवर्गश्च । अत्र ईषदुष्ण इति रसस्य हि विशेषणं ज्ञेयम्, तस्य द्वावेवाथौ—जल तम्पर्कात् पृथग्भूतकदुष्णरसः, कषायश्चेति । कषायो निर्यासः क्वाथ इत्यर्थः । सोऽप्यपक्वः अपिश्च बोध्यः । अन्यत्र फणितं गतमित्यर्थः । धृष्टइति—जिधृषा प्रागल्भ्ये, आरानुबन्धत्वादिङ्निषेधः सिद्धएव, अर्थनियमार्थो निपातः, अविनीत उद्धतस्वभावः, तेनान्यत्र—धर्षिता परिचारिका लाञ्छितेत्यर्थः । आरम्भे कर्त्तरि, आरामानुबन्धादिङ्वा, शीङ् स्वदिमिदीति कपिलत्ववारणाद् गोविन्दः ।

विश्वस्त इति—विपूर्वं शसु हिंसायाम्, अस्य चोरामानुबन्धादिङ् निषेधः सिद्धः, अर्थनियमे हि निपातः । तेनान्यत्र विशसितः पशुः । दृढइति—दृन्ह हिंसायाम्, स्थूलो मांसलः, स च निर्बलोऽपि सम्भवेत्, बलवांस्तु कृशोऽपि दृढ इति भेदः । अत्र इडभावो निपातफलम्, नलोप ढत्वादयस्तु सिद्धा एव, तेनान्यत्र दृहितः पशु व्याधेन । कष्टमिति कष हिंसायाम्, कष्टं व्याकरणम्, कष्टंवनमिति यथाक्रममर्थः । निपातादिङभावः, अन्यत्र कषितं सुवर्णम् । समर्णादीनाञ्च निपातादिङभावः । जर्द गतौ याचने च धातुः, रदाभ्यामिति निष्ठा तस्य पूर्वदस्य च न सिद्ध एव । संनिवि पूर्वति किम्—शोकेन भृशमर्दितः । अभिपूर्वस्य तु तस्य निकटार्थे हि निपातः । तेनान्यत्र—शीतेनाभ्यर्दितो वृद्धः, पीडित इत्यर्थः । मृतमिति—श्रापाके अदादिः, श्रापाके भ्वादि द्वयोरेव ग्रहणम्, श्रितपादिना निर्देशाभावात् । साराम ररामस्य ऋभावो निपातफलम्, तस्मिंश्च सति निमित्तापायात् हरिमित्रयुगिति निष्ठातस्य नरामाभावः । क्षीरादीति आदिशब्देन घृत-जलयो ग्रहणम् । पाके क्षीराज्यपयसां श्रुतमित्यमरात् । अन्यत्र श्राणा यवागूः, यवागू रुष्णिकाश्राणेत्यमरः । “श्रुतश्च कलम्बीशाक” इत्यादि प्रयोगश्च विरलं दृश्यते ।

परिवृढ इति—परि पूर्वः वृहि वृद्धौ, अधिपः प्रभुः, इडभावो नरामहरश्च निपातफलम्, ढत्वादिकन्तु सिद्धमेव । अन्यत्र—परि वृंहितं भक्तनिष्ठया । वृत्तमिति—ण्यन्तस्य वृत्तवर्त्तन इत्यस्य णेर्हरः सिद्ध एव, किन्तु गोविन्दविरहः इडभावश्च निपातकार्ये । अन्यत्र—सद्धर्मो वर्त्तितः श्रीभगवता व्यासेन । घुष्टमिति घुषिर् शब्दे भ्वादिः, घुषिर् विशब्देन

बाल०—हृष्ट । विस्मये प्रतिघाते लोम्नो हर्षे च वर्त्तमानस्य हृष तुष्टावित्यस्य हृष्टहृषितौ साधू । हृषु अलीके इत्यस्य ग्रहणमिति केचित् पक्षे इडभाव एव निपातफलं । अप । पूजायामर्थे वर्त्तमानस्य चायुधात्तोरपचितापचायितौ साधू । अपचायित इति सिद्धस्येव निपातादपचित इत्यपि भवतीति । हृष्टस्येत्यर्थमाह विस्मितस्येति स्वकर्तृक-

श्रीभागवतम्, अधीतमित्यर्थः । घुष्टमविशब्दने, घुष्टा रज्जु घृष्टेत्यर्थः ।

विशब्दनेतु धुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटिताभिप्रायमित्यर्थः ।

६१. दान्त शान्त पूर्ण छन्न जप्त दस्त स्पष्टा णौ वा निपात्यन्ते ।

पक्षे दमित इत्यादि । तथा दसु-दासितः, स्पश-स्पाशितः ।

६२. रुष्यमवमत्वरसंघुषास्वनेभ्यो वेङ्विष्णुनिष्ठायाम् ।

रुष्टः रुषितः । अम गतौ, हरिवेष्पन्तेत्यादि दीर्घः—आन्तः अमितः ।

चुरादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । इडभावो निपातफलम् । आदि शब्देन अन्ये च ज्ञेयाः । तथाहि—स्वन शब्दे—स्वान्तं मनः, निपातादिडभावः । अन्यत्र स्वनितोमृदङ्गः । मृदङ्ग ध्वनिशब्दे स्वादि श्चुरादिश्च (घटादिः) ध्वान्तं तमः । निपातादिडभावः पूर्ववद् दीर्घः । अन्यत्र ध्वनितोऽर्थः, व्यञ्चित इत्यर्थः । बाहू प्रयत्ने, ऋरामइत्, वाढमतिशयः । अन्यत्र वाहितं प्रयत्नमित्यर्थः ।

अमृता०—६१. दान्त इति । णौ दम्यादि सप्तानां विष्णुनिष्ठया सह दान्तादयो वानिपात्यन्ते । दान्त इति—दमु उपशमे णिः, सर्वत्र इडभावो निपातफलम् । णिलोपे इड निषेधे च जाते हरिवेष्पन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः । पक्षेदमितः । एवं शमु शान्तौ शान्तः शमितः । अनयो घटादित्वम् । पूर्ण इति—पुरी आप्यायने दिवादिः, पूर चुरादि द्वयो ग्रहणम् । ततो णिः, इडनिषेधे णि लोते च सति रदाभ्यामिति नत्वम्, पक्षे पूरितः । छन्न इति अपवारणे, तेनैव नत्वम्, पक्ष छादितम् । निपातादिड विरहः सर्वत्र । कथं ज्ञापित इति ? जप्ते घटादित्वाभावे सिद्धम् । दस्त इति—दमु उपक्षये दिवादिः, इडभावः उद्धवस्य वामनश्च निपातकार्ये घटादित्वाभावात् । स्पष्ट इति—स्पश बाधन-स्पर्शनयो र्भादिः, स्पशनं ग्रन्थनम्, पूर्ववन्निपातफलम् ।

अमृता०—६२. रुषीति । विष्णुनिष्ठायां परस्यां रुष्यादिभ्यः पञ्चम्य उत्तरे इड्वा भवति । रुष्ट इति—रुष हिंसायां, इषु सह लुभेत्यादिना विकल्पितेत्वात् निष्ठायामिड् निषेधे प्राप्ते विभाषा विहिता । आन्त इति—अमरोमे चुरादे निरासाय स्वयमाह—

जलसेकानन्तरं गोपीकर्तृकजलसेकेन पराभूतस्येत्यर्थः । हृषितस्येत्यादि वेति जलकेलौ हृषितस्य कृष्णस्य हृषित लोमेति वेत्यर्थः । चायृ इति चायृपूजानिशासनयोः । अपचित इति पूजित इत्यर्थः ॥ ६० ॥

बाल०—अध्या । आध्याङ्पूर्वस्य रहू जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य रहूधातोः क्त-प्रत्ययसिद्धस्य अध्यारूढस्याधिको वा साधुः । विस्तरमते अध्यारूढस्याधिकादेश इति विष्णुभक्त्यर्थप्रकरणे उक्तं । अतो विस्तरमतानुसारेणैवैतत् सूत्रं कृतमिति ज्ञेयं ॥ ६१ ॥

बाल०—प्यायः । विष्णुनिष्ठायां परस्या प्यायः स्थाने पीर्भवति । पीनमिति ओ प्यायी वृद्धौ ओरामेत्वाद्विष्णुनिष्ठातस्य नः । एवं पीनो बाहुरिति पीनपिबनीतु स्थूलपीवरे

वान्तः वमितः छस्य श इत्यादौ ज्वर त्वर सृब्बव-मवान्तु ससर्वेश्वरस्य—
तूर्णः त्वरितः, संघुष्टः संघुषितः, आस्वान्तः आस्वनितः ।

६३. हृष्ट हृषितौ विस्मये प्रतिघाते । लोम्नो हर्षे च, अपचिता-
पचयितौ पूजायां निपात्यन्ते ।

जलकेलौ मृष्टस्य कृष्णस्य हृष्टं लोम, विस्मितस्य प्रति हतस्य वेत्यर्थः ।
हृषितस्य इत्यादि वा । चायू—गोपोभिरपचितः कृष्णः, अप-
चायितो वा ।

६४. अध्यारूढस्याधिको वा साधुः ।

अमगताविति, भ्वादि स्तित्यर्थः । अत्र नित्यमिति प्राप्ते विभाषा वचनम् । तूर्ण इति—
त्रित्वरा सम्भ्रमे, आरामानुबन्धत्वेन नित्यमिड् निषेधे प्राप्त्यै विभाषा । संघुष्ट इति—
घुषिर् चुरादिः, पूर्वमविशब्देषु निपातितम्, इह तु संपूर्वस्य तस्य विशब्दने नित्यमिति
प्राप्ते विकल्पेन विधीयते । आस्वान्त इति—आङ् पूर्व स्यन शब्दे, नित्यमिति प्राप्ते
विकल्पः, हरिवेण्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः ।

अमृता०—६३. हृष्टेति । विस्मयाद्यर्थे त्रयेविषये हृष्ट तुष्टौ घातो हृष्ट-हृषितौ
निपात्येते निष्ठया सह, पूजायामर्थे अप पूर्व चायू पूजा निशामनयोरित्यस्य अपचिता-
पचयितौ निपात्येते । विशेषणस्य हृष्ट शब्दस्यार्थमाचष्टे—विस्मितस्य प्रतिहतस्य वेति,
तथाभूतस्य कृष्णस्येत्यर्थः । अत्र इडभावो निपातकार्यम् । हृषितन्तु सिध्यत्येव । प्रति-
हतस्य पराभूतस्य । अपचित इति—इडभावः चिभावश्च निपातकार्ये, यवयो हरो बल
इति यलापः, अपचायित इति सिध्यत्येव ।

अमृता०—६४. अध्येति । अध्याङ् पूर्वस्य रुह जनी प्रादुर्भव इत्यस्य क्त प्रत्यये
अध्यारूढ इति यद्वरूपं सिध्यति, तस्य स्थाने अधिक इति वा निपात्यते । विस्तरस्य मतेन
हि अध्यारूढस्याधिकादेश इति विष्णुभक्त्यर्थं कथन प्रकरणे प्रोक्तम्, अतः स्तन्मतानुरूपं
सूत्रितमिदम् ।

इत्यमरः । स्वाङ्गा । स्वाङ्गदन्त्यत्र वाच्ये प्यायः स्थाने पीर्वा भवति । प्यान इति
यवयोर्हरो बल इति यलुक् । स्वेदो घर्मः । घर्मो निदाघः स्वेदः स्यादित्यमरः । स्वाङ्ग-
लक्षणे विना द्रवविकारजे इत्युक्तं । अतः स्वेदस्य द्रवरूपत्वान्न स्वाङ्गता । सोपे ।
सोपेन्द्रस्य प्यायः स्थाने पीर्न भवति । प्रप्यान इति यलुक् ॥ ६२ ॥

बाल०—आङ् । अन्धूधसोर्वाच्ययोः आङ्पूर्वस्य प्यायः स्थाने पीः स्यादेव ।
अधुः रूपः । पुंस्येवान्धुं प्रही कुप इत्यमरः । उध स्त्रीगवीस्तनः । उधस्तु क्लीवमा-
पीनमित्यमरः ॥ ६३ ॥

बाल०—ह्लादेः । क्तिविष्णुनिष्ठयोः परयो ह्लादेर्वात्मनो भवति । ह्लान्नं इति ह्लादी
मुदे ईरामानुबन्धत्वान्नोऽत्र विष्णुनिष्ठातस्य दस्य च नः ॥ ६४ ॥

६५. प्यायः पी विष्णुनिष्ठायाम् ।

पीनं मुखम् । स्वाङ्गादन्यत्र वा, प्यानः पीनः स्वेदः । सोपेन्द्रस्य तु न—प्रप्यानः ।

६६. आङ् पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव ।

आपीनोऽन्धुः, आपीनमुधः ।

अमृता०—६५. प्याय इति । विष्णुनिष्ठायां प्यायः स्थाने पीरित्यादेशो भवति । पीन इति—ओ प्यायी वृद्धौ, ओरामेत्त्वाद् विष्णुनिष्ठा तरामस्य नरामः । एवं पीनं वक्षः । स्वाङ्गादन्यत्र वेति—पीरित्यादेश इति शेषः । प्यान इति—यवयोहरो बल इति यलोपः । स्वाङ्गलक्षणे विनाद्रवविकरजे इत्युक्तेः स्वेदस्तु न स्वाङ्गम् । सामान्येन निषिष्य विशेष-माह—

अमृता०—६६. आङिति । अन्धूधसो वाच्ययोः आङ् पूर्वस्य प्यायः पीः स्यादेव । एवकारः प्रागुक्त सामान्यनिषेधस्य व्यावृत्त्यर्थः । अन्धुः कूपः, उधो गोस्तनम् । पुंस्येवान्धुः प्रहीकूपः, उधस्तु क्लीवमापीनमित्यमरः ।

बाल०—इति । कपिल-तरामे परे इतिस्यतिमास्थामन्त इरामो भवति । मेति माङ् माने मा माने मेङ् प्रणिदाने त्रयाणामेवात्र ग्रहणं । शा । शो तनुरुरणे छो छेदने इत्येतयोः कपिलतरामे परे अन्त इरामो वा भवति । दधा । कपिलतरामे परे दधातेः स्थाने हिर्भवति । दधातेरिति निर्देशात् घेट् पान इत्यस्य अग्रहणं । दामो । कपिलतरामे परे दामोदरस्य दस्य स्थाने दद्भवति । दामोदरस्येत्यनेन दान दाङ् देङां ग्रहणं ददादेशो दरामान्तः । अतएव रदाभ्यामित्यादौ दां विनेत्युक्तं पूर्वोच्चार्येर्ददादेशस्य दान्तत्वमुक्तमतो ग्रन्थकारैरपि ददादेशस्य दान्तत्वमभिप्रेत्य दां विनेत्युक्तं । क्रमदीश्वरादिभिस्तु ददादेशस्य तान्तत्वमुक्तमतः प्रयोजनाभावात् दावर्जनमपि तेन कृतमिति ज्ञेयं । उपे । उपेन्द्रसर्वेश्वरा-दुत्तरस्य दामोदरस्य दन्तु कपिल तरामे परे आरामहरो भवति । चतुः । कपिलतरामे परे चतुःसनान्तस्य उपेन्द्रस्य त्रिविक्रमश्च भवति । दित इति दो अवखण्डने । सित इति सो अन्तकर्मणि । स्थित इति ष्ठा गतिनिवृत्तौ ॥ ६५ ॥

बाल०—श्यतेः । संपूर्वस्य शो तनुकरणे इत्यस्य व्रते गम्ये संशितं वाच्यं । हित इति डु धाञ् धारणषोषणयोः । दत्त इति डु दाञ् दाने । प्रत्तः इति आरामहरे कृते यादवमात्रे हरिकमलमिति दरामस्य तरामः । नीत्तः सूत इति आरामहरस्त्रिविक्रमश्च । सुवीति । सु वि नि अव अनु इत्येतभ्य उत्तरस्य दामोदरस्य दः क्ते परे आरामहरो वा भवतीति केचित् । सूतमिति आरामहरपक्षे त्रिविक्रमः । आरामहराभावपक्षे सुदत्तमिति । अपेरिति । अनेन अपेरादिहरः । पिनद्धमिति नह बन्धने सहजानिट् नहो धः इति हस्य धः । गीतमिति गौ शब्दे ईत्वं । पीतमिति पा पाने । जनेति अनेन नरामस्यारामः ।

६७. ह्लादे वर्मिनः क्ति-विष्णुनिष्ठयोः ।

ह्लन्नम् ।

६८. द्यति स्यति मा स्थामिः, शाछोर्वा, दधाते हिः दामोदरस्य
दो दद्, उपेन्द्रसर्वेश्वरात्वाराम हरः, चतुःसनोपेन्द्रस्य च
त्रिविक्रमः कपिलतरामे ।

दितः, सितः, मितः, स्थितः, शितः शातः, छितः छातः ।

६९. श्यतेः संशितं व्रते वाच्यम् ।

हितः दत्तः नीत्तः सूत्तः । सु विन्यवानुभ्य आराम हरः क्ते वेति

अमृता०—६७. ह्लादे रिति । क्तौ विष्णुनिष्ठायां परस्यां ह्लादैर्वर्मिनः स्यात् ।
क्ति वक्ष्यते । ह्लन्नमिति—ह्लादी अव्यक्त शब्दे सुखे च, ईरामानुबन्धत्वादिडभावः,
रदाभ्यामिति नद्वयम्, सुखितं शब्दितं वेत्यर्थः ।

अमृता०—६८. द्यतीति । कपिलतरामे परे द्यति स्यति मास्था इत्येतेषामन्त्यवर्ण
स्थाने इराम आदिश्यते, शो छो इत्यनयोरन्त्य इरामो वादिश्यते, दधाते हिश्च स्यान्नित्यम्,
दामोदर संज्ञकस्य दधाते ददित्यादिश्यते, उपेन्द्रीयसर्वेश्वरात् परस्य दामोदर-दाधातोस्तु
आरामहरः स्यात्, चतुःसनान्तोपेन्द्रस्य त्रिविक्रमश्च भवति, चकारादराम हरश्च भवति ।
दित इति—दोऽवखण्डने, दामोदर मास्थेत्यादिना विधीस्यमानस्य ईरामस्य तथा दामो-
दरस्य दो दद् इत्यस्य चापवादोऽयम् । सित इति षोऽन्तकर्मणि । मित इति—मा, माङ्
माने, मेङ् प्रणिदाने इति त्रयाणां ग्रहणम् । स्थित इति षा गति निवृत्तौ । शित इति शो
तनु करणे, एवं निशित इत्यपि ।

अमृता०—६९. श्यते रिति । संपूर्वस्य शोधातो व्रते वाच्ये तु संशितमिति नित्यं
वक्तव्यम् । नित्यपदं शाछो वेति वा निवृत्तयेऽध्याहार्यम् । संशितो वैष्णवो धृतव्रत
इत्यर्थः । हित इति—डुधाञ् जुहोत्यादिः । दत्त इति डुदाञ् दाने । अनयोः ईत्वापवादः ।
प्रत्तइति—तुशब्दो भिन्नोपक्रमे, तेन केवलारामहरो नतु ददादेशः, उपेन्द्रसर्वेश्वरात्

जातमिति जनी प्रादुर्भावे ईरामानुबन्धत्वान्नेट् । खातमिति खनु अवधारणे उरामेत्वान्नेट् ।
सातमिति षनु दाने ॥ ६६ ॥

बाल०—अदो । कपिलतरामे यपि च परे अदः स्थाने जग्धिर्भवति । जग्धमिति
अद भक्षणे सहजानिङ् तरामस्य धरामे कृते विष्णुजनाद्विष्णुदासस्यादर्शनं सवर्गे विष्णुदास
इति धस्य लुक् ॥ ६७ ॥

बाल०—अन्नं । ओदने वाच्ये अन्नं सप्तु । ओदने वाच्ये जग्धिर्न भवतीति
भावः ॥ ६८ ॥

केचित् । सूतं सुदत्तम् । अपेरादीति—पिनद्धं अपिनद्धम् । धेट्—
दामोदर मास्थेतीत्वम् धीतं गीतं पीतम् । जन खन सनामित्यादि,
जातं खात सातम् ।

७०. अदो जग्धिः कपिल तरामे यपि च ।

इराम इत् जग्धम् ।

परत्वादिति भावः । धातोरायामहरे कृते यादवमात्रे हरिकमलम् । नीत्त इति—आराम-
हरे चतुःसोपेन्द्रस्य त्रिविक्रमः । एवं सूतः । सुवीति—क्त प्रत्यये सुविनि अव अनु
इत्येतेभ्य उत्तरस्य दामोदरस्यारामहरो वा स्यादिति केचिदाहुः, पक्षे दोदद् । क्तवतौ तु
नित्यं—सूतवानिति । एवं वीत्तंविदत्तमित्यादि ज्ञेयम् । अपेरिति—अनेप धात्रः अपिहितं
पिहितमिति । पिनद्धमिति—नह बन्धने, नहो ध इति हस्य धत्वम् ।

दामोदर संज्ञकस्य दो ददादेशात् धा धातोस्तु नादेशः, अत्र पुनर्दधातेः हि रिति
विशेषं व्यवस्थाप्यविशिष्टस्य रूपं दर्शयति—धेटिति । ददादेशाभावे पूर्वदिष्टमेव स्यादित्याह
—ईत्वमिति । गीतमिति गैशब्दे, पीतमिति पापाने । जन खनेति—तत्रैव वैष्णवादि
कंसारि सनो नित्यमिति वचनादत्र नरामस्य नित्यमारामः । जातमिति जनी प्रादुर्भावे,
ईरामानुबन्धत्वादिङ्निषेधः । खातमिति—उदित्वाद् विकल्पिते इतीङ्निषेधः । सात-
मिति षणु दाने, पूर्ववत् ।

अमृता०—७०. अद इति । कपिलतरामे यपि च परे अदः स्थाने जग्धिरादिश्यते ।
जग्धमिति—अद भक्षणे, निष्ठा तरामस्य हरिघोषात्तथो र्ध्व इति—

बाल०—गत्य । गत्यर्थादकर्मकात् श्लिषादिभ्यश्चोत्तरे कर्त्तरि च वाच्ये क्तो
भवति । कर्त्तरि चेति भावकर्मणोः कर्त्तरि चेत्यर्थः । शीडादीनामकर्मणां पुनरुपादानं
उपेन्द्रसम्बन्धेन सकर्मकत्वे क्तविधानार्थं अकर्मकत्वेतु अकर्मकादेव क्तः सिध्यति । गत इति
गमलृ गतौ सहजानिट् हरिवेणुहरः । प्राप्त इति आपलृ व्याप्तौ सहजानिट् । स्नात इति
स्ना शौचे अकर्मकः । आश्लिष्ट इति श्लिष आलिङ्गने सहजानिट् । गोवर्द्धनमधिशयित
इति शीङ् स्वप्ने अधि शीङ्स्थासामाधारः कर्मेति गोवर्द्धनस्य कर्मेत्वं । एवं वृन्दावन-
मधिष्ठित इत्यत्र च । अधिष्ठित इति षा गतिनिवृत्तौ । द्यतिस्यतिमास्थामिरिति
आरामस्येरामः उपेन्द्रां सुवतेः षत्वमित्यादिना षत्वं । उपासित इति आस उपवेशने
उपपूर्वं आसधातुः सेवार्थः । तदभोजनमुपोषित इति वस निवासे वचिस्वपीत्यादिना
सङ्कर्षणः । वसतिधुधिम्यामिट् न क्त्वा विष्णुनिष्ठयोरितीट् । उपान्वध्याङ्भ्यो वस
आधारकर्मेति कर्मेत्वं गवादभोजनकाले उपित इत्यर्थः । अनुजात इति जनी प्रादुर्भावे
वैष्णवाद्योः कंसारिसनो नित्यमिति नरामस्यारामः जननेनानुगत इत्यर्थः । आरूढ इति
रूह जन्मनि प्रादुर्भावे च सहजानिट् हस्य ढः तस्य धः धस्य ढः ढस्य हरः पूर्वस्य
त्रिविक्रमश्च । अनुजीर्ण इति । जृष व्योहानौ ऋरामस्येर् त्रिविक्रमः । श्रित्रो
जागृवर्ज्यादिना इङ्निषेधः विष्णुनिष्ठातस्य नः णत्वं जारितवानित्यर्थः ॥ ६६ ॥

७१. अन्नमोदने साधु ।

७२. गत्यर्थाकर्म श्लिष शीङ् स्थास वस जन रह जीर्यतिभ्यः
क्तः कर्त्तरि च ।

अमृता०—७१. अन्न मिति । अद भक्षणे धातो विष्णुनिष्ठया सह अन्नमिति साधु स्यादोदने वाच्ये एव न किन्तु जग्ध्यादेशः । अद्यते खाद्यते यत् तदन्नमिति व्युत्पत्तौ खाद्यवस्तुमात्रं बोधयेतान्नशब्दः, तन्निराशाय साधुत्वम् । अन्नं तण्डुलविकारः । पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति गीतायान्तु आर्षः ।

अमृता०—७२. गत्यर्थादिति । गत्यर्थात् अकर्मकात् श्लिषादिसप्तभ्यश्चोत्तरे कर्त्तरि च वाच्ये क्तप्रत्ययो भवति, चकाराद् यथाप्राप्तं भव कर्मणोरपि । अकर्मकत्वेनैव श्लिषादीनां क्ते सिद्धेऽपि पुनरुपादानमुपेन्द्रयोगे एषां सकर्मकत्वेऽपि तत्प्राप्त्यर्थम् । गत इति गमलृगतौ सहजानिट्, हरिवेणु हरः । प्राप्त इति अपूर्व आपलृ त्याप्तौ । क्तस्य कर्त्तरि विधानात् कर्त्ता कृष्णः उक्तः, कर्म त्वनुक्तम् । स्नात इति स्नाशौचे अकर्मकः । आश्लिष्ट इति—आङ्श्लिष आलिङ्गने । अधिशयित इति—शीङ् स्वप्ने, शीङ् स्विदि मिदीति कपिलत्वनिषेधाद् गोविन्दः, अधि-शीङ् स्थासामित्यधिकरणस्य गोवर्द्धनस्य कर्मता । अधिष्ठित इति—अधि-ष्ठा गति निवृत्तौ, पूर्ववदाधारस्य कर्मत्वम् । उपासित इति—उप-आस उपवेशने धातोः सेवार्थः । तेन कृष्णो गा असेविष्टेत्यर्थः । तदभोजनमुपोषित इति—तत् शब्देन गवां परामर्शः, तासामभोजनं यावत् कालमुपोषित उपवासं कृतवानित्यर्थः ।

बाल०—क्वचि । क्वचित् उक्तेभ्योऽन्यस्मिन्नपि धातौ कर्त्तरि च क्तो भवति । भुक्ता इति भुज् पालनाभ्यवहारयोः सहजानिट् । पीता इति पा पाने ईत्वं । विभक्ता इति भज् सेवायां सहजानिट् । व्यवसिता इति सोऽन्तकर्मणि द्यतिस्यतीत्यादिना आरामस्येरायः । प्रतिपन्ना इति पद गतौ सहजानिट् । अत्र गत्यर्थता नास्तीति उक्तेभ्योऽन्यत्वं । आश्रिता इति श्रिञ् सेवायां श्रिञ् इत्यादिना इङ्निषेधः । पक्षे इति कर्मणि भावे चेत्यर्थः । सकर्मकाणां कर्मणि अकर्मकस्य भावे । इत्यादीत्यादिपदेन मथुरा प्राप्ता यमुनायां स्नातममुना गोपी आश्लिष्टा कृष्णेन गोवर्द्धनोऽधिशयित इत्यादि ॥ ७० ॥

बाल०—अक । अकर्मकात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च उत्तरेऽधिकरणे च वाच्ये क्तो भवति । आसितं गतं भुक्तमिति आस्यते गम्यते भुज्यते यत्रेति अधिकरणं वृन्दावन-मुक्तं । कृष्णस्येति अधिकरणवाचित्तस्य योगे कर्त्तरि कर्मणि च वाच्ये षष्ठीति कर्त्तरि षष्ठी ॥ ७१ ॥

बाल०—त्रिरो । त्रिरामानुबन्धात् बुध्यर्थात् इच्छार्थात् पूजार्थाच्च उत्तरे वर्तमाने काले क्तो भवति । त्रि क्षिदेति त्रि क्षिदा मोचने । क्षिण्ण इति आरामानुबन्धत्वान्नेट् । त्रि इन्धीति त्रि इन्धी दीप्तौ । इद्ध इति उद्धवनरामहरः । वैष्णवानामिति वैष्णवैर्बुध्यते मन्यते ज्ञायतेऽयमित्यर्थः । वर्तमाने भावे च क्तस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी वेति कर्त्तरि षष्ठी ।

मथुरा गतः, मथुरां प्राप्तः, यमुनायां स्नातोऽसौ, गोपीमाहिलः कृष्णः ।
गोवर्द्धनमधिशयितः, वृन्दावनमधिष्ठितः, गा उपासितः, तदमोजन-
मुपोषितः, राममनुजातः, कदम्बमारूढः, कालीयविषमनुजीर्णः ।

७३. क्वचिदन्यत्रापि ।

उपोषित इति—उप-वस निवासे, वचि स्वपीति सङ्कर्षणः, वसतिक्षुध्भिभ्यामितीट्, उपान्वध्याङ्भ्यो वस इत्याधारस्य कर्मता । अनुजात इति—अनु-जनी प्रादुर्भावे, अनुयोगे सकर्मकः, वैष्णवादिकसारिसनो नित्यमिति नस्य आरामः । न च कृष्णप्रवचनीयै योगे द्वितीयेयमिति भ्रमितव्यम्, अत्र लक्षणाद्यर्थानामनुपयोगात् । पश्चात् सादृश्ययो रनु रित्य-मरात् पश्चाज्जात इत्यर्थोऽनुना द्योत्यते ।

आरूढ इति—रूह जन्मनि प्रादुर्भावे, आङ् योगे सकर्मकः, हस्य ङः, निष्ठा तरामस्य धः, टवर्गः, ढस्यहरः, पूर्वस्य त्रिविक्रमः । अनुजीर्ण इति—जृष वयोहानौ, ऋरामस्येर्, त्रिविक्रमः, चतुर्भुजान्तादिङ्निषेधः, रदाभ्यामिति निष्ठातस्य नः, णत्वञ्च ।

अमृता०—७३. क्वचिदिति । क्वचिदुक्तेभ्योन्यत्रापि कर्त्तरि क्तः स्यात्, बाहुल्या-दिति भावः । भुक्ता इति—भुज अभ्यवहार पालनयोः, चवर्गस्य कवर्गः । पीता इति—पा पाने, दामोदर मा स्थेति ईः । विभक्ता इति—वि-भज सेवायाम् । व्यवसिता इति—वि-अवपूर्वं षोऽन्त कर्मणि, द्यतिस्यतीत्यादिना आरामस्येरामः, उद्युक्ता इत्वर्थः । प्रतिपत्ता इति—प्रति पूर्वपद गतौ, रदाभ्यामिति नत्वम्, अत्र ज्ञानार्थः । आश्रिता इति—आ-श्रिञ् सेवायाम् । श्रिय इत्यादिना इङ्निषेधः ।

बुद्ध इति बुध अवगमने सहजानिट् । मत इति मन ज्ञाने सहजानिट् हरिवेणुहरः । ज्ञात इति ज्ञा अवबोधने । इष्ट इति इषु इच्छायां विकल्पितेत्त्वान्नेट् । वाञ्छित इति वाञ्छि इच्छायां इष्यते वाञ्छ्यते इत्यर्थः । पुजित इति पूज पूजायां पूज्यते अर्च्यते इत्यर्थः ।

वादिति । चशब्दोपादानात् अनुक्तादपि धातोरुत्तरे वर्तमाने क्तो भवति । शीलित इति शील समाधौ । रक्षित इति रक्ष पालने । क्षान्त इति क्षमु सहने उरामेत्वाद्वि-कल्पितेत्त्वं ततो नेट् त्रिविक्रमः । आक्रुष्ट इति क्रुश आह्वाने सहजानिट् । जुष्ट इति जुषी प्रीतिसेवनयोः ईरामानुबन्धत्वान्नेट् । रुष्ट रुषित इति रुष रोषे । रुष्यमवमत्वर-संयुषास्वनेभ्यो वेट् विष्णुनिष्ठायामिति वेट् । अभिव्यामृत इति हृञ् हरणे । अक्रान्त इति क्रमु पादविक्षेपे उरामेत्त्वान्नेट् त्रिविक्रमः । शयित इति शीङ् स्वप्ने । गुप्त गुप् रक्षणे उरामेत्वाद्विकल्पितेत्त्वं अतो नेट् । तृप्त इति तृप प्रीणने सहजानिट् ॥ ७२ ॥

बाल०—अलं । प्रतिषेधार्थयोरलं खल्वोर्योगे भावे वाच्ये क्त्वा वा भवति क इत् । क्त्वा मान्तश्च कृदव्ययं भवति, भावे इत्युक्त्वा पुरुषोत्तमोक्तमुदाहरणरूपेण दर्शयन् तदेव द्रढयति अत्र यथाह पुरुषोत्तम इति । पुरुषोत्तमोक्तमाह तुमर्थ इत्यनुवर्तते इति । एतेन

यथा—भुक्ताः पीताः विभक्ताः वैष्णवाः, व्यवसिताः प्रति पन्नाः
आश्रिता इत्यादयः । पक्षे—मथुरागतेत्यादि ।

७४. अकर्मकगतिभोजनार्थेभ्यः क्तोऽधिकरणे च ।

कृष्णस्यासितं गतं भुक्तं वृन्दावनम् ।

पक्षे इति—कर्तुरभावेऽर्थात् कर्मणि भावे च यथाप्राप्तं क्तः सिद्ध इति दर्शयति—
मथुरा गतेत्यादि । इत्यादिपदेन—मथुरा प्राप्ता, यमुनायां स्नातममुना, गोपी कृष्णेना-
श्लिष्टा, गोवर्द्धनमधिगच्छितः, वृन्दावनमधिष्ठितम्, गाव उपासिताः, तदभोजनमुपोषितम्,
कदम्ब आरूढः, कालीयविषमनुजीर्णं कृष्णेनेति ।

अमृता०—७४. अकर्मकेति । अकर्मकात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च धातोरुत्तरे अधि-
करणे च वाच्ये क्तप्रत्ययः स्यात्; चकाराद् यथाप्राप्तं भावकर्म कर्तृष्वपि सिद्धः । तत्रा-
कर्मकेभ्यः कर्तृभावयोश्च गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावेषु च, भोजनार्थेभ्यः कर्मभावयोश्चेति
ज्ञेयम् ।

कृष्णस्यासितमिति—आस्यते उपविश्यते यत्र तदासितं वृन्दावनम् । अत्राधिकरण-
मेवोक्तम्, अधिकरणवाचि क्तस्ययोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठीति कर्तरि कृष्णे षष्ठी ।
गतमिति—गम्यते यत्र तद् वृन्दावनमित्यनुषङ्गः । भुक्तमिति भुज्यते यत्र तद् वृन्दावनम् ।
कर्तरि षष्ठी सर्वत्र । इह कर्मविवक्षा चेत् तत्रापि फलानामिति षष्ठी भवेदिति दर्शितमेव
कारकप्रकरणे । गतमित्यत्र तु कर्मण एवाधिकरणात् पृथक् कर्मविवक्षा नहि सम्भवेदित्य-
वधेयम् । किञ्च आख्यातस्य कर्तृकर्मभावातिरिक्त वाच्यत्वाभावाद् भावद्वारेणैवाधि-
करणस्य वाच्यत्वमिति प्राक् च प्रपञ्चितम् ।

भावे भवतीति सिद्धं । ननु तुमर्थ इत्यनेन भावे भवतीति कथं लभ्यते इति चेत्तत्राह
यदिति । तद्यस्मात् अव्ययविधाने अव्ययार्थविधाने तुमश्च भावे अर्थ इति शेषः । इत्युक्त-
मिति पुरुषोत्तमेनेत्यर्थः । तुमर्थ इत्यनुवर्तते इत्यनन्तरं इतिशब्दप्रयोग उचित इति ज्ञेयं ।
कृत्वेति डु कृञ् करणे । भावे हाति सकर्मकाद्धातोरुत्तरे भावे प्रत्यये कृते सति चेद्यदि
कर्मपेक्षा भवति, तदा सकर्मकस्य धातोः कर्मसम्बन्धो भवत्येवेति । हिशब्दोऽत्र वाक्या-
लङ्कारे । अतः खलूक्त्वा खलु वाचिकमिति अवाचिकं न वक्तव्यमित्यर्थः । सन्देश-
वाग्वाचिकं स्यादित्यमरः । तदेति । तत्तस्मात् एवमिति खलूक्त्वा खलु वाचिकमिति-
वदित्यर्थः । दामोदर इति दामादरे इति दामोदरस्य दो ददित्यस्योल्लेखः । पूर्वत्र परत्र
वा अलं खल्वोर्योगे सति क्त्वा वा भवतीति न नियमः । अतएव अलं दत्वा दत्त्वालं खलु
दत्त्वा खल्विति । तस्येति । अवैष्णवाय विष्णुनिर्मात्यस्य अदानेन भवितव्यमित्यर्थः ।
प्रतिषेधार्थयोरिति किं । अलङ्कारः भावे घण् अत्रालशब्दो भूषणार्थः ॥ ७३ ॥

बाल०—एक । एककर्तृकयोः क्रिययोः प्रयोगे अथवा एककर्तृकयोः क्रिययोः
सत्योः पूर्वकालस्थधातोरुत्तरे क्त्वा भवति । हरीति अनेन हरिबेणुहरः । नत्वेति नम

७५. त्रिरामेतो बुद्धीच्छा पूजार्थेभ्यश्च क्तो वर्तमाने च ।

त्रिक्षिदा क्षिणः, त्रिइन्धी इद्धः, वैष्णवानां बुद्धः मतः ज्ञातः इष्टः
वाञ्छितः पूजितः अर्चितः ।

अमृता०—७५. त्रिरामेत इति । त्रिरामानुबन्धात् बुद्ध्यर्थात् इच्छार्थात् तथा पूजार्थाच्च धातोस्तरे वर्तमाने च काले क्तप्रत्ययः स्यात्, चकारादेतीते प्रोक्त एव । बुद्धिर्ज्ञानम्, इच्छा मतिः, पूजा सत्कारः ।

क्षिण इति—ईरामानुबन्धत्वान्नेट्, रदाभ्याविति नत्वं, ततो णत्वञ्च । इद्ध इति—ईरामानुबन्धत्वान्नेट्, उद्धवनरामहरः । बुद्ध इति—बुध अवगमने, तस्य धः, पूर्वधस्य च हरिगदा । मत इति—मनु ज्ञाने, हरिवेणुहरः । इष्ट इति—उरामेत्त्वेन विकल्पितत्वादिह नेट् । वाञ्छित इति—वाञ्छि इच्छायाम्, अनिरामेतामिति विशेषण निवेशादिह नोद्धवनरामहरः । एवं विदितः अवगतः प्रतीतः उपलब्धः उष्टः ईप्सितः काङ्क्षितः लषितः स्पृहितः आशंसितः कान्तः कामयितः मानितः समाजितः महितः आराधित इत्यादयश्च वेदितव्याः ।

चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थञ्च स्फुटयति—चादनुक्तादपीति । अनुक्तादपि धातोस्तरे वर्तमाने क्तो भवति, स च शिष्टप्रयोगानुसारादेव ग्राह्यो नतु यदृच्छावशादिति तद् गणं समाचिनोति—शीलित इत्यादि सार्द्धपद्येन । शीलित इति शील समाधौ, क्षान्त इति क्षमु सहने, उरामेत्त्वेन विकल्पितेत् त्वादिह नेट्, हरिवेण्वन्तोद्धवस्येति त्रिविक्रमः । आक्रुष्ट इति आङ्—क्रुश आह्वाने । जुष्ट इति—जुषी प्रीति-सेवनयोः, ईरामानुबन्धत्वान्नेट् । रुष्टः रषित इति—रुषरोषे, रुष्यमवमेति वेट् । अभिव्याहृत इति—अभि-वि-आङ् पूर्व हृञ् हरणे । प्रक्रान्त इति-प्र-क्रमु पादविक्षेपे, क्षान्तवत् । गुप्त इति गुप्तरक्षणे ऊदित्वान्नेट् । तृप्त इति तृप् प्रीणने, पूर्ववन्नेट् । एतेषां बुद्धीच्छाद्यर्थाभावाद् वर्तमानेऽप्राप्ते

प्रभावे शब्दे च सहजानिट् । द्वित्वमिति क्रिययोरित्यस्येत्यर्थः । एकत्वमिति पूर्वकालस्थ-धातोरित्यस्येत्यर्थः । न तन्त्रमिति न नियतमित्यर्थः । तेन नत्वा स्तुत्वा भजतीति । अत्र तिसृणां क्रियाणां एककर्तृकत्वं अतः पूर्वकालस्थधातुद्वयात् क्त्वा । भजनापेक्षया स्तवस्य पूर्वत्वं अतः स्तुधातोः पूर्वकालस्थत्वं । स्तुत्वेति ष्टुञ् स्तुनौ । कथमिति यद्यस्मात् गृह्णातीति चिनोतीत्यर्थः । सिद्धान्तमाह हेतुप्रयोगेणैवेति । पूर्वकालत्वप्रतीतेरिति क्त्वा न भवतीति शेषः । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् न भवतीति भावः । एककर्तृक-योरिति किं गते अवैष्णवे भुङ्क्ते वैष्णवः । पूर्वकालस्थेति किं नमति स्तौति च ॥ ७४ ॥

बाल०—परा । परत्वे अवरत्वे च गम्ये धातोस्तरे क्त्वा भवति, पूर्वसूत्रेणाप्राप्ते विधानं । बाल्यमिति बाल्यं कौमारं । कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधीति । अतिक्रम्येति क्रमु पादविक्षेपे क्त्वा क्त्वो यप् । ततो बाल्यात् । क्त्वा यप् वक्ष्यत इति, क्त्वो यवनञ्पूर्वे समास इत्यनेनेति शेषः । अलब्धवेति नञ् पूर्वलभः क्त्वा नञोऽरामशेष-

चादनुक्तादपि—

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषित श्रोभावभिव्याहृत इत्यपि ।

प्रकान्तः शयितो गुप्तस्तुप्त इत्यादयः स्मृताः ॥

७६. अलं खल्वोः प्रतिषेधार्थयो र्योगे क्त्वा वा भावे ।

क्त्वा मान्तश्च कृदव्ययम् । अत्र यथाह पुरुषोत्तमः,—तुमर्थ इत्यनुवर्तते यावदव्ययकृतां विधानम्, तुमर्थश्च भाव इत्युक्तमिति ।

अलं कृत्वा, खलु कृत्वा, न कर्तव्यमित्यर्थः । भावेऽपि हि प्रत्यये

वचनम् । चकाराद् मूतेऽप्येषां क्तः स्यादेव । यथा—जनै रविदितविभवो भवानीपतिरिति भारविः । परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिष्विति कालिदासः । सपुण्य कर्मा भुवि पूजितो नृपै रिति सुश्रुतः । समाहितैरप्यनिरूपित इति माघः । ननु प्रयोगाएवमादयो वर्तमान एवेति चेत् ? मैवं, तत्र कर्तरि विभाषया षष्ठी विधानात् केनापि तु कविना तस्या अप्रयुक्तत्वात्—तृतीयैवासीत्कालक्तस्य ज्ञापिकेति मन्तव्यम् ।

अमृता०—७६. अलमिति । प्रतिषेधार्थौ यौ अलं खलुशब्दौ तयो र्योगे भाववाच्ये क्त्वा प्रत्ययो वा स्यात् । कइत् कपिलार्थः । पूर्वोक्तं स्मारयति—क्त्वा मान्तश्च कृदव्ययमिति । “अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचांक्त्वा” इति श्रीपाणिनेः सूत्रे भाव इत्यनुक्तेः स्वसूत्रेभावग्रहणं कपोलकल्पितमिति कस्यचित् शङ्कानिवृत्त्यर्थं पुरुषोत्तम लेखमुद्धृत्यति—अत्रेति । अव्ययकृतां विधानं यावत् शेषपर्यन्तं तुमर्थे इत्यधिकारो वर्तते । तत्रैव सूत्रे “तुमथो भावे” इत्युक्तमस्ति । अतश्च सर्वाण्यपि कृदव्ययानि भावेहि विधीयन्त इति सुतरामवगम्यते ।

कृत्वेति—डुकृञ् करणे, कपिलत्वाद् गोविन्दाभावः । अत्र कर्ता वैष्णवे—नेत्युह्यः । भावे प्रत्ययविधानेन न कर्मापेक्षा, तद् विवक्षा चेत् भवत्येव तदित्याह—भावेऽपीति । खलुक्त्वेति प्रयोगो माघस्य, यथा—सम्प्रत्यसाम्प्रतंवक्तुमुक्ते मुसलपाणिना । निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलुक्त्वा खलु वाचिकम् । इत्युद्धववाक्यम् । लेखेन पत्रादिना अर्थे कर्तव्ये निर्द्धारिते सति वाचा तत्प्रकाशनेनालम् । हलधरेण हि कर्तव्यो निर्णीतः, अतो मम परामर्शोऽत्र निरर्थक इति श्लोकाभिप्रायः । अत्र प्रथमः खलु निषेधे, द्वितीयो वाक्यालङ्कारे । “निषेध-वाक्यालङ्कारजिज्ञासाचुनये खलु” इत्यमरः । अच्युताभविष्णुनिष्ठेत्यादिना अव्यययोगे

सर्वेश्वरे तु नुट् च समास इति नञोऽरामशेषः । अत्र असिद्धरूपं न त्याज्यमिति प्रतिज्ञाया व्यभिचारो जात इति ज्ञेयं । अथवा अशब्दोऽयं निषेधार्थ इति । अवरेति पश्चादित्यर्थः । ननु स्वृत्वा धृत्वेत्यत्र स्वरति सूति सूयति धून्नादित इड्चेत्यनेन पक्षे इट् कथं न स्यादिति चेत्तत्राह श्रित्र इति । श्रित्रो जागृवर्ज्यस्य कपिल एव विषय इति विशेषत्वं ॥ ७५ ॥

सकर्मकाद्धातोः कर्म सम्बन्धो भवत्येव,—खलुक्त्वा खलु वाचिकमिति ।
तदेवमप्युदाह्रियते,— दामोदरस्य दो दद्—अवैष्णवाय विष्णुनिर्मल्य-
मलं दत्त्वा, दत्त्वालं, खलुदत्त्वा, दत्त्वा खलु, तस्य दानं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
अवैष्णव गृहे अलं भुक्त्वा वैष्णवेन, खलु भुक्त्वा वा, तत्र वैष्णवस्य
भोजनेन न भवितव्यमित्यर्थः । पक्षे तस्य दानेनालं दानेन खल्वित्यादि ।

७७. एक कर्त्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालस्थधातोः क्त्वा ।

हरिवेष्ण्वन्तेत्यादि—कृष्णं नत्वा स्तौति वैष्णवः । द्वित्वमेकत्वं वा न तन्त्रं ।

वाचिक मित्यत्र कर्मणि षष्ठोनिषेधः, पश्चात् कर्मविवक्षायां प्रयुक्तमिदम्, कृत्प्रत्ययस्य
भावेविहितत्वादनुक्तञ्च । वाचा निष्पन्नं वाचिकम् ।

अथ अलं खलु शब्दयोरुपपदत्वे हि केचित् क्त्वा प्रत्ययं विदधति, तत्तु न सर्वेषां
सम्मतमिति सूचयति—एवमप्युदाह्रियत इति, पाचीनैरिति शेषः । तेनैतत् शब्दयोः
पूर्वत्र परत्र वा स्थिति रित्यत्र न कोऽपि नियम इत्यर्थः दामोदरस्य दोददिति सूत्रे कपिल
तरामस्य परनिमित्ततया निर्देशादत्रापि तत् कार्यं भवेदिति दर्शयति—अलं दत्त्वेति ।
इहापि पश्चात् कर्मविवक्षा । सूत्रोक्त विकल्प पक्षमुदाहरति भावार्थविहित प्रत्ययान्तरेण—
तस्येति । दानेनेति भावे अन प्रत्ययो वक्ष्यते । भावत्वेऽपि तस्य द्रव्यप्राधान्यात् वारणार्थं
शब्दयोगे तृतीया । प्रतिषेधार्थयोरिति किम्—अलङ्कार इति भावे घण् वक्ष्यते । किञ्च
अयं क्त्वा क्रियान्तरं नापेक्षते, नत्रर्थ शब्दस्य ह्याकाङ्क्षापूरक सामर्थ्यादिति बोध्यम् ।

अमृता०—७७. एकेति । एकः कर्त्ता ययोस्तादृशयोः क्रिययोः प्रयोगे पूर्वकालस्थस्य
धातोरुत्तरे क्त्वा प्रत्ययः स्यात् । परकालस्थित क्रियाया एव वाक्यसमापकत्वात् पूर्व-
कालस्थ क्रिया क्त्वाप्रत्ययान्ता त्वसमापिकेत्यायाति । नत्वेति—नम प्रहृत्वे, हरिवेष्ण्वन्त
सहजानिटांमिति मरामहरः । अत्र पूर्वं नमस्कारः पश्चात् स्तुतिर्बोध्यते । पूर्वकालस्थ
धातोरेकस्मादेवोत्तरे क्त्वा भवतीति न नियम इति स्पष्टयति—द्वित्वमेकत्वं वेति ।
इह भजनस्य प्राग् नमनं स्तुतिश्चेति क्रियाद्वयमस्तीति द्वाभ्यामेव क्त्वा स्यात् ।
एवमनेकेभ्योऽपि यथा—स्नात्वा पूजयित्वा परिक्रम्य नत्वा च हरिं भुङ्क्त इत्यादि ।
आशङ्क्य समाधत्ते—हेतुप्रयोगेणैवेति । यदित्यव्ययं हेतौ, यत्तद् यतस्ततोहेतावित्यमरात् ।
यद् यस्माद्धेतोरयं तुलसीं गृह्णाति तस्मादित्यव्यभिचारि जापकेन हेतुना कृष्णपूजनरूपं

बाल०—तत् । क्वचित्तत्कालेऽपि क्त्वा भवति । मुखमिति काश्ट दीप्तौ दिवादि-
रात्मपदी क्त्वा क्त्वो यप् । अत्र प्रकाशस्य न पूर्वकालीनत्वप्रतीतिः किन्तु यत्र काले
हासस्तत्रैव मुखप्रकाश इति ॥ ७६ ॥

बाल०—व्यतीति । व्यतिहारः परिवर्त्तस्तदर्थान्मेड उत्तरे अपर्वकालेऽपि क्त्वा
भवति । अपमित्येति मेड् प्रतीदाने क्त्वा क्त्वो यप् । क्षियस्त्रिविक्रमोमयतेरिरामो वा

नत्वा स्तुत्वा भजति । कथं—यदयं तुलसीगुह्याति तस्मात् कृष्णं पूजयिष्यतीति न क्त्वा ? हेतुप्रयोगेणैव पूर्वकाल प्रतीतेः ।

७८. परावरत्वे गम्येऽपि ।

बाल्यमतिक्रम्य हरेः पौगण्डम्, ततः परमित्यर्थः । क्त्वो यप् वक्ष्यते । अलब्ध्वा गिरिं गङ्गा, गिरेरवरेत्यर्थः । श्रियो जागृवर्ज्यस्य परत्वाद् विशेषत्वाच्च नित्यमिडभावः—स्वृत्वा, धृत्वा ।

७९. तत् कालेऽपि क्त्वा क्वचित् ।

मुखं प्रकाश्य हसति हरिः ।

कार्यमनुमीयत इत्यर्थः । तत्र हेतोरुपलब्धे स्तस्य च पूर्वसिद्धत्वात् तत् क्रियायाश्च पूर्व कालस्थत्वं सिध्यतीति भावः । एककर्तृकयो रिति किम्—वैष्णवे भुक्तवतियति रागतः । पूर्वकालस्थेति किम्—नमन् स्तीति, नौति यदा तदैव स्तौतीत्यर्थः । “रथे च वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यत इत्यादौ तु एककर्तृत्वनिर्ताहार्यं स्थितस्य विद्यमानस्य वा जनस्य इत्याद्यध्याहार्यम् ।

अमृता०—७८. परावरत्व इति । परत्वे अवरत्वे वा गम्ये धातोरुत्तरे क्त्वा प्रत्ययः स्यात् । अप्राप्ते विधानम् । उदाहरणन्तु स्पष्टम् । अलब्ध्वेत्यत्र गङ्गा स्थितेति शेषः । गिरेरवरेति पूर्वस्थेत्यर्थः । अलब्ध्वेति—डु लभष धातोः क्त्वा, तस्य च नञा समासो वक्ष्यते । ननु स्वृत्वा धृत्वा इत्यादौ स्वरति सूतीत्यादिना विभाषया कथमिडं न स्यात् ? तत्र सिद्धान्तमाह—परत्वादित्यादि । स्वरतीत्यादौ प्रत्यय सामान्यं खलु निर्मितम् इह तु केवलंकपिल इति विशेषत्वमस्य ।

अमृता०—७९. तत्कालेऽपीति । क्वचित् तत्काले मुख्यक्रियायाः समानकालेऽपि क्त्वा स्यात् । अप्राप्ते वचनम् । प्रकाश्येति—प्रपूर्वकाशृदीप्तौ, क्तो यप् । यदैव हास स्तदैव मुखं प्रकाशो नतु तत् पूर्वकाले । एवं पात्रं ज्ञानत्कृत्यपतति, विश्वं व्याप्य तिष्ठति विष्णु रित्यादयश्च ।

यपीति वक्ष्यमाणसूत्रेण आरामस्यैरामः वामनात्तुक् पृथाविति तुक् । अत्रापि असिद्धरूपं न त्याज्यमिति प्रतिज्ञाव्यभिचारो जातः । अपमायेति वा पाठः । याचित्वा अपमयते वेति । अत्र एककर्तृकयोरित्यादिना याच्धातोः क्त्वा ॥ ७७ ॥

बाल०—स्कन्द । क्त्वा परस्मिन् स्कन्दस्यन्दयोर्नरामहरो न भवति । स्कन्त्वेति स्कन्दिर् गतिशोषणयोः सहजानिट् । स्यन्त्वेति स्यन्दु श्रवणे पक्षे ऊदित्वात् स्वरतीत्यादि-नेट् स्यन्दित्वेति ॥ ७८ ॥

बाल०—सेट् । मृड् सुखने तुदादिः क्रयादिश्च मृद क्षोदे कुष निष्कर्षे क्लिश विवाधने क्रयादिः क्लिश उपतापे दिवादिर्द्वयोरेव ग्रहणं । वद व्यक्तायां वाचि वस

८०. व्यतिहारार्थान्मेडोऽपूर्वकालेऽपि वा क्त्वा ।

पूर्वं याचते ततोऽपमयते, अपमित्य याचते, याचित्वा अपमयते वा ।

८१. स्कन्द स्यन्दयो नरामहरो न क्त्वा ।

स्कन्त्वा, स्यन्त्वावास्यन्दित्वा ।

अमृता०—८०. व्यतिहारार्थादिति । व्यतिहारः परिवर्त्तः, तदार्थाद् मेड उत्तरे अपूर्वकाले परस्मिन् कालेऽपि विभाषया क्त्वा भवति । अप्राप्ते विकल्पविधिः । पक्षे यथाविधानं पूर्वकाले च । अपमित्येति—अप पूर्व मेड् प्रणिदाने, प्रणिदानं विनिमयः, प्रत्यर्पणश्च । क्तवो यप् । मयतेरिरामो वा यपीति, वामनात्तुक् पृथाविति च वक्ष्यते । याचित्वा अपमयत इति यथाप्राप्तं पूर्वकालेक्त्वा ।

अमृता०—८१. स्कन्देति । क्त्वा प्रत्यये परे स्कन्दिर् स्यन्दू इत्यनयो नरामहरो न स्यात् । अनिरामेतामित्यादिनोद्धवनहामहरे प्राप्ते प्रतिषेधः । स्यन्दित्वेति—ऊदित्वेन स्वरति सूतीति वेट् त्वादित् पक्षे ।

निवासे इत्येतान् विना क्त्वा कपिलो न भवति । शयित्वेति कपिलत्वाभावाद्गोविन्दः । मृडित्वेति कपिलत्वाद्गोविन्दाभावः । गुधमपि पठन्तीति वर्जन इति शेषः । गुधित्वेति गुध परिवेष्टने । रुदवेत्तीति । रुदवेत्तिमुषग्रहिष्वपि प्रच्छः क्त्वा सनौ कपिलाविति सूत्रं ॥ ७९ ॥

बाल०—नरा । नराम उद्धवो यस्य तस्मादेव थफान्ताद्धातोस्तरे सेट् क्त्वाप्रत्ययः कपिलो वा भवति । नियमोऽयं । वञ्चि । वञ्चु गतौ लुञ्च अपनयने ऋत घृणायां सौत्रा धातवः । त्रि तृषा पिपासायां मृष क्षमायां इत्येतेभ्यः कृशेश्च उत्तरः सेट् क्त्वाप्रत्ययः कपिलो वा भवति । सेट्क्त्वा न कपिलत्वान्नरामहरः । श्रन्थित्वेति कपिलत्वाभान्नरामहराभावः । गुस्फित्वेति गुस्फ ग्रन्थे पूर्ववत् । वचित्वा वञ्चित्वेति धातूनामनेकार्थत्वात् प्रलम्भनमत्रार्थः । ऋतित्वेति आय ईयङ् कमेर्निङ् च रामधातुके वेति सूत्रमस्ति अतः ऋतेरीयङ् इति पक्षे न ईयङ् कपिलत्वाद्गोविन्दाभावः, पक्षे गोविन्दः । अर्त्तित्वेति । एवं कृशित्वा कश्चित्वा इति । यववर्जितेति । यववर्जितविष्णुजनान्ताच्चतुःसनोद्धवाद्विष्णुजनादेः सेट् क्त्वा सनौ कपिलौ वेति सूत्रं । पूतीभावे पवित्रीभवने । कोथित्वेति कपिलत्वाभावाद्गोविन्दः । एवं रेफित्वेति । संसित्वेति । स्रंसित्वेति स्रन्सु अधःपतने कपिलत्वाभावान्नरामहराभावः । विकल्प एवेति थफान्तत्वाभावादिति शेषः । द्योतित्वा द्युतित्वेति द्युत दीप्तौ । वसतीति अनेनेट् । वसतिक्षुधिभ्यामित्यादीत्यादिपदेन लुभादीनां ग्रहणं । क्षोधित्वेति क्षुध बुभुक्षायां ॥ ८० ॥

बाल०—जू । क्त्वा परस्मिन् जूब्रश्चिभ्यामुत्तरे इट् स्यात् । जरित्वेति जूष वयो-हानौ श्रित्रो जागृवर्ज्यादिना निषेधे प्राप्ते विधानं । ऋरामेति अनेन पक्षे इट्स्त्रिविक्रमः जरित्वेति । ब्रश्चित्वेति ओब्रश्चू छेदने ऊरामेत्वादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थं वचनं ।

८२. सेट् क्त्वा नकपिलो मृड मृद कुष श्लिष वद वसो विना ।

शयित्वा । मृडित्वा, गुधमपि पठन्ति—गुधित्वा, रुद वेत्तीति कपिलः—
रुदित्वा ।

८३. नरामोद्धवादेव थफान्तात् सेट्क्त्वा कपिलो वा, वञ्चि-
लुञ्च्यति तृति मृषि कृशेश्च ।

श्रथित्वा श्रन्थित्वा, गुफित्वा गुम्फित्वा, वचित्वा वञ्चित्वा, ऋतित्वा
अर्त्तित्वा । कृश तनुकरणे—कृशित्वा कर्शित्वा । नियमोऽयम्, ततो

अमृता०—८२. सेडिति । विशेषवचनम् : मृडादि षट्कं विना अन्येभ्यः सेट् क्त्वा
कपिलो न भवति । मृड सुखने तुदादिः क्रयादिश्च, मृद क्षोदे, कुष निष्कर्षे, क्लिष विबाधने
क्रयादिः, क्लिष उपतापे दिवादिश्च, वद व्यक्तायां वाचि, वस निवासे इत्येतेषान्तु सेट् क्त्वा
कपिलः स्यादेव । शयित्वेति—कपिलत्वाभावाद् गोविन्दः । एवं देवित्वा वर्त्तित्वा जोषि-
त्वेत्यादयः । सेत्युदाहरति—मृडित्वेत्यादि । कपिलत्वान्न—गोविन्दः । एवं वदवसोः
सङ्कर्षणः—उदित्वा उषित्वा, वसति क्षुधिभ्यामितीट् । गुध परिवेष्टने इत्यपि पठन्ति,
वर्जनेष्विति शेषः । रुदवेत्तिमुषग्रहि स्वपिप्रच्छः क्त्वा सनौ कपिला विति कपिलत्वान्न
गोविन्द इत्यर्थः ।

अमृता०—८३. नरामेति । नराम उद्धवो यस्य तादृशादेव थान्तात् फान्ताच्च
फातोर्त्तरे सेट् क्त्वा कपिलो वा भवति । तथा वञ्चु लुञ्च ऋत तृष मृष कृशभ्यश्चोत्तरे
सेट् क्त्वा कपिलो वा भवति । पूर्वसूत्रेण निषेधे प्राप्ते विभाषोक्तिरियम् । श्रथित्वेति—
श्रथ मोचने, कपिल पक्षे नरामहरः । कपिलत्वविरहपक्षे श्रन्थित्वेति । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।
ऋतित्वेति ऋत घृणायां सोत्रः । नरामोद्धवानामेव थफान्तानां विधिरेष इत्याह—नियमोऽ-
यमिति । तत्र एवकार प्रयोगेण नियमो लभ्यते । अतो नरामोद्धवरहितस्य थान्तकुथधातोः

सेट् क्त्वा न कपिलो मृडमृदकुषक्लिषवदवसो विनेति कपिलत्वनिषेधः, अतो ग्रहिज्येत्या-
दिना न सङ्कर्षणः । वृश्चित्वेति पाठः क्वचिद्दृश्यते सत्वपाट एव ॥ ८१ ॥

बाल०—उरा । क्त्वा परस्मिन् उरामेद्धातोर्त्तरे इड् वा भवति । शमित्वेति
शमु उपशमे । शान्त्वेति इडभावपक्षे । क्रन्त्वा क्रान्त्वेति क्रमु पादविक्षेपे क्त्वितु क्रमो-
वेति पाक्षिकस्त्रिविक्रमः । क्रमित्वेति इट्पक्षे । क्लिशित्वेति सेट् क्त्वा न कपिल इत्यादौ
क्लिशो वर्जनमुक्तमतो न कपिलत्वनिषेधः अतो न गोविन्दः । परित्वेति अत्र कपिलत्व-
निषेधः, अतो गोविन्दः ॥ ८२ ॥

बाल०—जान्त । वैष्णवादिक्त्व परस्मिन् जान्तधातोर्नशधातोश्च उद्धवनरामहरो
वा भवति । अक्त्वेति अनुजू व्यक्तिभक्षणगतिषु ऊदित्वाद्विकल्पितेट् । नरामहराभावपक्षे
अक्त्वेति । भक्त्वेति भन्जो आमर्दने सहजानिट् । नष्ट्वेति नश अदर्शने मस्जिनशोर्नुम्

नरामोद्धवत्वाभावे तु, यववर्जित-विष्णु जनान्तादिति पक्षेऽपि न कपिलः । कुथपूतीभावे,—कोथित्वा, रिफ हिंसादौ—रेफित्वा । थफान्तादेव नियमादन्यत्र तु सेट् क्त्वा न कपिल इति प्रवर्तते, संस्रित्वा । इह तु यववर्जितेति विकल्प एव,—द्योतित्वा । वसति क्षुधिभ्यामित्यादि,—क्षोधित्वा क्षुधित्वा इत्यादि ।

८४. जृ-व्रश्चिभ्यामिट् क्त्व ।

जरित्वा । ऋराम-वृभ्य इट् स्त्रिविक्रमो वा नतु परपदसौ कामपाला-धोक्षजयोश्च इति, जरीत्वा, व्रश्चित्वा ।

८५. उरामेतो वेट् क्त्व ।

शमित्वा । हरिवेण्वन्तोद्धवस्यत्रिविक्रमः कवी कंसारि वैष्णवे च, क्त्व

भव वर्जितेत्यादिना प्राप्तविकल्पोऽपि न भवति किन्तु पूर्वोक्तसामान्यसूत्रेण कपिलत्वनिषेध एव । एवं रिफश्च । थफान्तानां हि नियम एष नान्येषामिति स्फुटयति—थफान्तादेवेति । संस्रित्वेति—सन्सु अधः पतने, कपिलत्वाभावान्न नरामहरः । अत्र नरामोद्धवत्वमस्त्येव किन्तु थफान्तत्वाभावान्न विभाषा । तेनायं विवेकः—थफान्तादन्यत्र सेट् क्त्वा न कपिल इत्येव, तत्रापि यव-वर्जितविष्णुजनान्ताच्चतुः सनोद्धवादिति लक्षितादन्यत्र हि प्रवर्तते । तदेवोदाहरति—द्योतित्वेति विभाषा पदे । अत्र चतुः सनादि विशेषणलक्षितत्वेन तद् विकल्प एवेति भावः । इत्यादिपदेन लुभाञ्चोः—लोभित्वा लुभित्वा, अश्वित्वा ।

अमृता०—८४. जृ-व्रश्चिभ्यामिति । क्त्वा प्रत्यये परे आभ्यामिट् स्यात् । श्रियो जागृ वर्जं चतुर्भुजान्ताच्चेति जीर्यते निषेधे प्राप्ते, वृश्चते रुरामेत्त्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्य विधानमेतत् । जरित्वेति—कपिलत्वाभावान्न ऋरामस्येर् । व्रश्चित्वेति—अत्र न सङ्कर्षणः, उभयत्र सेट् क्त्वा न कपिल इति कपिलत्वनिषेधः ।

अमृता०—८५. उरामेत इति । क्त्वा प्रत्यये परे उरामानुबन्धाद्धातोरिट् वा भवति ।

वैष्णव इति नुम् नरामहरः । नरामहराभावपक्षे नष्ट्वेति । रधादेरिड् विकल्पितेत्त्वमतो नशित्वेति च । अनुजूधातोरिट् पक्षे अश्वित्वेति । खात्वेति खनु अवदारणे । इट् पक्षे खनित्वेति । वैष्णवादित्वाभावान्नोत्रारामः । दित्वेति दोऽवखण्डने । हित्वेति डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ ८३ ॥

बाल०—जहा । क्त्व परस्मिन् जहातेः स्थाने हिर्भवति । हित्वेति ओ हाक त्यागे । जहातेरिति निर्देशः ओ हां गतावित्यस्य निरासार्थः ॥ ८४ ॥

बाल०—क्त्वो । समासे सति अनञ्पूर्वधातौ विहितस्य क्त्वः स्थाने यव् भवति ।

तु क्रमो वा, शान्त्वा । क्रान्त्वा क्रमिन्त्वा । क्लिश पुडाभ्यां वेति वेट्,
क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा पूत्वा पवित्वा ।

८६. जान्त-नशोरुद्धव नरामहरो वा वैष्णवादि क्त्व ।

अक्त्वा अङ्क्त्वा, भक्त्वा भङ्क्त्वा, नष्टा नष्टा । वैष्णवादीति किम्—
अङ्गित्वा । जनखन सनामित्यादि, खात्वा खनित्वा । द्यति स्यतीतीत्वं,
दित्वा, दधाते हिः हित्वा ।

८७. जहाते हिः क्त्व ।

हित्वा । अदो जरिधः—जग्धवा ।

शमित्वेति शमु उपरमे, इट् पक्षे, अनिटि तु त्रिविक्रमः । क्रान्त्वेति—क्रमु पादविक्षेपे ।
क्लिष्टित्वेति—सेट् क्त्वा न कपिल इत्यादौ क्लिशे वर्जनात् कपिलत्वम् । पूडस्तु कपिलत्वा-
भावाद् गोविन्दः । अनिटि तु कपिलः ।

अमृता०—८६. जान्तेति । वैष्णवादि क्त्वपरे, अथादिट् रहित क्त्वा प्रत्यये परे
जान्त धातो मंश धातोश्च उद्धव नरामहरो वा स्यात् । नित्यं हरे प्राप्तेऽयं विकल्पविधिः ।
अत्तर्बन्ति—अनुजू म्रक्षण व्यक्ति कान्ति गतिषु, ऊदित्वाद् विकल्पितेड्, अनिटि नरामहरे
रूपम्, तदभावे—अङ्क्त्वेति । इटि तु न नरामहरः, वैष्णवादि क्त्वा चिरहात् । नष्टेति—
नश अदर्शने, सस्जि नशो नुम् वैष्णव इति नुम्, अनेन तस्यहरः, पक्षे तदभावः, पक्षे च
रधादे रिङ् वा—नशित्वा । दित्वेति—दोऽवखण्डने, कपिलतरामपरत्वादिरामादेशः । एवं
डुधाञ्—हित्वेति ।

अमृता०—८७. जहातेरिति । क्त्वा प्रत्यये परे ओहाक् त्यागे इत्यस्य हि रित्या-
देशो भवति । जहातेरिति निर्देशात् ओ हाङ् गतौ इत्यस्य निरासः कृतः ।

नञ्पूर्वात्त्विति वक्ष्यते अतो नञ्पूर्व इति समास इत्यस्य विशेषणमिति न वाच्यं । अनञ्-
पूर्वादिति वा पाठः । समासलक्षणमाह अन्तर्भिन्नपदत्वेऽपीति ॥ ८५ ॥

बाल०—उपे । उपेन्द्रश्च उर्यादिश्च व्यन्तश्च आजन्तश्च पूर्वपदश्च तानि कृदन्तेन
सह समस्यन्ते । पूर्व । पूर्वपदन्तु अमन्तमेव अव्ययकृदन्तेन समस्यते । नियमोऽयं ।
कृदिति । इदं सूत्रं पूर्वत्रापि आहरतीति तस्मादुक्तकृतप्रत्ययान्तेनापि अनेन समासो
भवतीति । उदाहरणानि ज्ञेयानीति । तानि यथा । प्रभवन् पराभवन् प्रकुर्वाणः
प्रभेजिवान् प्रचक्राणः प्रकीडितवान् संस्तुतः उरीकुर्वत् इत्यादीनि । अन्तरङ्गेति अनेन
स्वादेर्महाहरः ॥ ८६ ॥

बाल०—वाम । पितृ पृथुस्तस्मिन् परे वामनादुत्तरे तुक् भवति उकावितौ । क्रमेण
उदाहरणानि दर्शयति उपेन्द्र इत्यादिना । पराभूयेति भू सत्तायां । उरीकृत्य उररीकृत्येति
डु कृञ् करणे । उरीति । उरी उररी च अङ्गीकारविस्तारयोर्वर्तते । श्रदिति । श्रदित्या-

दयोऽनुकरणशब्दा उर्यादयो भवति चेद्यदि इतिशब्दपरा न स्युः । कारि । शास्त्रार्थस्य समाधानं यस्मात् तादृशपद्ये वर्तमानः कारिकाशब्दः उर्यादिर्भवति । पद्यं श्लोकः । उदाहरणन्तु कारिकाकृत्येति । यत्रतु कारिकाशब्दः णकप्रत्ययान्तस्तत्र कारिकां कृत्वेति भवति । पुरो । अग्रादौ वर्तमानः पुरःशब्द उर्यादिर्भवति । पुरःशब्द सान्तोऽव्ययं उदाहरणन्तु पुरस्कृत्येति । पुरस्कृत्येति नमःपुरसोर्गतिसंज्ञयोः कृत्रीति विष्णुसर्गस्य सः । सद । अभ्यहितविषयः प्रीत्या सम्भ्रम आदरस्तत्र वर्तमानः सच्छब्द उर्यादिर्भवति । अनादरे वर्तमानः असच्छब्दश्च उर्यादिर्भवति, अनादरस्तिरस्कारः । उदाहरणन्तु सत्कृत्य असत्कृत्येति । सच्छब्दस्य आदरार्थत्वाभावेतु सत्कृत्वा काष्ठं गत इति शोभनं विद्यमानं वा कृत्वेत्यर्थः । अलं । भूषणेश्च वर्तमानोऽलंशब्द उर्यादिर्भवति । उदाहरणन्तु अलङ्कृत्येति । भूषण इति किं अलं भुक्त्वा न भोक्तव्यमित्यर्थः । हस्ते । उपयमने वाच्ये हस्ते पाणौ च उर्यादिर्भवति । उपयमनं विवाहः । विवाहोपयमौ समावित्यमरः । हस्ते पाणौ इत्येतौ सप्तम्यन्तौ विवाहानुकृतौ सप्तम्यप्तानुकरणसामर्थ्यात् समासे कृते न स्वादिमहाहरः । एतावव्ययौ इति केचित् । उदाहरणन्तु हस्तेकृत्य पाणौकृत्येति विवाहं कृत्वेत्यर्थः । स्वीकारमात्र इतितु क्रमदीश्वरादयः । हस्तेकृत्य महास्त्राणीति भट्टिरपि । उपयमन इति किं हस्ते कृत्वा परस्य मालां वर्तते । प्राध्वं । बन्धनहेतावानुकृत्ये वर्तमानः प्राध्वं शब्द उर्यादिर्भवति । बन्धनहेताविति बन्धनस्य हेतुरिति विग्रहः । प्राध्वमिति मरामान्तमव्ययं । जीवि । तत्सादृश्ये विषये जीविकोपनिषदौ उर्यादी भवतः । जीविका जीवनोपायः उदनिषत् तत्त्वज्ञानहेतुविद्या । जीविकाशब्दोदाहरणं वक्ष्यते । उपनिषच्छब्दोदाहरणं यथा उपनिषत्कृत्य उपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थः । तत्सादृश्य इति किं जीविकां कृत्वा व्याधो गतः । अदः । अदःशब्द उर्यादिर्भवति । यदि तत्पूर्वकं अदःपूर्वकं परं प्रति नो ज्ञायते नोच्यते वा । अदःशब्दः सर्वादिगणस्थः । अस्तं । अदर्शनार्थोऽस्तंशब्द उर्यादिर्भवति । अस्तंशब्दोऽव्ययं । उदाहरणन्तु अस्तं कृत्येति । एतत् । सर्वं कृत्रि कृत्रधातौ परे वर्तमानं सत् उर्यादि भवति । परिभाषासूत्रमेतत् । कृत्रीत्युपलक्षणं तेन पुरोऽग्रादाविति धा-धातोरपि प्रवर्तते । अतएव तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुरिति दालिदासः । अन्त । हन्तौ हनधातौ परे अन्तशब्द उर्यादिर्भवति । परिग्रहेऽर्थेतु सति न भवति । कणे । तृप्त्यां गम्यमानायां हन्तौ परे कणेशब्दो मनःशब्दश्च उर्यादिर्भवति । अच्छे । गत्यर्थे वदधातौ च परे आभिमुख्यवचनं अभिशब्दार्थं वा । अच्छेति उर्यादिर्भवति । उदाहरणन्तु अच्छगत्य अच्छमृत्येति अभिमुखं गत्वेत्यर्थः । अच्छोद्येति च अभिमुखमुदित्वेत्यर्थः ।

तिरो । अन्तद्विवचनस्तिरःशब्द उर्यादिर्भवति । उदाहरणन्तु तिरोभूयेति व्यवर्तितो भूत्वेत्यर्थः । अन्तद्विवचनतिति किं तिरोभूत्वा गतः वक्रो भूत्वेत्यर्थः ।

कृत्रि । कृत्रि तु परे अन्तद्विवचनस्तिरःशब्दः उर्यादिर्वा भवति । उदाहरणन्तु तिरस्कृत्य तिरस्कृत्वा इति । तिरसस्त्वगतौ च वेति विष्णुसर्गस्य सः । इतः । इतः परं कृत्रि परे विकल्पो भवति उर्यादित्वस्येति शेषः । उपा । सामर्थ्याध्याने वर्तमाने उपाजेशब्दः अन्वाजेशब्दश्च कृत्रि परे उर्यादी वा भवतः । अर्थाभि यक्तये सामर्थ्याधान इत्युक्तं

८८. क्तवो यवनञ्पूर्व समासे ।

ल्यप् इति पाणिनिः ।

अमृता०—८८. क्तवो यविति । न नञ् अनञ्, सपूर्वो यस्य सः अनञ्पूर्वः, तथाभूते समासे क्त्वा स्थाने यप् आदिश्यते । समासोऽत्र क्त्वा प्रत्ययेनैव, नञ् च पर्युदासः, सादृश्यार्थः । तेन नञ्भिन्नं तत् सदृशाव्यय पूर्वत्वे सति यवादेशो नान्यथेति फलितार्थः । अग्रिमसूत्रेण समासो विधास्यते । तत्र क्त्वाप्रत्ययेन समासः रूपेन्द्रोर्यादि व्यन्ताजन्तानामेव, पूर्वपदानान्तु तेन सह समासादर्शनात् । परमकृत्वादयस्तु—बाह्यादिति वक्ष्यते ।

अथ समास लक्षणमाह—

नत्वर्थान्तरनिवृत्तये अनयोरर्थान्तराभावात् । उदाहरणन्तु उपाजेकृत्य उपाजेकृत्वा अन्वाजेकृत्य अन्वाजेकृत्वेति । साक्षा । प्रसिद्धार्थः साक्षादादयःशब्दाः कृत्रि परे उर्यादयो वा भवन्ति । उदाहरणन्तु साक्षात् कृत्वेत्यादि । उरसि । अन्तःकरणे वर्तमानौ उरसि मनसि शब्दौ कृत्रि परे उर्यादी वा भवतः । मध्य । मध्येशब्दः पदेशशब्दश्च कृत्रि परे उर्यादिर्वा भवति । स्पर्शार्थितु न भवति । निव । वचनाभावे वर्तमानो निवचनेशब्दः कृत्रि परे उर्यादिर्वा भवति ।

एत इति । एते उर्यादयः शब्दाः । दुर्गमोदाहरणानीति दर्शयन्ते इति शेषः । श्रुतिरिति सूत्रोल्लेखः । नेहेतीति शब्दपरत्वादिति शेषः । प्राध्वङ्कृत्येति । रामः श्रीरघुनन्दनः । उत्तरकाशलान् अयोध्यावासिनः । प्राध्वङ्कृत्येत्यस्यार्थमाह अनुकृत्येनेति । अदः कृत्या गच्छेति । अत्र परं प्रति ज्ञापना भूता अतो नोर्यादित्वं । अदः कृत्वा गच्छतीति चेति । अत्र परं प्रति उक्तिर्भूता अतो नोर्यादित्वं एतदेवाह परं प्रति वक्तीति । कृत्वा वा उरसि कृत्वा वा । अन्तःकरण इति किं । उरसि कृत्वा हस्तं शेते हस्तौ वक्षसि कृत्वेत्यर्थः । श्रुति स्वरं व्याचष्टे कथयति । कृत्वा मध्ये कृत्वा वा श्रीकृष्णस्येति मनः पदे कृत्वेत्यर्थः । हस्तमिति मध्ये पदे वेति श्रीकृष्णस्येति शेषः । निवचनेकृत्येत्युक्तं निवचने कृत्वेति च ज्ञेयं वचनं नियम्येत्यर्थः । अथेति । इत्यर्थे विरिति । अभूत तद्भावे कृष्णस्तियोगे विरित्यनेनेति शेषः कृष्णस्तीनां योगं विना विप्रत्ययो न भवति । अतोऽवैष्णवं वैष्णवं कृत्वेति कृत्रो योग उक्तः । कृत्रोऽनुप्रयोग इति यदुक्तं तन्नावकलितं अनुप्रयोगस्य प्रसङ्गाभावात् । वेहर् इति केबलस्य प्रत्ययस्य वेहर् इत्यनेनेति शेषः । किन्तु तद्धितप्रकरणे विः सर्व इदिति वक्ष्यते । अतोऽत्रापि विः सर्व ईदिति पाठ उचितः । पूर्वोरामस्य इराम इति अद्वयस्य वा वीराम इत्यनेनेति शेषः । सत्याकृत्येति सत्यदथपथ इत्यनेनाच् मयैतद्ग्रहीतव्यमिति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ८७ ॥

बाल०—मिलि । तुकि विषये मिलित्वादेशः परवद्भवति । अधीत्येति । इङ् अध्ययने । मिलित्वादेशस्य ईरामस्य इरामवत्त्वं अतस्तुक् । प्रेत्येति । इन् गतौ मिलित्वादेशस्य एरामस्य इरामवत्त्वात् तुक् । ननु अधीत्य प्रेत्येत्यादौ तुकि कृते पश्चान्मिलित्वादेशः करणीयः किमनेन सूत्रेणेति चेत्तत्रोच्यते मिलित्वादेशे कृते निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन तुग्नवृत्तिर्भवत्वित्याशङ्का स्यात् तन्निरासार्थं वचनं ॥ ८८ ॥

८६. अन्तर्भिन्न पदत्वेऽप्येक नामत्वेन योजनं समासः ।

८०. उपेन्द्रोर्यादि-व्यन्ताजन्त-पूर्वपदानिकृदन्तेन समस्यन्ते, पूर्व-
पदन्त्वमन्तेनैवाव्ययकृदन्तेन ।

अमृता०—८६. अन्तरिति । अन्त मध्ये भिन्नानि पृथक् पदानि यस्य सः अन्तर्भिन्न पदः, तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मिन् सति द्वयो बहूनां वा पदानामेक शब्दतया योजनं समास उच्यते । सम्यक् आस्यते समासः संज्ञेप एकीकरणमिति पर्यवसितार्थः । सच षड्विधः, यथोक्तम्,—सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुवाथ तिङां तिङा । सुवन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ इति वैयाकरण भूषणे ॥ तत्र सुपां सुपेति—पदद्वयमेव सुवन्तम्, राज पुरुष इत्यादिषु । सुपां तिङेति—पूर्वपदं सुवन्तं, उत्तरपदं तिङन्तम्, प्रभवति पर्य-भूदित्यादिषु । सुपां नाम्नेति—विश्वकार इत्यादिषु । गति कारकोपपदानां कृद्भिः सह समास वचन प्राक् सुवृत्त्युत्तेरिति प्राचीन परिभाषया सुवृत्पत्तेः प्रागर्थान्नामावस्थायामेव पूर्वपदे न समासः स्यात् । अयमुपपदसमासः प्राचाम् । सुपां धातुना—उत्तरपदं धातुमात्रं नतु सुप् तिङन्तम्, प्रधीः सम्प्राडित्यादिषु, विवन्त शब्दस्य नामत्वेऽपि धातुत्वस्वीकारात् । अयन्तु गति समासः प्राचाम् । अथ तिङां तिङेति—पिवत्खादता यजत नमता इत्यादिषु । तिङां सुवन्तेन—स्तुहि-कृष्णः, जहि जोह इत्यादिषु । एषु च प्रथमः पञ्चमः षष्ठश्च समासप्रकरणे वक्ष्यन्ते द्वितीयस्तु मूले स्पष्टतया नोक्तः, किन्तु “नियं धातूपसर्गयो”रिति परिभाषातः सन्धिनित्यत्वेन समासोऽपि ज्ञापितः, यत् एकाधिक शाब्दिकसन्धेर्नित्यता समासस्य ज्ञापिकैव । उपसर्ग विधौ च—प्रादय उपेन्द्रसंज्ञा धातुयोगे इत्यत्र धातुना सह योगे समास इत्येव पर्यवसीयते । अथ तृतीय चतुर्थी कृत् समासौ, तदर्थं कृदन्तेन सह कस्य कस्य वा समासो भवतीति बोधयितं परिभाषा सूत्रमाचष्टे,—

अमृता०—८०. उपेन्द्रेत्यादि । उपेन्द्रश्च उर्यादिश्च व्यन्तश्च आजन्तश्च पूर्वपदश्चेति तथा, तानि कृदन्तेन सह समस्यन्ते । एषां कृद्भिः समासः कृत्समास उच्यते । कृत्सूत्राद्यं सप्तम्यन्तं पूर्वपदमिति वक्ष्यते, उपपदमिति प्राञ्चः । तत्र पूर्वपदेन कृतां समास उपपद समासः कथ्यते, कारकसमासश्च तदन्तर्गत एव, कारकमन्तरेणोपपदादर्शनात् । इदन्तु कृत्समास सुबोधाय सामान्य सूत्रम्, विशेषास्तु समासप्रकरणे वक्ष्यन्ते । तत्र प्रायः सर्वे हि कृत्समासाः कृष्णपुरुषान्तर्गता ज्ञेयाः । विशेष स्तत्रैव व्यक्तोभावी । तत्र च पूर्वपदानां समासे विशेषमाह—पूर्वपदन्त्विति । अमन्तेन एवाव्ययकृदन्तेन सह पूर्वपदं समस्यते ।

बाल०—नञो । समासे सति नञोऽरामशेषो भवति । सर्वेश्वरेतु परे सति नुट् च भवति । आख्यातेतु आक्षेपे गम्यमाने नञोऽरामशेषः भवति सर्वेश्वरे तु नुट् च । अकृत्येति । नञ इत्यनेन समासः नञपूर्वत्वात् न क्तवो यप् । अनीक्षित्वेति नञोऽरामशेषो नुट् च । हरिमभजसि अनेधित्वमिति अत्राक्षेपो गम्यते । हरिं न भजसि अंतः न एधि पृथिव्यां न तिष्ठेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

कृत्सामान्यग्रहणात् पूर्वत्रापीदमारोहति, उदाहरणानि तु ज्ञेयानि ।
अन्तरङ्गस्वादे म्हाहर एकपदत्वारम्भे ।

तु कारोभेदे, एवकारोऽवधारणे । अव्ययकृदन्तेन तु यदा पूर्वपदं समस्यते तदा अमन्तेनैव ।
एवकारश्च द्विधावधारकः । प्रथमं तावत्—पूर्वपदस्य समासः अमन्तेन एवाव्ययकृदन्तेन
नतु अपराव्यय कृदन्तेनेति । तेन अन्यथैवंकथमित्थं सु डुकृञ् इत्यादौ विधिमन्यथा कृत्वा,
यथा कृत्वा इत्यादि क्त्वाप्रत्ययाव्ययानान्तु अन्यथा प्रभृतिभिः पूर्वपदैर् न समासः ।
द्वितीयञ्च यथा—अमन्ते—नाव्ययेन यत्तुल्यविधानं पूर्वपदं तस्य एव समासो यथा स्यात्,
अमन्तेन चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्यमाभूदिति । अतश्च—अग्रे प्रथमं पूर्वं सु
क्त्वा-णम् इत्यग्रे विधास्यनानानाम् पूर्वं नामं अग्रे नाममित्यादौ समासाभावो वक्ष्यते ।
अग्रे प्रभृति पूर्वपदानां तत्र न केवलं णमुप्रत्ययेन तुल्यविधानमपितु क्त्वा प्रत्ययेन चेति न
समासः ।

अथ मूलमनुसरामः । पूर्वत्रापीदमारोहरीति—इदं कृत्समास विधानं पूर्वत्र उक्ते-
ष्वपि प्रत्ययेषु प्रयुज्यत इत्यर्थः । तदुदाहरणानि च यथा—प्रभवन् उपकुर्वाणः संभेजिवान्
प्रचक्राणः अनुजातः अधीतवानित्यादीनि । उरीकुर्वन्नित्यादीनि च । सर्वगतिसमासा एते ।

अन्तरङ्गेति । एकपदत्वस्यारम्भे एकपदीभावे अन्तरङ्ग स्वादे म्हाहरः स्यादित्या-
ख्यातशेषे प्रोक्तम् । इह तु पूर्वपदस्थ विभक्तिमपेक्ष्य पुनरुच्यते । उपेन्द्रादि चतुर्णा-
मव्ययत्वेन—अव्ययात् स्वादे म्हाहरइत्यनेन हि स्वादि महाहरः सिद्ध इति विवेच्यम् ।

बाल०—हरि । यपि परे नान्तान् धातून् वर्जयित्वा हरिवेणुहरविधिर्वा भवति ।
आगत्य आगम्येति । गमलृ गतौ अत्र नित्यं प्राप्ते विभाषा । प्रणत्य प्रणम्येति । नम
प्रहृत्वे शब्दे च । मान्तानान्तु नित्यमेवेति हरिवेण्वन्तसहजानिडामित्यादिनेति शेषः ।
प्रहृत्य वितत्य संमत्येति हन हिंसागत्योः तनु विस्तारे मनु ज्ञाने सर्वत्र नरामहरन्तुक् च ।
कथमिति । वितृत्येति तृणु अदने विक्षित्येति क्षिणु हिंसायां अनयोस्तवर्गान्तत्वं न दृश्यते
तर्हि कथं न विकल्प इत्ययमत्र विरोधः । सिद्धान्तमाह ऋद्वय इति । तृणु धातौ ऋद्वये
ररामांशद्भावात् रषाभ्यां दुस्तवर्गज इति प्रवर्तते । क्षिणु धातौ सर्वेश्वरादिव्यवधानेऽपि
रषयोनिमित्तत्वात् रषाभ्यां दुस्तवर्गज इति प्रवर्तते । अतष्टवर्गान्तत्वेऽपि तवर्गान्तत्व-
मिति नित्यमेव हरिवेणुहरः । तृणु धातौ ऋरामे ररामांशसद्भावात् टवर्गान्तस्य तवर्गान्त-
जातत्वं । क्षिणु धातौ सर्वेश्वरस्य व्यवध ने यरामस्य णत्वविधौ न निमित्तत्वं । अदो
जग्धिरिति अदो जग्धिः कपिल तरामे यपि चेत्यनेनेति शेषः । अस्मिन् प्रकरणे नामधातु-
प्रत्ययानामादेशस्य तज्जातिरदभावः सवत्रैव वर्णानां तद्व्यक्तिवद्भावो यत्र मंस्यते
तत्रैवेत्युक्तत्वात् कृद्बाहुल्याच्च क्त्वादेशस्य यपः क्वचित् स्थानिवद्भावः क्वचिन्नेत्यभिप्रायः
तस्मात् आगत्येत्यादौ यपः स्थानिवत्त्वं विहायेत्यादौ नेति भावः । आरामपक्षे प्रजायेति,
आरामाभावपक्षे प्रजन्येति । प्रजत्येति पाठः क्वचिद्दृश्यते सत्वपपाठ एव । ननु विहाये-
त्यत्र जहातेः स्थाने हिः कथं न स्यादिति चेत्तत्राह अन्तरङ्गत्वादिति । प्रकृत्याश्रितत्वा-
दन्तरङ्गत्वं निमित्तापायादिति नैमित्तिकस्याप्यपायः स्यादिति शेषः । अतः अदो जग्धिः

६१. वामनात्तुक् पृथौ ।

उपेन्द्रे—प्रकृत्य पराभूय । उर्यादौ—उरीकृत्य उररीकृत्य ।

उर्यादिगणः—उरी उररी चाङ्गीकार-विस्तारयोः । श्रदित्यादयोऽ-
नुकरण शब्दा न चेदिति शब्दपराः । कारिका शास्त्रार्थ समाधानपद्ये ।
पुरोऽग्रादौ । सदसच्छब्दावादरानादरयोः । अलंभूषणे । हस्ते पाणौ
चोपयमने । प्रध्वं बन्धनहेतावानुकूल्ये । जीविकोपनिषदौ तत्सादृश्यते ।
अदस्तत् पूर्वं यदि परं प्रति न ज्ञाप्यते नोच्यते वा । अस्तमदर्शनार्थम् ।
एतत् सर्वं कृञि, कृञि परे सति उर्यादिः । अन्त हन्तौ नतु परिग्रहे ।
कणे मनसी हन्तौ तृप्त्याम् । अच्छेत्याभिमुख्यवचनमभिशब्दार्थं वा
गत्यर्थे वदे च । तिरोऽन्तर्द्धि वचनं कृञि तु वा ।

अमृता०—६१. वामनादिति । पृथौ प्रत्यये परे वामनादुत्तरे तुगागमः स्यात् ।
उकावितौ, कइत् कपिलत्वार्थः । अग्निचिदित्यादि सिध्यर्थः, यपितु क्त्वा-स्थानिकत्वात्
सिद्धमेव कपिलत्वम् । वामनादिति किम्—विधूय, सम्भूय । पृथाविति किम्—कृतम् ।

समासमुदाहरति—उपेन्द्र इत्यादिना । प्रकृत्येति—उपेन्द्रस्य कृता (क्त्वा प्रत्ययेन)
समासः, डुकृञ् धातोः क्त्वो यप्, वामनात्तुक् । उरीकृत्येति—उर्यादिः कृतासमासः, सर्वत्र
समासत्वात् क्तो यप् । अथ उर्यादिगणमर्थसहितमाचष्टे—उरीत्यादि । उर्यादि रव्ययम् ।

करिकेति—शास्त्रार्थस्य समाधानं येन भवति तादृशि पद्ये वाच्ये कारिका शब्द
उर्यादिः स्यात् । णक प्रत्ययान्तकारिका शब्दस्तु न,—कारिकां कृत्वेति । अग्रादावर्थे
वर्तमानः पुरः शब्दोऽव्ययमुर्यादिः । आदिना प्राच्यां दिशि प्रथम काले अतीते चार्थे इति
भरतः । अनव्ययत्वे तु न, पुरः शब्दस्य शसिपुर कृत्वालभत कीर्ति राजा । सदसदिति—
आदरः प्रीत्यतिशयः, अनादरः परिभवौदासीन्यमिति वामनः । हस्ते पदे च सप्तम्यन्त
प्रतिरूपकौ निपातौ, समासेऽपि सप्तम्या अलुक् । विवाहोपयमौ समावित्यमरः ।
एतत् सर्वं कृञोति—विआच् प्रत्ययौ कृभ्वस्ति योगे भवतः, तत्साहचर्यात् उर्यादीनामपि
तैरेव प्रयोगः सिद्धः, तथापि आधिक्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् कृञ्योगे प्रयोग
प्राचुर्याभिप्रायेणोक्तिरियम् । तेन पुरस्कृत्य पुरोभूय इत्यादयः प्रयुज्यन्ते, पुरोधायेत्यादिश्च
दृश्यते । अन्तरिति—हन्तौ हनधातौ परे सत्यपरिग्रहार्थे अन्तः शब्द उर्यादिः । कणेइति

कपिल-तरामे यपि चेत्यस्मिन् सूत्रे यवग्रहणं कृतमिति शेषः । न स्युरिति प्रयोजना-
भावादिति शेषः ॥ ६० ॥

बाल०—दामो । यपि क्वपि च परे दामोदरादेरन्तस्य ईरामो न भवति । दामोदर-
मास्थागापिवतीत्यादिना प्राप्ते निषेधः । विधायेति डु धञ् धारणपोषणयोः । निमित्तापाये

इतः कृञि विकल्पः, कृञिपरे एतेषां वक्ष्यमाणानां उर्यादित्वं वा ।
उपाजे अन्वाजे च सामर्थ्याधाने । साक्षान्मिथ्या लवणं वशे प्रादुर्
आविस् नमश्च प्रसिद्धार्थाः उरसि मनसी अन्तःकरणे । मध्ये पदे नतु
स्पर्शे । निवचने वचनाभावे इति । एते उपेन्द्रवदाख्याते कृति च धातोः
प्राक् प्रयोज्या गतिसंज्ञाः ।

तत्र दुर्गमोदाहरणानि । श्रदिति—श्रत् कृत्य, स्त्रित्कृत्य । नेह—
श्रदिति कृत्वा । प्राध्वमिति—प्राध्वङ्कृत्य स्थितोरामः सर्वानुत्तर
कोशलान्, आनुकूल्येन बद्धा इत्यर्थः । जीविका कृत्य, जीविकामिव
कृत्वेत्यर्थः । अदः कृत्य गच्छति । नेह—अदः कृत्वा गच्छ त्वम्, अदः
कृत्वा गच्छतीति वा परं प्रति वक्ति । अन्तर्हृत्य, मध्ये हृत्वेत्यर्थः ।
नेह—अन्तर्हृत्वा परिगृह्येत्यर्थः । कणेहृत्य कृष्णं पश्यति, मनो हृत्य
कृष्णं पश्यति, तृप्तिं यावदित्यर्थः । उरसि कृत्य कृत्वा वा, निश्चित्ये-

विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अच्छेति—गत्यर्थधातौ वद धातौ च परे अच्छ शब्द उर्यादिः
स्यादाभिमुख्यार्थे अभिशब्दार्थे वा वाच्ये । अभिशब्दस्य आभिमुख्यातिरिक्तौ वीप्सेत्थम्भूत
रूपार्थाविधिकौ, अतः पृथगृक्तिः । तिरोऽन्तर्द्विवचनमिति—अन्तर्धानं व्यवधानं, तदर्थे तिरः
शब्दो नित्यमुर्यादिः, कृञि परे तु विभाषयेत्यर्थः । तिरोभूय तिरोधाय । तिरः कृत्वा
तिरस्कृत्वा, तिरः कृत्य तिरस्कृत्य । तिरस स्त्वगतौ च वेति सरामो वक्ष्यते ।

इतः कृञि विकल्प इति । कृञि परे एते वक्ष्यमाणा उर्यादयो वा स्युः । ततः
समासश्च विकल्पेन भवतीति भावः । सामर्थ्याधान इति दुर्बलस्य बलाधाने इत्यर्थः ।
लवणमिति मान्ताव्ययम् । मध्ये पदे एतौ च विभक्तिप्रतिरूपकौ, निर्वचने इति च सप्तमी-
प्रतिरूपकम् । एत इति—एते उर्यादयः शब्दा उपेन्द्रा इव धातोः प्राक् प्रयोज्याः, आख्याते
कृति च गतिसंज्ञां लभन्ते । अत एवैषां समासो गतिसमासतयोच्यते । आख्याते—उरी-
करोतीत्यादि ज्ञेयम् ।

तत्र दुर्गमोदाहरणानीति—सुगमानि तु त्यक्तानि । तानि च कानिचिदुदाह्रियन्ते ।
सत्कृत्य, असत्कृत्य । मैथिलीं हस्तेकृत्य पाणौ कृत्य गौरवमाप रामः । अच्छ गत्य
अच्छोद्य, आभिमुख्येन गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययत्वेऽप्येव, नान्यथा—उदकमच्छं कृत्वा

नैमित्तिकस्याप्यपायः स्यादिति न दधातेहिः । निपायेति पा पाने । पीड इति पीड पाने
दिवादितः । मिनातीति अनेन आरामान्तपाठः । प्रमायेति मीड् हिंसायां । निमायेति डु
मिन्न प्रक्षेपणे । विलायेति लीड् श्लेषणे । लीयति लीनात्योर्वेति आरामान्तपाठः पञ्चे
विलीयेति । निमायेत्यनन्तरं दामोदरादेरिति किमिति क्वचिद्दृश्यते तत्तु न संगच्छत

त्यर्थः । एवं मनसि । श्रुति मध्येकृत्य गीतां व्याचष्टे कृत्वा वा । एवं श्रीकृष्णस्य पदे कृत्य मनः शेते । नेह—हस्तं मध्ये पदे वा कृत्वा कृष्णं भूषयति , एवं निवचने कृत्येति ।

अथ व्याच्यौ तद्धितौ । अवैष्णवं वैष्णवं कृत्वेत्यर्थे विः, कृञ् प्रयोगः, वेर्हरः, पूर्वारामस्य ईरामः—वैष्णवीकृत्य । आच्—सत्याकृत्य । पूर्वपदं वक्ष्यते ।

६२. मिलित्वादेशः परवत्तुकि ।

अधीत्य प्रेत्य । नञ्पूर्वात्तु—

पिवति । रुग्ण उपाजे कृत्य स्नाति, उपाजे कृत्वा वा, सबलो भूत्वेत्यर्थः । एवमन्वाजे कृत्येत्यादि । लवणं कृत्य लवणं कृत्वा वा तक्रं पिवति । अमात्यं वशे कृत्य वशे कृत्वा वा राजानमभिभवति शत्रु रिति ।

अथमलमनुस्त्रियते । श्रुदिति प्रतीकग्रहणम्, एवमग्रंऽपि बोध्यम् । उत्तरकोशलान् अयोध्यावासिने इत्यर्थः । अदः कृत्वेति—अत्र परं प्रतिज्ञापनान्नोर्यादित्वम् । कणेहृत्येति—तदन्यार्थे तु कणे हत्वा मनो हत्वा गतः, प्रत्याख्यातो विषण्णश्च सन्नित्यर्थः । उरसि कृत्येति—अन्तःकरणादन्यत्र तु—पाणिमुरसि कृत्वा शेते । नेहेति—स्पर्शार्थत्वान्नोर्यादिः । निवचने कृत्येति वाचं नियमेत्यर्थः ।

अथ व्याचौ तद्धिताविति—अभूत तद्भावे कृभ्वस्ति योगे विरति वि प्रत्ययः, आच् कृञ् योगे इति आच् प्रत्ययश्च विधास्यते । वैष्णव शब्दात् विः, उक्तानामप्रयोग इति “अवैष्णवं कृत्वा” इत्यनयोरप्रयोगः । वेर्हर इति—केवलस्य प्रत्यय वेर्हर इत्यनेन । पूर्वारामस्येराम इति—अद्वयस्य वावीरामे इत्यनेन । सत्याकृत्येति—सत्यादशपथे इत्यनेन पूर्वोक्तार्थे आच् । निश्चित्येत्यर्थः ।

अमृता०—६२. मिलित्वेति । तुकि विषये पूर्वपरयो मिलित्वादेशः परवत् मन्यते । अधीत्येत्यत्र एकात्मके मिलित्वा य स्त्रिविक्रमादेशः सतु परवदथाद् वामनवद् मन्यते । परवदित्यनेन धातोरेव वामनवदिति सूचितम्, अन्यथा तुगागमासम्भवात् । प्रेत्येत्यत्र च मिलित्वादेशो य एरामः सपरवद् धातोरिरामवद् मन्यत इत्यर्थः ।

इति ज्ञेयं मेतीत्यनेन मामाङ्गोर्ग्रहणात् । दामोदरमास्थागापिवतीत्यादिसूत्रस्य । विलायेति प्रत्युदाहरणमितितु कश्चिदाचष्टे तन्नोचितं । सूत्रे दामोदरादेरिति पाठस्यानुक्तत्वात् आख्यातप्रकरणे एव प्रत्युदाहरणस्योक्तत्वाच्च । अजेर्वीत्यादीति । अजेर्वी घणं विना रामधातुके बलेतु वा यपि चेति सूत्रं । उदज्येति अज गतौ क्षेपणे च पक्षे उद्वीयेति । णेर्हरइति णेर्हरोऽनिडादौ रामधातुके इत्यनेनेति शेषः । विचार्येति ण्यन्ताच्चरधातोः कृत्वा ॥ ६१ ॥

६३. नञो ऽ रामशेषः, सर्वेश्वरे तु नुट् च समासे, आख्याते
त्वाक्षेपे ।

अकृत्वा अनीक्षित्वा । आख्याते—हरिमभजसि, अनेधित्वम् ।

क्तो यवनञ्पूर्वसमास इति यत् परिभाषितम्, तत्र “अनञ्पूर्व” इत्यंश निवेशस्य
फलं दर्शयति—नञ् पूर्वत्विति । नञ् पूर्वत्वा क्त्वा-प्रत्ययस्य यवादेशो न भवतीति
फलितार्थः ।

अमृता०—६३. नञ इति । समासे सति नञः अरामः शिष्यते, नञौ इतौ, सर्वेश्वरे
परे तु नु-ट्-चागमः स्यात् । आख्याते परे तु आक्षेपे निन्दायां विषये अराम नुटौ आदि-
श्यते । अकृत्वेत्यादौ नञ् पूर्वसमासत्वात् क्त्वा स्थाने न यवादेशः । आख्यात इति—हरि
नभजसि, नैतदुचितम्, अतस्त्वमनेधि पृथिव्यां न तिष्ठ भ्रियस्वेत्यर्थः । समास इति किम्—
असुरो न प्रीणाति हरिम् ।

बाल०—लघु । यपि परे लघुपूर्वाद्धातोः परस्य णेः स्थाने अय् भवति । आप्नो ।
आप्नोतेरुत्तरस्य णेः स्थाने अय् वा भवति । विगणत्येति । गण संख्याने अदन्तश्चुरादिणिः
अरामहरः । अन्तहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्राविति वृष्णीन्द्रनिषेधः क्त्वा क्त्वो यप् णेरयः ।
प्रणम्येति नम प्रह्वत्वे शब्दे च प्रेरणे णिः वृष्णीन्द्र घटादित्वाद्दामनः क्त्वा क्त्वो यप्
णेरय् । प्राप्येति आपलृ व्याप्तौ प्रेरणे णिः । परिवृढमिति विगृह्येति वाक्यं कृत्वेत्यर्थः ।
अथवा परिवृढमाचष्टे इति इत्यत्र वाक्ये विगृह्य परिविगृह्य परिभागं कृत्वेति वृढशब्दा-
दिति पारिशेष्यात् वृढशब्दादेवेति नतु परिवृढशब्दादित्यर्थः । णिः क्रियत इति मुण्डमिश्रे-
त्यादिनेति शेषः । परिवृढशब्दाणिर्न भवति इति युक्त्या साधयति । संग्रामयुद्ध इतीति
इत्यस्येत्यर्थः । तस्मादेव सोपेन्द्रादिति नान्यस्मात् सोपेन्द्रादित्यर्थः क्त्वान्तेनेति ब्रढ्यित्वे-
त्यनेनेत्यर्थः । परिव्रढ्येति णौ कृते अनेकसर्वेश्वरस्य संसारहर इति संसारहरः पृथुमृदादेः
ऋरामस्य रश्चरेति ऋरामस्य रः क्त्वा । क्त्वान्तेन समासात् क्त्वो यप् परिवृढशब्दाणौ
सति समासाभावात् क्त्वो यप् न स्यादिति भावः । परिव्रढ्येति पाठो बहुषु पुस्तकेषु
दृश्यते, किन्तु स लिपिकारप्रमादकृतः रविधानस्यापरिहार्यत्वात् । परेरिति परेर्धातुत्वा-
भावात् परेः पाक् नादागमः किन्तु परत एव पर्यब्रढ्यदिति ण्यन्ताद्धुतेश्वरादिप् । इत्यादि
चेति सिद्धमिति शेषः । असंग्रामयदिति शेषः । असंग्रामयदिति सोपेन्द्रस्यैव धातुत्वात्
उपेन्द्रात् पूर्वमदगागमः । संप्रधाप्येति डु धात्र धारणपोषणयोः पुक् क्त्वा क्त्वो यप् णेर्हरः
लघुपूर्वत्वाभावान्न अयः । निगृह्येति गूह सम्बरणे णिः अत्तीत्यादिना णिः गोविन्दः ।
गोह ओ ऊ सर्वेश्वरे इति ओरामस्य ऊरामः क्त्वा क्त्वो यप् णेर्हरः ॥ ६२ ॥

बाल०—क्षियः । यपि परे क्षि क्षये इत्यस्य त्रिविक्रमो वा भवति । अस्मिन्नेव
परे मेङ् प्रतीदान इत्यस्यान्तस्य इरामो वा भवति । सूत्रे इराम इत्यत्र इरामश्चेति
वा पाठः ॥ ६३ ॥

६४. हरिवेणुहर विधिर्वा यपि नान्तवर्जम् ।

आगत्य आगम्य, प्रणत्य प्रणम्य । नान्तानान्तु नित्यमेव—प्रहत्य वितत्य संमत्य । कथं तृणु-वितृत्य, क्षिणु-विक्षित्य इति न विकल्पः ? ऋद्वये ररामांश-सद्भावात् सर्वेश्वरादि व्यवधानेऽपि रषयो निमित्तत्वात् “रषाभ्यां दुस्तवर्गज” इति प्रवर्तते । अदो जग्धिः प्रजग्ध्य । जन खन सनामिति—प्रजाय प्रजन्य । अन्तरङ्गत्वात् प्राग् जग्धौ प्राप्तेऽपि निमित्तापायाद् यद् ग्रहणम्, तेन जहाते हि रित्यादयो न स्युः—विहाय ।

अमृता०—६४. हरीति । यप् प्रत्ययेपरे नान्तान् धातून् वर्जयित्वा अन्येषां हरिवेणुहर विधिर्वा भवति । आगत्येति—गमलृगतौ क्त्वा यप्, स्थानिवत्त्वेन कंसारित्वात् हरिवेण्वन्त सहजानिटामित्यादिना नित्यं हरिवेणुहरे प्राप्ते विकल्पविधानमेतत् । प्रहत्येति—हन हिंसागत्योः, सूत्रे नान्तानां वर्जनात् यथा प्राप्तं नित्यमेव हरिवेणुहरः । वितत्येति तनु विस्तारे, संमत्येति मनु ज्ञाने । कथमित्यादिनाशङ्का सिद्धान्तयति—ऋद्वय इत्यादि । तृणु धातोः ऋरामे ररामांश सद्भावेन रनिमित्तत्वात् तथा क्षिणु धातोस्तु सर्वेश्वर व्यवधानेऽपि षनिमित्तत्वात् रषाभ्यां दुस्तवर्गज इति विज्ञायते, अत एतयोर्भूतपूर्व दन्त्य-नत्वावगमान्नित्यं हरिवेणु हरो भवतीति भावः ।

ननु यपः क्त्वा स्थानिकत्वात् विहायेत्यत्र जहाते हिक्वीति कथं न प्रवर्तत इति चेत्त्राह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि । अदो जग्धिः कपिलतरामे यपि चेत्यत्र प्रकृतिमाश्रित्य वर्तमानस्य जग्ध्यादेश विधेरन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव तदादेशः सिध्यति, तथापि तत्र यद् यपि चेति पृथगुक्तम् तदेतज्ज्ञापयति—प्रकरणेऽस्मिन् साक्षान्निमित्तापाये नैमित्तिकस्य चापाय-कलनात् तत् कार्यं न भवेदिति । क्त्वा स्थाने यवादेशस्येह कंसारित्वांशे हि स्थानिवत्त्वं मन्तव्यं नतु साक्षात् ररनिमित्तांशेऽपीति फलितार्थः । तेन साक्षात् क्त्वाप्रत्ययरूप-निमित्तत्वाभावात् जहाते हि रित्यादेशो न स्यादित्यर्थः । आदि पदेन—यपि द्यतिस्यति माम्थांमित्यादि सूत्रोक्तं किमपि कार्यं न प्रवर्तते, तरामरूपनिमित्तापायात् । यथा—दो-अवदाय, स्था-आस्थाय, मा-अनुमाय, धा-निधाय, दा-प्रदाय, सुदायेत्यादयः । एव प्रक्रम्येति न त्रिविक्रमः, तथा—आपृच्छ्य प्रदीव्य इत्यादौ न ऊठ् ।

बाल०—वेञ् । यपि परे व्येञ्जादीनां सङ्कर्षणो न भवति । परि यपि परे परिसभ्या-मुत्तरस्य व्येञ्जः सङ्कर्षणो वा भवति । प्रवायेति वेञ्ज तन्तुसन्ताने । प्रव्यायेति व्येञ्ज सम्बरणे वचिस्वपीत्यादिना सङ्कर्षणे प्राप्ते निषेधः । प्रज्यायेति ज्या वयोहानौ ग्रहिज्येति सङ्कर्षणे प्राप्ते निषेधः । त्रिविक्रम इति श्याश्विव्याज्याह्वां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रम इत्यने-नेति शेषः ॥ ६४ ॥

६५. दामोदरादेरीरामो न यपि क्विपि च ।

विधाय निपाय । निपीयेति तु पीडोरूपम् । मिनाति मिनोतीत्यादि—
प्रमाय निमाय । विलाय विलीय । अजे वीत्यादि—उदज्य उद्दीय ।
गेर्हरः—विचार्य ।

६६. लधुपूर्वात् परस्य णेरय् यपि, आप्नोते वा ।

विगणय्य प्रणमय्य, प्रापय्य प्राप्य । परिवृढमाचष्टे इति विगृह्य वृढ
शब्दादेव णिः क्रियते । संग्राम युद्धे इति चुरादि पाठात्तस्मादेव
सोपेन्द्राणो रूत्पत्तिः । ततश्च परिशब्दस्य क्तवान्तेन पश्चात् समासात्

अमृता०—६५. दामोदरादेरिति । यपि क्विपि च प्रत्यये परे दामोदरादे रन्त्य
ईरामो न स्यात् । विष्णुजनरामधातुक कंसारि रूपपरनिमित्तत्वादीरामे प्राप्ते निषेधः ।
विधायेति दुघाञ् जुहोत्यादिः । निपायेति पा पाने, मिनाति मिनोतीत्यादिना यपि
आरामान्तपाठः । प्रमायेति मीङ् हिंसायाम् । निमायेति डुमिङ् प्रक्षेपणे । विलायेति
लीङ् श्लेषणे, लीयति लीनात्थोर्वेति विभाषया आरामान्तपाठः, पक्षे विलीय । अजे
वीत्यादौ वले तु वा यपि चेति यक् ग्रहणाद् विकल्पेन वी भावः । वि चार्येति ण्यन्तात्
चर धातो र्यप् ।

अमृता०—६६. लध्विति । लधुः पूर्वं यस्य तादृशाद्धातोः परस्य णेः स्थाने अयादेशः
स्याद् यपिपरे, आप्नोतेः परस्य णेरय् वादिश्यते । विगणय्येति—गण संख्याने अदन्त
श्चुरादि णिः, अराम हरः, अन्तहरे न गोविन्द वृष्णीन्द्रविति वृष्णीन्द्रनिषेधः, णेरय् ।
प्रणमय्येति—णम प्रह्वत्वे, हेतु णिः, वृष्णीन्द्रेऽपि घटादित्वाद् वामनः, णेरय् । प्रापय्येति—
आपलृ व्याप्तौ, प्रेरणणि, अयोऽभावपक्षे प्राप्येति णेर्हरः । परिवृढमाचष्टे इति—विगृह्य
विच्छिद्य, त्रिभागं कृत्वेत्यर्थः । चरिब्रढ्येति—वृढ शब्दात् तत् करोति तदाचष्टे इत्यर्थे
णिः, अनेक सर्वेश्वरस्य संसार हरः, पृथुमृदादेः ऋरामस्य रश्च, क्त्वा, ततः परिणा
क्तवान्तस्य समासे क्तवो यप् । धातोः पूर्वमत् इति शासनेन परिशब्दात् परमेव अदागमः ।
असंग्रमयदित्यत्र तु सोपेन्द्रस्यैव धातुस्वरूपत्वादुपेन्द्रात् पूर्वमेवादागम इति भेदः । संप्रधा-

बाल०—क्त्वार्थे । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्त्तरे क्त्वार्थे णमुश्च
भवति । आभीक्ष्ण्यलक्षणमाह आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं इति ॥ ६५ ॥

बाल०—आभी । आभीक्ष्ण्येति वाच्यमिति वक्ष्यते इत्यर्थः । स्मारं स्मारमिति
स्मृ-चिन्तायां अन्तस्य वृष्णीन्द्रः नृसिंहे इति वृष्णीन्द्रः । आभीक्ष्ण्यवीप्सयोरित्यनेन
द्विरुक्तिः पुनः पुनः स्मृत्वेत्यर्थः । गमं गममिति गमलृ गतौ णिः वृष्णीन्द्रः ण्यन्तात् णुमः
घटादित्वाद्दामनः णेर्हरः द्विरुक्तिः । त्रिविक्रमपक्षे गामं गाममिति । लभेरिति लभेर्णुम्
णम्बिणोर्वा सोपेन्द्रस्य तु नित्यमिति सूत्रं । लम्भं लम्भमिति डु लभष प्राप्ती णुम् ।

परिव्रढ्येति सिद्धम् । परेर्धातुत्वाभावात् पर्यव्रढ्यदित्यादि च ।
संग्रामयतेस्तु असंग्रामयत् । लघुपूर्वात् किम्—संप्रधाप्य निगूह्य ।

६७. क्षियस्त्रिविक्रमो मयते रिरामो वा यपि ।

प्रक्षीय प्रक्षित्य, अपमित्य अपमाय ।

६८. वेञ् व्येञ् ज्यानां न सङ्कर्षणो यपि. परिसंभ्यां व्येञो वा ।

प्रवाय प्रव्याय प्रज्याय । परिव्याय, नित्यत्वात्तुक् बाधित्वा इयाश्च
व्याज्येति त्रिविक्रमः—परिवीय, संव्याय संवीय ।

प्येति—डु धाञ्, णौ सति पुक्, वत्वो यप्, लघु पूर्वत्वाभावात् न णेरय् किन्तु तस्य हरः ।
निगूह्येति—गुह् सम्बरणे, णौ गोविन्दः, गुह् ओ ऊ सर्वेश्वर इत्यूरामः, ततो लघुपूर्वत्वा-
भावान्न णेरय् किन्तु हरः । एवं नय् हय् प्रभृतौ च णौ वृष्णीन्द्रम्यावश्यस्थितित्वात् लघु-
पूर्वत्वाभावेन अयादेशाभाव इत्यवधेयम् ।

अमृता०—६७. क्षिय इति । यपि परे क्षि धातो स्त्रिविक्रमो वा स्यात्, तस्मिन्
परे मयतेरिरामादेशश्च वा स्यात् । प्रक्षीयेति क्षि क्षये, पक्षे प्रक्षित्येति वामनात्तुक् ।
अपमित्येति मेङ् प्रणिदाने । इरामादेशाभाव पक्षे त्वारामान्तपाठः ।

अमृता०—६८. वेञ् इति । यपि परे वेञादि त्रयाणां सङ्कर्षणो न स्यात्, परिसंभ्या-
भुत्तरस्य व्येञस्तु स वा भवति । यपः कपिलत्वात् कंसारित्वाच्च प्राप्ते सङ्कर्षणे
निषेधोऽयक्ष विभाषा च प्रवायेति—वेञ् तन्तुसन्ताने, वचिस्वपि यजादीनामिति प्राप्तौ
निषेधः, तत आरामान्तपाठः । प्रव्यायेति व्येञ् सम्बरणे, पूर्ववत् । प्रज्यायेति ज्या
वयोहानौ, ग्रहि ज्येत्यादिना प्राप्त सङ्कर्षणस्य निषेधः परिसंभ्यात् वा ननु सङ्कर्षण
पक्षे वामनात् तुगिति, सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमश्चेति विप्रतिषेधे परस्तुगेव कार्यमिति
चेत्तत्राह—नित्यत्वादिति । नेह तुल्यबलता किन्तु त्रिविक्रमविधिरेव नित्यता, कृतेऽपि न
कृतेऽपि तुकि, त्रिविक्रमस्यावश्यम्भावित्वात् । एवं संपूर्वात् संव्यायेत्यादि ।

णुमाभावपक्षे लाभं लाभमिति । सोपेन्द्रस्य तु नित्यमिति प्रलम्भं प्रलम्भमित्येव । भोजं
भोजमिति भुज पालनाभ्यवहारयोः । पायं पायमिति पा पने आतो युगिणि नृसिंहकृति
चेति युक् । णनुश्चेत्युक्तमतमाह पक्षे स्मृत्वा स्मृत्वा इत्यादीति ॥ ६६ ॥

बाल०—अपा । णमु परे अपादुत्तरस्य गुरोः स्थाने गार वा भवति । अपगोरं
अपगोरमिति गुरी उग्रमे । मुहुरिति पुनः पुनरित्यर्थः । पूर्वपदं वक्ष्यते इत्युक्तं
तदेवाह ॥ ६७ ॥

बाल०—कृत् । कृतसूत्राणामादिस्थितं सप्तम्यन्तं पदं पूर्वपदमुच्यते ॥ ६८ ॥

८८. क्तवार्थे णमुश्चाभीक्ष्ण्ये ।

णमुल् इति पाणिनिः । आभीक्ष्ण्यं पौनः पुन्यम् । आभीक्ष्ण्ये वीप्सादिषु च द्वित्वं वाच्यम् । स्मारं स्मारं कृष्णं नमति । घटोदीनामित्यादौ णिपूर्वयो णम्बिणोस्तु त्रिविक्रमो वा । गमं गमं, गामं गामं वा । लभेणुमित्यादि—लम्भं लम्भं, लाभं लाभं, प्रलम्भं, प्रलम्भं प्रलम्भं । भोजं भोजं, पायं पायं । पक्षे स्मृत्वा स्मृत्वेत्यादि ।

१००. अपाद् गुरो गार् वा णमौ ।

अपगारं अपगारं, अपगोरं अपगोरं वा, मुहुरुद्यम्येत्यर्थः ।

अमृता०—८८. क्तवार्थे इति । पौनःपुन्यार्थे वर्तमानाद्धातोरुत्तरे क्तवार्थे णमु प्रत्ययश्च स्यात्, चकारात् क्त्वा च । णराम उरामश्चेतौ, अम् शेषः । णराम इत् वृष्णीन्द्रार्थः, उराम इत् प्रत्ययमरामस्य स्थित्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां तथा सामीप्य सादृश्यादिषु चार्थेषु द्वित्वं वाच्यं वक्ष्यते, समासप्रकरणस्यान्ते । स्मारं स्मारमिति—स्मृ चिन्तायां, अन्तस्य वृष्णीन्द्रः, आभीक्ष्ण्य-वीप्सयोरिति द्विरुक्तिः । पक्षे स्मृत्वा स्मृत्वेति क्त्वा च, पुनः पुनरतिशयेन वा स्मृत्वेत्यर्थः । लभेरिति—लभे नुम् णम्बिणोर्वा सोपेन्द्रस्य तु नित्यमिति नुम् सूत्रम् । पायमिति पा पाने, आतो युक् । क्तवार्थे इत्यनेन एककर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव बोध्यते । तेनेह न—विप्रः स्तौति भक्तो नमति हरिम् ।

अमृता०—१००. अपादिति । अपादुत्तरस्य गुरी उद्यमे इत्यस्य गार् वादिश्यते णमु प्रत्यये परे । गोविन्दापवादार्थ आदेशः ।

बाल०—अमन्त । अमन्तस्वाद्वर्थे पूर्वपदे सति धातोरुत्तरे णमुर्भवति, अमश्च महाहरो न भवति । स्वादुङ्कारमिति पूर्वपदन्त्वमन्तमेवाव्ययकृदन्तेनेति समासः । अमो महाहरनिषेधात् अन्तरङ्ग्येत्यादिना नेह महाहरः । स्वाद्वर्थ इत्युक्तं अत आह । एवं मिष्टङ्कारं लवणङ्कारं इति लवणशब्दोऽपि स्वाद्वर्थः । स्वादुशब्दस्त्विति त्रिविक्रमो नेष्यते इति णुम्विधान इति शेषः । त्रिविक्रमस्त्रिविक्रमान्तः । स्वादुः कृत्वेति अस्वादुः स्वादुः कृत्वेत्यर्थे अभूततद्भावे कृष्वस्तियोगे विरिति विः सर्व इत् अन्त्यस्य त्रिविक्रमः व्यन्तस्य क्तवान्तेन समासः क्तो यप् त्रिविक्रमान्तत्वादत्र णमुर्न भवति । अत्र क्वचित् स्वादुः कृत्वेति प्रत्युदाहरणं दृश्यते, किन्तु यन्त्यस्य क्तवान्तेनावश्यमेव समासो भवतीत्येतन्न सिध्यतीति ज्ञेयं । त्रिविक्रमान्तत्वादेव स्वाद्वीं कृत्वा इत्यत्रापि णमुर्न भवति ॥ ८९ ॥

बाल०—कृतो । व्यक्तार्थमेतत् । क्त्वा चेत्यत्र णमु बाधित्वा क्त्वा चेति शेषः । किन्त्विति उत्सर्गसिद्धत्वात् सामान्यसिद्धत्वात् । नापेक्षत इति क्त्वाप्रत्ययइति शेषः । स्वादुः कृत्वेत्यसमस्तं । अत्र यपो बाधकः क्त्वा इत्यभिप्रेत्य स्वादुः कृत्वेति केचिदुदाहरन्ति तत्तु न संगच्छते णमुप्रकरणत्वात् ॥ १०० ॥

बाल०—अभू । अमन्तस्वाद्वर्थे पूर्वपदे सति अभूततद्भावेऽर्थे क्त्वास्थाने णमुर्भवति

१०१. कृत् सूत्राद्यं सप्तम्यन्तं पूर्वपदम् ।

उपपदं प्राश्चः । परिभाषेयम् ।

१०२. अमन्तस्वाद्वर्थे णमुरमश्च न भराहरः ।

स्वादुङ्कारं हरयेऽर्पयति । एवं मिष्टकारं लवण्यङ्कारम् । स्वादु शब्दस्तु त्रिविक्रमो नेष्यतेऽत्र,—स्वादू कृत्य यवागूं भुङ्क्ते । कृतो बाहुल्यात् क्त्वा च । किन्तुत्सर्गसिद्धत्वात् पूर्वपदं नापेक्षत इति न समासः । स्वादुं कृत्वा ।

अमृता०—१०१. कृदिति । कृत्सूत्राणामादिस्थितं सप्तम्यन्तं पदं पूर्वपदाख्यं भवति, तच्च कृता समस्यते इति प्रागेवोक्तम् ।

अमृता०—१०२. अमन्तेति । अमन्ते स्वाद्वर्थे शादे पूर्वपदे सति धातोरुत्तरे क्त्वार्थे णमुः स्यात्, तस्य स्वाद्वर्थशब्दस्य अमो महाहरश्च न स्यात् : आभीक्ष्ण्य इति तु निवृत्तम् । स्वादुङ्कारमिति—स्वादु-कृ + णमुः, णित्त्वाद् वृष्णीन्द्रः । स्वाद्वर्थ शब्दस्येह सप्तम्यन्तत्वेन पूर्वपदत्वात्—पूर्वपदत्वमन्तेनैवाव्ययकृदन्तेनेति णमुप्रत्ययेन समासः, तत्र चान्तरङ्ग-स्वादे महाहर इत्ययो महाहरः प्राप्त इति स निषिद्धोऽनेन । अर्थ शब्दनिवेशनादन्ययोगेऽपि णमु भवतीत्याह—एवं मिष्टङ्कारमित्यादि । अत्र मुख्यक्रियोत्तरप्रत्ययेन हि कर्त्ताभिधीयते, णमुस्तु भावे इति विज्ञेयम् । त्रिविक्रमो नेष्यत इति—णमु विधाने पूर्वपदस्येति शेषः । एतदुक्तिस्तु पूर्वपदस्य अमो महाहरमेव ज्ञापयति, अमन्ते तयैव समासस्येष्टत्वात् । स्वादू-कृत्येति—अस्वादु स्वादु कृत्वेत्यर्थे अभूत तदभावे कृभ्वस्तियोगे विः, वेहरः, अद्वयस्य बावीरामः, अन्यस्य त्रिविक्रम इत्युरामस्य त्रिविक्रमः । व्यस्तस्य क्त्वान्तेन समासे क्त्वोयप्, किन्तु अमन्तत्वाभावान्न णसुः ।

“धातोः कृद्बहुलमि”त्युक्तत्वाद् णमुविषये क्त्वा च भवेत् । वस्तुत एक कर्त्तृकयोः पूर्वकालस्थधातोरुत्तरे क्त्वा प्रत्ययस्येव णमोरपि विषयत्वात् वक्ष्यमाण “वासरूप” विधिना हि णमोः स्थाने क्त्वा सिध्यति, तथापि बाहुल्यादिति हेतुस्तु छात्राणां बुद्धि वैचित्र्यार्थं ज्ञेयम् । समासस्तु न भवतीत्याह—उत्सर्गसिद्धत्वादिति । धातुसामान्यात् क्त्वा विहित इति तस्योत्सर्गत्वम्, णमुस्तु धातु विशेषेभ्य इति विशेषत्वमेवास्येति भावः ।

अमो महाहरश्च न भवति, स्त्री चेत् पुम्वच्च भवति । अस्वाद्धीं स्वाद्धीमिति उरामान्त गुणवचनात् खरु-सत्सङ्गोद्धववर्जद्विति ईप् । स्वादुङ्कारमिति पूर्वपदमित्यादिना समासः ॥ १०१ ॥

बाल०—अग्रे । अग्रे पूर्वं प्रथमं पूर्व-सु पूर्वपदेषु सत्सु धातोरुत्तरे क्त्वार्थे क्त्वाणम् भवतः । अग्रे नत्वेति अग्रे नाममिति चासमस्तं । एवं पूर्वं प्रथममिति । तदुदाहरणं यथा पूर्वं नत्वा पूर्वं नामं वा व्रजति प्रथमं नत्वा प्रथमं नामं वा व्रजतीति पूर्वं नत्वेत्यादिकञ्चान्न समस्तं । सर्वत्र समासाभावं नियमबलेन साधयति अत्रेति । अग्रे इति सप्तम्यन्तं अतः

१०३. अभूततद्भावे पुम्बच्च ।

अस्वाद्धी स्वाद्धी कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारम् ।

१०४. अग्रे प्रथमं पूर्वसु क्त्वा-णम् ।

कृष्णमग्रे नत्वा अग्रेनामं वा व्रजति । एवं प्रथमं पूर्वम् । अत्र अगेन त्वेत्यत्र पूर्वपदन्त्वमन्तेनैवेति नियमान्ते समासः । प्रथममित्यादि शब्दौ मान्ताव्ययरूपौ । *

अमृता०—१०३. अभूतेति । अमन्तस्वाद्धी शब्दे पूर्वपदे अभूततद्भावे अर्थे क्त्वा स्थाने णमुः स्यात्, अमो महाहरश्च न, लक्ष्मी चेत् पुम्बच्च भवति । स्वाद्धीमिति—स्वादु शब्दात् उरामान्तगुणवचनादित्यादिना विकल्पेन ईप् प्रत्ययः । णमौ पुम्बद् भावे च पुनः स्वादुशब्दोऽमन्तः प्रत्यावृत्तः समासश्च ।

अमृता०—१०४. अग्रइति । अग्रे प्रथमं पूर्व शब्देषु पूर्वपदेषु धातोरुत्तरे क्त्वा-णम् प्रत्ययौ भवतः । नाममिति णमप्रह्वत्वे । एवं कृष्णं प्रथमं नत्वा प्रथमं नामं वा, पूर्वं नत्वा पूर्वं नामं वा व्रजति । णमो भवि विधानात् कृष्णमिति पश्चात् प्रयुक्तकर्म अनुक्तम् । इह समासाभावे हेतुमाह—पूर्वपदन्त्वमन्तेनैवेति नियमादिति । तत्र एवकारसामर्थ्यात् केवलममन्तेनाव्ययकृता सह विहितं यत् पूर्वपदं तस्यैव समास इष्ट इति तत्र प्रपञ्चितमेव । इहतु अग्रेप्रभृति पूर्वपदानि क्त्वाप्रत्ययेन च तु सह तुल्यविहितानि, अर्थादग्रे प्रभृतीनि न केवलमत्र णमोः पूर्वपदानि, अपि तु क्त्व प्रत्ययस्य चेति न समास इति तात्पर्यम् । अग्रे इति सप्तमी प्रतिरूपकमव्ययम् । प्रथमं पूर्वमिति द्वयोरमन्ततया प्रतीतौ तन्निराकरोति—मान्ताव्ययरूपाविति । स्वरूपत एतौ मान्तौ, अव्ययशब्दौ च, न किन्तु कृदव्ययरूपाविति भावः ।

असमन्तत्वाभावान्न समासः । प्रथममित्यादिशब्दावित्यत्र पूर्वमित्यादिशब्दाविति ज्ञेयं । पूर्वमित्यस्य प्रथमोक्तत्वात् । अमो महाहर इति अव्ययात् स्वादेर्महाहरः इति अव्ययात् स्वादेर्महाहर इत्यनेनेति शेषः । इति नामान्ताविति तस्मादमन्तत्वाभावादत्रापि न समास इति भावः ॥ १०२ ॥

बाल०—कर्मणि । कर्मणि पूर्वपदे सति आक्रोशे गम्यमाने डु कृञ् उत्तरे खमुण् भवति । ख ड णा इत इति अम् शेष इति शेषः ॥ १०३ ॥

*-वङ्गमुद्रित ग्रन्थे तु कृत्समासविधानसूत्रम्—“पूर्वपदन्त्वमन्तमेवाव्ययकृदन्तेन” इत्यमपि पठितम् । तस्य च सङ्गतये तदेवात्र पुनरुल्लिख्य—“प्रथममित्यादिशब्दौमान्ताव्ययरूपत्वादमो महाहर इति नामन्तौ” इत्येव केनचित् प्रक्षिप्तम् । प्राचीनहस्तलिखितग्रन्थाद् यः पाठो मयोपनिबद्धः स एव सर्वव्याकरणानुरूपः सुसङ्गतश्च । मुद्रितपाठ स्वीकारे तु—चक्रे न हन्ति, शय्याया उत्थाय, पार्श्वयो- रूपपीडयइत्यादिषु तृतीया पञ्चमी सप्तम्यन्त पूर्वपदानाममन्तत्वाभावात् समासाभावः प्रसज्यत इति

२४९

१०५. कर्मणि डुकृञः खमुष्णाक्रोशे ।

खउणा इतः, अमुशेषः ।

१०६. सर्वेश्वरान्तपूर्वपदस्यानव्ययस्य मुम् वाचनश्च खिति ।

उमावितौ, मरामशेषः । उपेन्द्रोर्यादीत्यादिना समासः । अवैष्णव-

ङ्कारमाक्रोशति, अवैष्णवोऽसीत्युक्त्वाक्रोशतीत्यर्थः । करोति
रिहोच्चारणे ।

१०७. णमुः ।

विभुरयम् ।

अमृता०—१०५. कर्मणीतीति । कर्मणि पूर्वपदे सति आक्रोशे गम्यमाने कृञधातोः
खमुण् प्रत्ययः स्यात् । खित्करणमुत्तरार्थम् ।अमृता०—१०६. सर्वेश्वरेति । खिति प्रत्यये परे अव्ययवर्जितस्य सर्वेश्वरान्तपूर्व-
पदस्यमुमागमः स्यात्, त्रिविक्रमस्य वामनेश्च स्यात् । समास इति पूर्वपदस्य अव्ययमकृता
समासः, खमुणः अमुशेषान्मान्तत्वेनाव्ययत्वम्, ततएवामन्ताव्ययत्वेनानेनसह पूर्वपदस्य
समासप्राप्तिरिति भावः । अवैष्णवङ्कारमिति—अन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे । कृधातुरिह
कथनार्थः, धातूनामनेकार्थत्वादित्याह—करोतिरिति । वामनोदाहरणन्तु नासिकन्धम
इत्यादौ दर्शयिष्यते ।

अमृता०—१०७. णमु रित्यधिकार सूत्रम् ।

बाल०—सर्वे । खिति परेऽनव्ययस्य सर्वेश्वरान्तपूर्वपदस्य मुम् भवति वामनेश्च
भवति । मुम् एकवर्णत्वाभावाद्गन्तेन प्रवर्तते इतीह ज्ञेयं किन्तु मित्करणादन्तसर्वेश्वरात्
प्रवर्तते । उमावितौ इति मरामशेषः । अवैष्णवङ्कारमिति । अन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे
इति वृष्णीन्द्रः । अवैष्णवोऽसीत्युक्त्वेति फलितार्थकथनं अवैष्णवमुक्त्वेति अक्षरार्थः । ननु
अवैष्णवङ्कारमित्यस्य अवैष्णवोऽसीत्युक्त्वत्यर्थः कथं भवत्विति चेत्तत्राह करोतिरिति ।
वामनोदाहरणमग्रे वक्ष्यते ॥ १०४ ॥

बाल०—णमु । सुगमं ॥ १०५ ॥

बाल०—अन्य । अन्यथैवं कथमित्थं सु पूर्वपदेषु सत्सु तत्तन्मात्रार्थे वर्त्तमानात्
डुकृञ् उत्तरे णमुर्भवति । तत्तन्मात्रार्थ इति अन्यथादीनामेवार्थ इत्यर्थः । एतेन कृञो
गतार्थत्वमुक्तं । एवं एवङ्कारमित्यादीत्येव पाठः । विधिमिति विधिशास्त्रोक्तक्रमं । अत्र
कृञोऽर्थो वर्त्तते अतो णमु न भवति ॥ १०६ ॥

बाल०—यथा । असूयया प्रतिवचनं असूयाप्रतिवचनं तस्मिन् गम्यमाने यथातथयोः

बहुहस्तेभ्यः स्खलित एव प्रकृत पाठ इति विवेच्यम् । आलोडितसर्वव्याकरणस्य ध्रुन्वर पण्डितस्य
ग्रन्थकर्तुस्तु एतादृश्यनवधानता अज्ञता वा न जातु सम्भावनीयात्पबुतिभिरित्यलम् ।

१०८. अन्यथैवं कथमित्थं सु डुकृञस्तत्तन्मात्रार्थे ।

हरिमन्यथाकारमर्चयति, अन्यथार्चयतीत्यर्थः । एवङ्कारमित्यादि ।

कृञोऽर्थे तु—विधिमन्यथा कृत्वा हरिमर्चयति ।

१०९. यथातथयो जुकृञोऽसूया प्रतिवचने ।

यथाकारं तथाकारमर्चयतु किं तवानेन ? तत्तन्मात्रार्थ एव । विधिं

यथा कृत्वाऽयमर्चयतु किं तवानेन ?

अमृता०—१०८. अन्यथेति । अन्यथादि चतुर्षु पूर्वपदेषु तत्तन्मात्रार्थवर्तमानाद् डुकृञउत्तरे णमुः स्यात् । अन्यथादि चतुष्टयमव्ययम् । तत्तन्मात्रार्थे इति—अन्यथादीनामेवार्थे, मात्रशब्देन कृञः स्वीयार्थो निराक्रियते । एवं कथङ्कारं इत्थंकारं एवङ्कारमर्चयति । कृञः स्वार्थे तु णमुर्नेति प्रत्युदाहरति—विधिमिति । कृत्वा प्रत्ययस्याव्यय-कृदन्तत्वेऽपि अमन्तत्वाभावात्त समासः ।

अमृता०—१०९. यथेति । असूयया प्रतिवचने प्रत्युत्तरे गम्यमाने यथा तथा शब्दयोः पूर्वपदयोस्तत्तन्मात्रार्थे डुकृञो णमुः भवति । प्रष्टुमनर्होऽपि केनचित् पृष्ठः, तत्र कश्चित् प्रतिवक्ति—यथाकारमित्यादि । प्रश्नानुरूपा ह्यसूया गम्यते प्रतिवचने । यथाकारमर्चयत्वित्यादौ यथाचर्चयत्वित्यादिरर्थोः । विधिमिति—अत्र कृञः स्वार्थत्वान्नणमुः । असूया प्रतिवचन इति किम्—यथा कृत्वा कृष्णमयमर्चयति तथा द्रक्ष्यसि, नेह णमुः ।

पूर्वपदयोः सतोर्दुकृञ उत्तरे णमुर्भवति । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं । अयं कथमर्चयति इति केनापि कश्चिद्दृष्टः सन् असूयया प्रतिवक्ति । यथाकारमिति । यथाकारं तथाकारमर्चयत्विति यथा तथा अर्चयत्वित्यर्थः । विधिमिति अत्र कृञोऽर्थो विद्यते, अतो न णमुः । असूया-प्रतिवचन इति किं । कथमयं भुङ्क्ते इति प्रश्ने प्रतिवक्ति यथा कृत्वा भोक्ष्यते तथा द्रक्ष्यसीति स्वरूपाख्यानमेतत् ॥ १०७ ॥

बाल०—कर्मणि । सुगमं ॥ १०८ ॥

बाल०—दृशि । साकल्येऽर्थे गम्यमाने कर्मणि पूर्वपदे सति दृशिविदिभ्यामुत्तरे णमुर्भवति । वैष्णवदर्शमिति पूर्वपदन्त्वमन्तमित्यादिना समासः । नन्वर्थकथने यावतो वैष्णवानित्यादिना शसन्तनिर्देशात् पूर्वपदन्त्वमन्तमित्यनेन कथं समास इति चेत् केनाप्युच्यते तदैवं समाधेयं । वैष्णवमित्यादौ वैष्णवपदस्य जातिपुरस्कारेणैकवचनत्वं तस्मादेकत्वेऽपि बहुबोधकत्वात् अर्थदर्शनाय शसन्तस्यादोषः समासस्याप्यविरोधः । अथवा तत्र अमन्तपदं कर्मोपलक्षणं । अत्र कर्मणीत्यधिकारात् अर्थकथने बहुवचनान्तदर्शनाच्च नहि कर्मणीत्युक्ते केवलामन्तं प्राप्नोतीति सर्वं समञ्जसमिति । अमन्तमित्युपलक्षणमिति वक्ष्यते च स्वयमेव ग्रन्थकृता । वेत्ति विन्दति विन्ते वेत्यनेन विद ज्ञाने विदलृ लाभे विद विचारे एषाणामेव ग्रहणमिति सूचितं । सामान्यग्रहणेऽपि विद सत्तायामित्यस्य न ग्रहणं तस्याकर्मकत्वेन कर्मोपपदत्वाभावात् अतएव जयादित्येनोक्तं यं यं जानाति लभते विचारयति वा तं तं भोजयतीति । साकल्ये इति किं वैष्णवं दृष्ट्वा भोजयति ॥ १०९ ॥

११०. कर्मणि ।

प्रभुरयम् ।

१११. दृशि विदिभ्यां साकल्ये ।

वैष्णवदर्शं प्रणमति, वैष्णवेदं भोजयति । यावत्तो वैष्णवान् पश्यति
वेत्ति विन्दति विन्दते वा तावत् इति सर्वानिवेत्यर्थः ।

११२. यावति विदलृ जीवाभ्याम् ।

यावद् वेदं भुङ्क्ते, तत्र नाग्रहं करोतीत्यर्थः । यावज्जीवं हरिं भजति ।

अमृता०—११०. कर्मणि । अधिकारसूत्रम् । कर्मणि पूर्वपदे सति वक्ष्यमाण-
स्थलेषु णमु प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

अमृता०—१११. दृशीति : कर्मणि पूर्वपदे साकल्ये कृत्स्नतायामर्थे दृशिविदिभ्या-
मुत्तरे णमुः स्यात् । सकलस्य भावः साकल्यम् । वैष्णवदर्शमिति—पूर्वपदन्त्वमन्तेनैवेति
समासः । तेन दृष्टिपतितान् सर्वानित्यर्थः । वैष्णववेदमिति—विशेषाभिधानराहित्यात्
यावत् सम्भवं विदो ग्रहणमिति दर्शयति—वेत्तीत्यादिभिः । जानाति लभते विचारयति
वेत्यर्थः । सत्तार्थकस्य त्वकर्मकत्वात् कर्माधिकारे तस्य नोपयोगं सम्भवं इत्यग्रहणम् ।
साकल्य इतिकिम्—वैष्णवं दृष्ट्वा भोजयति ।

अमृता०—११२. यावतीति । यावति कर्मणि पूर्वपदे विदलृजीवाभ्यामुत्तरे णमु
भवति । यावद्वेदमिति—यत् परिमितं लभते तावदेवभुङ्क्ते, अनासक्त्या हि विषयग्रहणं
भक्तानां धर्म इति भावः । यदृच्छालाभसन्तुष्ट इत्यादि श्रीभगवदुक्तः । यावज्जीवमिति—
जीव प्राणधारणे धातुरकर्मकः, कालाध्वभावदेशानामिति यावच्छब्दस्य कर्मता ।

बाल०—यावति । कर्मणि यावति पूर्वपदे सति विदलृ लाभे जीव प्राणधारणे
इत्येताभ्यामुत्तरे णमुभवति । यावज्जीवमिति । अत्र यावच्छब्दस्य कालवाचित्वात्
कालाध्वभावदेशानामित्यादिना कर्मत्वं ॥ ११० ॥

बाल०—चर्मो । कर्मणोश्चर्मोदरयोः पूर्वपदयोः सतोः पूरेरुत्तरे णमुभवति ॥
पूरेरिति प्रेरण्यन्तात् पूरि आप्यायने इत्यस्मादित्यर्थः । अण्यन्तस्याकर्मकत्वात् । वृष्टिः ।
कर्मणि पूर्वपदे सति ण्यन्तात् पूरेरुत्तरे णमुभवति उरामहरश्च वा भवति समुदायेन
चेद्वृष्टिप्रमाणमवगम्यते । वस्त्रा । वस्त्रवाचके कर्मणि पूर्वपदे सति कनोपेरुत्तरे णमुभवति
समुदायेन चेद्वृष्टिप्रमाणमवगम्यते । कनोपेरिति ण्यन्तात् कनुयि शब्दे उन्धे चेत्यस्मा-
दित्यर्थः । चर्मपूरमिति पूरयित्वेत्यर्थः । एवमुदरपूरमिति । गोष्पदप्रमिति गोष्पदं
पूरयित्वेत्यर्थः । गोष्पदं गोभिः सेविते गोष्पदप्रमाणे चेति समासादिप्रकरणे वक्ष्यते ।
वस्त्रकनोपमिति अस्ति ह्रीं व्ली री कनुयीत्यादिना पुक् यलोपो गोविन्दश्च वस्त्रं कनोप-
यित्वेत्यर्थः । चेलकनोपमिति । चेल वस्त्रं । इत इति उपमानपर्यन्तमिति कर्मकर्तृप्रमाण
इति सूत्रं वक्ष्यते तत्पर्यन्तमित्यर्थः । धातव इति येभ्यो णमुविधीयते तत्र वेत्यर्थः ॥ १११ ॥

१११३. चर्मोदरयोः पूरे, वृष्टि प्रमाणे ऊरामहरश्च वा, वस्त्रार्थे
वनोपे ।

चर्मपूरं तिलात् ददाति, उदरपूरं वैष्णवान् भोजयति । गोष्पद-प्रं वृष्टो
देवः, गोष्पदपूरं वा । वस्त्रं वनोपं चेलवनोपं वा वृष्टः । इत उपमान
पर्यन्तं णस्वन्तधातवोऽनुप्रयुज्यन्ते ।

१११४. निमूलसमूलयोः कषः ।

निमूलकाषं कषति ।

अमृता०—११३. चर्मति । कर्मणो चर्मोदरयोः पूर्वपदयोः पूरयतेरुत्तरे णमुः स्यात्
वृष्टि प्रमाणे शब्दे कर्म पूर्वपदयोः पूरयतेरुत्तरे णमुः स्यात्, तत्र पूरेरुराम हरश्च वा स्यात्,
तथा वस्त्रार्थशब्दे कर्मपूर्वपदे ण्यन्तात् वनुयी धातोरुत्तरे णमुर्भवति । चर्मपूरमिति—पूरी
आप्यायने, प्रेरण णेर्णमुः, णेहरः, चर्मपूरयित्वेत्यर्थः । गोष्पद प्रमिति—गोष्पदशब्द इह
वृष्टेः परिमापकः, ऊरामहरपक्षे रूपमिदम्, तदभावे गोष्पदपरमिति । गोष्पदं पूरयित्वा
वृष्टः, स्वल्पं वृष्ट इति भावः । गोभिः सेविते गोपदप्रमाणे च गोष्पदमिति सुटा निपातः ।
वस्त्रवनोपमिति—वनुयी शब्दे ण्यन्तः, अस्ति ह्रीत्यादिना युक् यलोषो गोविन्दश्च । वस्त्रं
वनोपयित्वेत्यर्थः । यादृशि वर्षणे वस्त्रं वनोप्यते शब्दाय्यते तादृशं वृष्ट इति भावः । इह
तत् काले क्त्वावत् समकाले णमुर्ज्ञेयः ।

इत इति—णस्वन्तधातो रनुप्रयोगाधिकार वाक्यमेतत् ।

अमृता०—११४. निमूलेति । कर्मणो निमूल समूलयोः पूर्वपदयोः कष उत्तरे णमुः
स्वात् । कष धातुरनुप्रयुज्यते च । निमूलकाषमिति—कष हिंसायाम्, मूल शून्यं यथा
स्यात्तथा कषतीति क्रियाविशेषणं कर्म । समूलमिति तु साकल्ये अव्ययीभावः, मूलपर्यन्तं
हिनस्तीत्यर्थः ।

बाल०—निमू । कर्मणो निमूलयोः पूर्वपदयोः सतोः कष उत्तरे णमुर्भवति ।
तदेवानुप्रयुज्यते । निमूलकाषं कषतीति कष हिंसायां । अत्र कषो गतार्थत्वं ज्ञेयं । ततश्च
निमूलं कषतीत्यर्थः । एवं समूलकाषं कषतीति ॥ ११२ ॥

बाल०—शुष्क । कर्मसु शुष्कचूर्णरूपेषु पूर्वपदेषु सत्सु पिष उत्तरे णमुर्भवति ।
पिषो गतार्थत्वं ज्ञेयं । शुष्कपेषं पिनष्टीति पिष्लृ सचूर्णने शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । इत्यादीत्या-
दिपदेन चूर्णपेषं पिनष्टीति । चूर्णपेषं पिनष्टीति प्रयोग ओदनं पचतीतिवत् ॥ ११३ ॥

बाल०—समू । कर्मणि समूले पूर्वपदे सति हन उत्तरे णमुर्भवति । अकृ । कर्मणि
अकृते पूर्वपदे सति डु कृञ उत्तरे णमुर्भवति । जीवे । कर्मणि जीवे पूर्वपदे सति ग्रह उत्तरे
णमुर्भवति । हन-कृञ-ग्रहां गतार्थत्वं ज्ञेयं । समूलघातमिति हन्तेस्तो नृसिंह इति नस्य तः
हन हस्य घो णिण्योरिति हस्य घः वृष्णीन्द्रः समूलं निजघानेत्यर्थः । अकृतकारं चकारेति

११५. शुष्क चूर्ण रुक्षेषु पिषः ।

शुष्कपेषं पिनष्टीत्यादि ।

११६. समूलेहनः, अकृते जुकृञः, जीवे ग्रहः ।

समूलघातं निजघानकंसम् । अकृतकारं चकार । जीवग्राहं जग्राह ।

पूर्वपदन्त्वमन्तेनैवेत्यादिना समासः । कर्मणीति निवृत्तम् । *

११७. करणे ।

प्रभुरयम् ।

अमृता०—११५. शुष्केति । शुष्कचूर्णरुक्षेषु पूर्वपदेषु सत्सु पिष उत्तरे णम् स्यात् तदनुप्रयोगश्च भवति । शुष्कपेषमिति—पिषलृसंचूर्णने, शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । एवं चूर्णपेषं रुक्षपेषं पिनष्टीति ।

अमृता०—११६. समूल इति । समूलेकर्मपूर्वपदे हन उत्तरे, अकृते कर्मपूर्वपदे जुकृञः उत्तरे तथा जीवे कर्मपूर्वपदे ग्रह उत्तरे णम् भवति । समूलघातमिति—हनो हस्य घो णिष्णयोरिति घत्वं, वृष्णीन्द्रः, हन्ते स्तो नृसिंह इति नस्य तः, समूलं निजघानेत्यर्थः । अकृतकारसिति—अकृतं अकार्यं केनापिकर्तुमशक्यं चकार कृष्णः । जीवग्राहमिति—जीवं जग्राह, दैत्यानामिति शेषः ।

अमृता०—११७. करण इत्यधिकार सूत्रम् ।

अकृतं चकारेत्यर्थः । अकृतमिति सर्वैरिति शेषः । जीवग्राहं जग्राहेति जीवं जग्राहेत्यर्थः । समूलघातमिति समूलान्नचबधीदित्यर्थः । अरीन् शत्रून् ॥ ११४ ॥

बाल०—करणे । सुगमं ॥ ११५ ॥

बाल०—हनः । करणे पूर्वपदे सति हन उत्तरे णम् भवति । हनो गतार्थत्वं ज्ञेयं । चक्रेण हन्तीत्यर्थकथनं चक्रघातं हन्तीत्युदाहरणं । पूर्वपदस्त्वमन्तमेवेति नियम उक्तः अतश्चक्रघातमित्यादौ केवलसूत्रेण समासो भवतीति नावकलितं । अथवा समन्तमित्युपलक्षणमेवेत्युक्तमतस्तेनैव समासो ज्ञेयः । यद्वा, कृद्बाहुल्यात् करणोपपद इति सूत्रकरणाच्च पूर्वपदस्त्वमन्तमिति नियमोऽत्र व्यभिचरति उपेन्द्रार्यादीति सामान्यसूत्रमपि प्रवर्तते इति केवलसामान्येन समासः । नन्वत्र कृद्बहुलं कथं सम्भवति सत्यमुच्यते । यथा भाष्यादौ धर्मिणो बहुलत्वाद्वर्मस्यापि बाहुल्यमिति प्रसिद्धं तदिव कृद्बाहुल्यात् कृत्कार्यस्यापि बहुलता अतोऽत्र कृद्बाहुल्येन कृत्कार्यस्य बहुलत्वं स्वीकृतमिति न कश्चिद्विरोध इति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं ॥ ११६ ॥

* अत्रापि केनचित्—“अमन्तमित्युपलक्षणमेव, तेन औशसोरपि ग्रहणम्, समूलघातं न्यवधीदरींश्चेति भट्टिः” इत्यपपाठः प्रक्षिप्तः । पूर्वपदन्त्वमन्तेनैवाव्ययकृदन्तेनेति यथार्थं पाठे न कोऽपि विरोधापत्तिः, अमतेनेति अव्यय कृतो विशेषणं, पूर्वपदस्यामन्तत्वेन औशसन्तत्वे वा, न कापि हानि रिति धीः ।

११८. हनः ।

चक्रेण हन्ति चक्रघातं हन्ति ।

११९. स्नेहद्रव्ये पिषः ।

स्नेहद्रव्यमार्द्रताहेतुः । घृतपेषं पिनष्टि ।

१२०. हस्तार्थे वर्त्ति ग्रहिभ्याम् ।

हस्तवर्त्तं वर्त्तयति, करग्राहं गृह्णाति ।

अमृता०—११८. हनइति । करणे पूर्वपदे सति हन उत्तरे णमुः स्यात् । चक्रघातं हन्तीत्येव उदाहरणम्, चक्रेण हन्तीति तु वाक्यमर्थकथनम् । पूर्ववद् हन्ते घृत्वादयः ।

अमृता०—११९. स्नेहेति । स्नेह द्रव्ये करणे पूर्वपदे रिषउत्तरे णमुर्भवति । स्नेह द्रव्यस्य लक्षणमाह—आर्द्रताहेतुरिति । येनापरं द्रव्यमर्द्रं भवति तत् स्नेहद्रव्यं मुच्यते, घृत तैलादिकम् । एवं तैलपेषं, उदकपेषं पिनष्टीत्यादि ।

अमृता०—१२०. हस्तार्थ इति । हस्तवाचिशब्दे करणपूर्वपदे वर्त्ति-ग्रहिभ्यामुत्तरे णमुः स्यात् । वर्त्तिरिह ण्यन्तः, हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थः । अर्थग्रहणात् करवर्त्तं पाणिग्राह-मित्यादि चोन्नेयम् ।

बाल०—स्नेह । करणे स्नेहद्रव्ये पूर्वपदे सति पिष उत्तरे णमुर्भवति । पिषो गतार्थत्वं ज्ञेयं । स्नेहद्रव्यलक्षणमाह स्नेहद्रव्यमार्द्रताहेतुरिति । घृतपेषं पिनष्टीति घृतेन पिनष्टीत्यर्थः । आर्द्रताहेतुरित्युक्तमत उदपेषं पिनष्टीत्यपि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । धिपेष-वासवाहनेष्विति उदकस्य उदः ॥ ११७ ॥

बाल०—हस्ता । करणे हस्तवाचके पूर्वपदे सति वर्त्तिग्रहिभ्यामुत्तरे णमुर्भवति । वर्त्तिग्रह्योर्गतार्थत्वं ज्ञेयं । वर्त्तिर्ण्यन्तः । हस्तवर्त्तं वर्त्तयतीति हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थः । करग्राहं गृह्णातीति करणे गृह्णातीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

बाल०—स्वे । करणे स्वे पूर्वपदे सति पुष पुष्ठावित्यस्मादुत्तरे णमुर्भवति, पुषो गतार्थत्वं ज्ञेयं । स्वेन पुष्णातीत्यर्थकथनं स्वपोषं पुष्णातीत्युदाहरणं । स्वे इत्यनेनेहेति । उदाहरणाति यथा । आत्मपोषं पुष्णाति आत्मीयपोषं पुष्णोति स्वीयपोषं पुष्णाति धनपोषं पुष्णाति गोपोषं पुष्णाति ज्ञातिपोषं पुष्णाति पितृपोषं पुष्णातीत्यादीनि । अर्थास्तु आत्मना पुष्णातीत्यादयः । अयमत्र भावः । भावः स्वशब्दोऽत्र अभिधेयपरः अतः, स्वी ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये त्रिस्वोऽस्त्रियां धन इति नानार्थवर्गात् स्वशब्देन ज्ञात्यात्मा-त्मीयधनानि लब्धानि तत्र च ज्ञात्यादीनां स्वरूपाणां पर्यायाणाञ्च ग्रहणमिति ज्ञातिशब्देन पित्रादेरपि ग्रहणं सिद्धं, आत्मीयशब्देन स्वादेरपि ग्रहणं सिद्धं, आत्मीयशब्देन स्वीयादे-रपि ग्रहणं सिद्धं, धनशब्देन गवादेरपि ग्रहणं सिद्धमिति ॥ ११९ ॥

बाल०—चक्रे । चक्रे बन्ध इति गुप्तौ बन्धातीति च अर्थकथनं । बध्नातीत्यत्र

१२१. स्वे पुषः ।

स्वेनपुष्णाति स्वपोषं पुष्णाति । स्वे इत्यनेनेह आत्मात्मीय-धन-गो ज्ञाति
पित्रादिष्वप्युदाहार्यम् । करण इति निवृत्तम् ।

१२२. चक्रे बन्धः ।

चक्रबन्धं बद्धः । गुप्तौ बध्नाति गुप्तिबन्धं बध्नातीत्यादयस्तु संज्ञायां
ज्ञेयाः । इह मयूरिकाबन्धं बद्धः, चाण्डालिकाबन्धं बद्धः, इत्युपमाने
कर्मणि णमुरिति भाष्यम् ।

अमृता०—१२१. स्वइति । स्वशब्दे करणे पूर्वपदे पुष उत्तरे णमु भवति । शब्द
इह अर्थपरः तेन तस्य आत्मात्मीय धन ज्ञातिष्वर्थचतुष्टयेष्वपि प्रयोगा उदाहार्या इत्याह—
स्वइत्येनेनेति । ततश्च आत्मपोषमात्मीयपोषं धन पोषं ज्ञाति पोषं पुष्णातीति । अथात्मी-
यार्थे गोपोषमिति तथा ज्ञात्यर्थे पितृपोषं मातृपोषमिति च प्राचीनै रुदाहृतम् । स्वीयपोषं
रैपोषमिति च ।

अमृता०—१२२. चक्र इति । चक्रशब्दे पूर्वपदे (अधिकरणे) बध्नातेरुत्तरे णमुः
स्यात् । चक्रे भ्रमौ मण्डले वा बध्नातीति चक्रबन्धं बद्धः । ननु गुप्तिबन्धं प्रभृतयश्च
दृश्यन्ते प्रयोक्तुं, कथमिह केवलचक्रशब्दो गृहीत इति चेत्तत्राह—संज्ञायामिति । संज्ञा
शब्दास्तु यादृच्छिकव्युत्पन्नाः, अतो नानुशासनमपेक्षन्ते तइति भावः । इह संज्ञाशब्देषु
मध्ये मयूरिकाबन्धादि द्वयन्तु उपमाने कर्मणि णम्बन्तमिति भाष्ये प्रोक्तं, तेन मयूरिका-
मिव बद्ध इत्याद्यर्थो बोध्यः ।

शिष्टप्रयोगानुसारेण निपातनात् नरामहरः । किम्वा वधि बन्धने इत्यनेन तुल्यार्थस्य
बधधातोर्वातुप्रयोग इति समाधेयं । चक्रबन्धं बद्धः गुप्तिबन्धं बध्नातीत्यादयो नम्बन्त-
प्रयोगास्तु संज्ञायां ज्ञेयाः, तस्मादेतदर्थं लक्षणकरणमप्रयोजनकमेवेति भावः । इत्यादय
इत्यादिपदेन क्रौञ्चबन्धं बद्धः अट्टालिकाबन्धं बद्धः इत्यादिग्रहणं । इहेति उक्तानां मध्ये
मयूरिकाबन्धं बद्धः । इत्यादिद्वये उपमाने कर्मणि णमुरिति भाष्यकारमतं भाष्यमते
मयूरिकामिव बद्ध इत्याद्यर्थो ज्ञेयः । बद्ध इति कर्त्तरि क्तः ॥ १२० ॥

बाल०—कर्त्रो । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोः पूर्वपदयोः सतोर्नशिवहिभ्यामुत्तरे णमुर्भवति ।
अत्र क्रमो ज्ञेयः । नशिवह्योर्गतार्थत्वं ज्ञेयं । जीव एव सन्नट इत्यर्थकथनं पुरुषः सन्
वहतोत्यर्थकथनं । वहतिरत्र कर्मकरणार्थं इति जुमरमतं ॥ १२१ ॥

बाल०—ऊर्ध्व । ऊर्ध्वे कर्त्तरि पूर्वपदे सति शुषिपूरिभ्यामुत्तरे णमुर्भवति ।
शुषिपूर्योर्गतार्थत्वं ज्ञेयं । ऊर्ध्वः शुष्यतीत्यर्थकथनं । ऊर्ध्व इति ऊर्ध्वः सन्नित्यर्थः ।
ऊर्ध्वशोषमिति शुष शोषणे । ऊर्ध्वपरं पूर्यत इति ऊर्ध्वः सन् पूर्यत इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

१२३. कर्त्रो जीवपुरुषयो नशि-बहिभ्याम् ।

जीव एव सन्नष्टः जीवनाशं नष्टः । पुरुषः सन् बहति पुरुषवाहं बहति ।

पुरुषः प्रेष्ठ्योभूत्वा बहतीत्यर्थ इति जयादित्यः ।

१२४. ऊर्ध्व कर्त्तरि शुषि पूरिभ्याम् ।

ऊर्ध्वः शुष्यति उर्ध्वं शोषं शुष्यति । एवमुर्ध्वपूरं पूर्यते । पूरी

आप्यायने दिवादावात्मपदी ।

१२५. कर्मकर्त्रुपमाने ।

रत्नमिव निहितः रत्ननिधायं निहितः कृष्णः । अज इव नष्टः अजनाशं

अमृता०—१२३. कर्त्रोरिति । जीवपुरुषयोः कर्तृभूतयोः पूर्वपदयो र्यथासंख्यं नशिबहिभ्यामुत्तरे णमु भवति । नष्ट इति—नश अदर्शने कर्त्तरि क्तः, छशोरिति षत्वम्, मसजिनशोरिति नुम्, कंसारि परत्वात् तस्य लोपश्च । प्रेष्ठ्यो भूत्वेत्यनेन प्रयोज्य कर्तृत्व-मस्य व्यञ्जितम् ।

अमृता०—१२४. ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वे शब्दे कर्त्तरि पूर्वपदे शुषिपूरिभ्यामुत्तरे णमुः स्यात् । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति तद्वदित्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते स्वर्णं लतिकेत्यर्थः ।

अमृता०—१२५. कर्मोपमाने । उपमीयते येन तदुपमानम्, यत्तुपमीयते तदुपमेयम् । कर्मोपमाने कर्त्रुपमाने च पूर्वपदे सति धातुसामान्यादुत्तरे णमु भवति । रत्नमिव निहित निहित इति त्वर्थोक्तिः, रत्ननिधायं निहितम् इत्येवोदाहरणम् । निधायमिति—नि-धात्र्, आतो युक् । रत्नशब्द इह कर्मणः कृष्णस्योपमानम् । निहित इति—नि-धात्र् कर्मणि क्तः, दधाते हिः, रक्षित इत्यर्थः । यशोदया इति कर्तृपदमुह्यम् । अजनाशमिति—अज शब्द इह कर्तुः कंसस्योपमानम्, नष्ट इति कर्त्तरि क्तः । व्यवधानेऽपीति—णम्बनुप्रयोगयो मध्ये

बाल०—कर्म । उपमीयते येन तदुपमानं कर्मोपमाने कर्त्रुपमाने च पूर्वपदे सति-धातोरुत्तरे णमुर्भवति, धातुर्गताथत्वं ज्ञेयं । रत्नमिव निहित इत्यर्थकथनं । रत्ननिधाय-मिति डु धात्र धारणपोषणयोः आतो युगिणि नृसिंहकृति चेति युक् । रत्नशब्दोऽत्र कर्मणः कृष्णस्य उपमानं । अज इव नष्ट इत्यर्थकथनं । अजशब्दोऽत्र कर्तुः कंसस्योपमानं । अजशब्दागः । व्यवधानेऽपीति दृश्यत इति अनुप्रयोग इति शेषः । घृतनिधायमिति घृतमिव उदकं निदधातीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

बाल०—इतो । इतः परं विकल्पेन समासो भवति ॥ १२४ ॥

बाल०—तृती । तृतीयान्ते पूर्वपदे सति उपदंशेरुत्तरे णमुर्भवति । विकल्पेन समासश्च । द्विती । एकं कर्म यस्य स एककर्मकः द्वितीयधात्वेककर्मकस्तस्माद्विसार्थाद्धातो-रुत्तरे तृतीयान्ते पूर्वपदे सति णमुर्भवति विकल्पेन समासश्च । आमलकोपदंशं भुङ्क्ते इति दन्तशब्दं दंशने । आमलकी वृक्षविशेषः तस्यां फलमामलकं तस्यात्र करणत्वमेव

नष्टः कंसः । व्यवधानेऽपि दृश्यते—घृतनिधायमुदकं निदधाति ।
निवृत्तोऽनुप्रयोगः ।

१२६. इतोविकल्पेन समासः ।

विभुरयम् ।

१२७. तृतीयायामुपदंशे द्वितीयधात्वेककर्मकाच्च हिंसार्थात् ।

साकांक्षितपदस्य व्यवधानेऽपीत्यर्थः । घृत विधायमिति—उदकं घृतमिव निदधाति, जल विरलस्थले इति भावः । निवृत्त इति—निमूल समूलयोः कष इत्यारम्भ या धात्वनु प्रयोगस्यानुवृत्ति रासीत् सात्र परिसमाप्तेत्यर्थः । एष्वनुप्रयोगेषु सर्वे णम्बन्त धातवो गतार्था ज्ञेयाः, अनुप्रयुक्तधातुभिरेव मुख्यार्थ बोधनात् ।

अमृता०—१२६. इत इत्यधिकार आणमुपरिसमाप्तेः ।

अमृता०—१२७. तृतीयायामिति । तृतीयान्तशब्दे पूर्वपदे उपदंशे रुतरे णमुः स्यात् तथा द्वितीय धातोः द्वितीयधातुसम्बन्धिनमेकं कर्म यस्य तादृशात् हिंसार्थाद् धातोश्चोत्तरे

विवक्षितं । समासाभावपक्षे, आमलकेनोपदंशमिति । भक्तमन्त्रं । दण्डोपघातं गाः कालयतीति हनधातोः कालयतेष्व गाव एव कर्माणि अतो द्वितीयधातुना सह हनधातो-रेककर्मकता । कालधातुश्चुरादिविक्षेपार्थ इत्यन्यैरुक्तं ग्रन्थकारैश्चुरादौ गणनार्थत्वेन लिखितः । समासाभावपक्षे दण्डनोपघातमिति । दण्डेनोपहत्येति । अत्र हन्तेर्व्याघ्रः कर्म, कालयतेर्गावः कर्माणीति न णमुः किन्तु क्त्वेव ॥ १२५ ॥

बाल०—सप्त । सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते च पूर्वपदे सति उपपूर्वात् षीडअवगाहन इत्यस्मात् रुधिर आवरणे कृष विलखनाकर्षणयोरित्येताभ्याश्चोत्तरे णमर्भवति विकल्पेन समासश्च । धातु । सन्निधानगतो आयामगतौ च गम्यमानायां सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते च पूर्वपदे सति धातुमात्रादुत्तरे णमुर्भवति, विकल्पेन समासश्च । सन्निधानं सन्निकर्षः सन्निधिः सन्निकर्षणमित्यमरः । आयामोदैर्घ्यं दैर्घ्यमायाम आरोहमित्यमरः । पार्श्वोपशीडमिति बाहुमूले उभौकक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरध इत्यमरः । रुधधातोर्महाकविप्रोक्तमुदाहरणं दर्शयति, हस्तरोधं दधद्धनुरिति । विशेषानुपादानादिति । रुधिकृषिभ्यामित्येवोक्तमतो विशेषानुपादानं सर्वत्रैवेति । तत्र जयादित्यमते गोस्वामिचरणानां सम्मतिर्नास्तीति पूर्वमेव भट्टिप्रयोगो दर्शितः । पक्ष इति समासाभावपक्ष इत्यर्थः । इत्यादिरिति इत्यादिरसमासो ज्ञेय उत्तरत्र च एवं क्रमेण असमासो ज्ञेय इत्यर्थः । समासो ज्ञेय इति पाठस्त्वसंभ्यः । हस्तग्राहं नृत्यति रास इति । अत्र सन्निधानगतिर्गम्यते पक्षे हस्ते हस्तेन वा ग्राहं नृत्यति रास इति । द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति । अत्रायामस्य गतिर्गम्यते । गतिः सञ्चारः । आयामगतौ चेत्यत्र आयामे चेति वा पाठः । दण्डिकामिति लघुदण्डमित्यर्थः । द्वयोरङ्गुल्योः समाहार इति द्व्यङ्गुलं । द्व्यङ्गुलत्र्यङ्गुले साधुनी इति तद्विप्रकरणे वक्ष्यते । पक्षे, द्व्यङ्गुले द्व्यङ्गुलेन वा उत्कर्षमिति ॥ १२६ ॥

आमलकोपदंशं भुङ्क्ते, आमलकेनोपदंशं भुङ्क्ते वा भक्तम् । दण्डोपघातं दण्डेनोपघातं वा गाः कालयति । एक कर्मकादिति किम्—दण्डेनोपहत्य व्याघ्रं गाः कालयति ।

१२८. सप्तमीतृतीययोरुपपीडाद् रुधिकृषिभ्याश्च, धातुमात्रात् सन्निधानगतावायामगतौ च ।

पाश्वोपपीडंशेते । हस्तरोधं दधद्धनुरिति भट्टिः । पाणिकर्षं कंसं निन्ये । विशेषानुपादानात् पाण्युपकर्षं मित्यपीति पुरुषोत्तमः । सर्वत्रैवोप-

णमु भवति, विकल्पेन समासश्च । आमलकोपदंशमिति—दन्श दंशने, आमलक्या फल-मामलकम् । आमलकेनोपदंशमित्यसमासपक्षे । भक्तं भोज्यं वस्तु । अत्रामलकं भोजनं प्रतिकरणम्, उपदंशस्य तु कर्म । तेनोपदंशिना सह शाब्दसम्बन्धविरोधादर्थं सम्बन्धेन हि पूर्वपदत्वमामलकस्य ज्ञेयम् । तस्य तृतीयान्तत्वेऽपि उदंशिना सह कर्मसम्बन्धस्यानपहार्य-त्वादेव “करणे” इत्यनुक्त्वा “तृतीयायामि”त्युक्तमिति परामर्शः । दण्डोपघातमिति—उप—हन+णमुः । अत्र द्वितीयधातुः कालयतीति, तदीयं यत् कर्म गोरिति तदेवैकं कर्म हनधातोश्च, अतो द्वितीयधातुना हन्तेरेक कर्मकत्वात्णमुः । कालयतीति—कलविक्षेपे चुरादिः, यस्तु कलगतौ संख्यानेचेति पठ्यते सोऽदन्तः, अत्र तस्य तु नग्रहणम् । प्रत्युदा-हरति—दण्डेनोपहत्य व्याघ्रमिति । अत्र हन्ते कर्म व्याघ्रः, गास्तु कालयते रित्यत एक कर्मकत्वविरहाच्च णमुः, किन्तु एककर्तृक धातोः पूर्व काले क्त्वा ।

अमृता०—१२८. सप्तमीति । सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे सति उपपूर्वात् पीडते रुतरे तथा रुधि कृषिभ्याश्चोत्तरे णमुः स्यात् । सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे धातुमात्रा-दुत्तरे णमुर्भवेद् यदि सन्निधानगतिः आयामगतिर्वा गम्यमाना स्यात् । सर्वत्र विभाषया समासश्च । सन्निधिः सन्निधानं निकटम् आयामस्तु दैर्घ्यम् । पाश्वोपपीडिमिति—पाश्वं पाश्वेन वोप्पीड्येत्यर्थः । हस्तरोधमिति—हस्ताभ्यां हस्तयो वा रुद्धा इत्यर्थः । पाणि-कर्षमिति—पाणिना पाणौ वा कर्षित्वेत्यर्थः । अत्रत्रयाणामेव उपेन सह सम्बन्धइत्याहुः केचित्, अपरे तु पीडितेरेव नत्वितराभ्यामिति मतभेदे स्थिते भट्टि प्रयोगएव प्रमाणावतंस इति तन्मतमनुसरतः पुरुषोत्तमस्य युक्तिमङ्गीकरोति—विशेषानुपादानादिति । उपनिपातस्य विशेषेण न ग्रहणात् सामान्यत्वेन उपेन योगे अयोगे वा णमुः स्यात्, तेन तद् योगेऽपि प्रयोज्यमिति भावः । एवं हस्त रोधं हस्तोपरोधं, पाणिकर्षं पाण्युपकर्षं मित्यादौ सिद्धं न

बाल०—अपा । त्वरायां गम्यमानायां अपादाने कर्मणि च पूर्वपदे सति धातोर्रुतरे णमुर्भवति विकल्पेन समासश्च । शय्योत्थायमिति उदस्थास्तम्भोः सस्य हर इति सस्य हरः । त्वरया मुखप्रक्षालनमपि न करोतीत्यर्थः । पक्षेशय्याया उत्थायमिति । शृङ्गग्राह-मिति त्वरया दण्डग्रहणमपि न करोतीत्यर्थः । पक्षे शृङ्गं ग्राहमिति । अत्वरयाश्चेति अत्वरयाश्च णमुर्दृश्यते । एकवर्जमिति एकं वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

पूर्वत्वे सतीति जयादित्यः । पक्षे—पाश्वे पाश्वन वोपपीडमित्यादि ।
उत्तरत्र चासमासो ज्ञेयः । एवं हस्तग्राहं नृत्यति रासे । द्व्यङ्गुलोत्-
कर्षः दण्डिकां छिनति ।

१२८. अपादाने कर्मणि च त्वरायाम् ।

शय्योत्थाय गां दोग्धि, शृङ्गग्राहं गां वारयति हरिः । अत्वरायाश्च
दृश्यते,—एकवर्जमिति, धातुविष्णुभक्तिवर्जमिति ।

कोऽपि विरोध इति ग्रन्थाशयः । तथैव भागवृत्तौ भर्तृ हरिः । जयादित्यस्तु काशिकाया-
मुपशब्दः प्रत्येक मभिसम्बन्धनातीत्याह । तदेवोद्दिशति—सर्वत्रैवेति । हरदत्त-माधव-
दीक्षिताश्च जयादित्यानुसारिणः ।

धातुमात्रादित्युदाहरति—हस्तग्राहमिति । हस्ताभ्यां हस्तयो र्वा गृहीत्वा गोप्यौ
रासे नृत्यतीत्यर्थः । असमासे हस्ताभ्यां ग्राहमित्यादि । इह सन्निधानगति गम्यते ।
द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति—द्वयो रङ्गुलोः समाहारो द्व्यङ्गुलम्, तेन उत्कर्ष्येत्यर्थः ।
तस्मिन्नुत्कर्ष्येति वा । दण्डिका क्षुद्रदण्डः, अल्पार्थः कः । पक्षे द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षमित्यादि ।
अत्र आयामोऽर्थः ।

अमृता०—१२८. अपादान इति । त्वरायां गम्यमानायामपादाने कर्मणि च पूर्वपदे
सति धातुमात्रादुत्तरे णमु भवति, विभाषया समासश्च । त्वरा शीघ्रता । शय्योत्थाय-
मिति—उदः स्था-स्तम्भोः सस्य हरः, आतो युक्, शय्याया उत्थायेत्यर्थः । एवं खलु
त्वरते यदवश्य कर्तव्यादिकमपि नापेक्षत इत्यर्थः । शृङ्गग्राहमिति—ग्रह उपादाने,
वृष्णीन्द्रः । एवं नाम त्वरते यद् दण्डादि ग्रहणेऽत्यवसरं न प्राप्नोतीत्यर्थः । पक्षे शय्याया
उत्थायं, शृङ्ग ग्राहमिति च । अत्वरायाश्च दृश्यत इति—तत्तु प्रायः कर्म पूर्वपदे हि
प्रयुज्यते । एकवर्ज मित्यादि—एकं वर्जितित्वा, धातुविष्णुभक्ती वर्जयित्येत्यर्थः ।

बाल०—जीव । जीवनाहेतौ परिक्लिश्यमाने च स्वाङ्गे कर्मणि पूर्वपदे सति धातो-
रुत्तरे णमुर्भवति, विकल्पेन समासश्च । जीवनाहेताविति जीवनस्य अहेतुरिति विग्रहः ।
परिक्लिश्यमाने पीड्यमाने । अक्षिनिकोचमिति कुचकौटिल्ये तुदादिः । अक्षि चक्षुः ।
अक्षि न जीवनस्य हेतुः । पक्षे, अक्षिणी निकोचमिति । उरःपेषं युध्यत इति उरो वक्षः ।
अत्र उरसः परिक्लिश्यमानत्वं । युध संप्रहारे दिवादिरात्मपदी । उरःशब्दस्य ब्रह्मत्वात्
षष्ठेऽपि उरः शेषमिति । एवं शिरःपेषं युध्यते इति । शिर उत्क्षिप्येति । शिरसो जीवना-
हेतुत्वं परिक्लिश्यमानत्वञ्च नास्तीति न णमुः । शिरो मस्तकं ॥ १२८ ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति विश प्रवेशने पतलु गतौ स्कन्दिर गतिशोषण-
योस्त्येतेभ्य उत्तरे णमुर्भवति विकल्पेन समासश्च । चेद्यदि द्रव्यस्य व्याप्तिर्भवति यद्विच
क्रियायाश्च नित्यता भवति । व्याप्तिः साकल्येन सम्बन्धः । गेहप्रवेशमास्त इति अत्र
द्रव्यस्य गेहस्य व्याप्तिः प्रतीयते । क्रियाया नित्यतायामुदाहरणान्तरं ज्ञेयं । असमास इति,

१३०. जीवनाहेतौ परिक्लिश्यमाने च स्वाङ्गकर्मणि ।

अक्षिनिकोचं हसति । उरः पेषं युध्यते । नेह—शिर उत्क्षिप्य पश्यति ।

१३१. कर्मणि विशिपतिपदिस्कन्दिभ्यो द्रव्यस्य व्याप्तिश्चेत् क्रियायाश्च नित्यया चेत् ।

अमृता०—१३०. जीवनेति । जीवनस्य अहेतु रविमित्तं जीवनाहेतुः, तादृशि स्वाङ्गकर्मणि पूर्वपदे, तथा परितः क्लिश्यमाने च स्वाङ्गकर्मणि पूर्वपदे धातोरुत्तरे णमुः स्यात् । अक्षि निकोचमिति—कुच कौटिल्ये, अक्षि संकुच्येत्यर्थः । नेह अक्षि जीवनस्य हेतुः, नन्नष्टेऽपि जीवो जीवतीत्यर्थः । उरः पेषमिति—यथाशक्ति वक्षः पीडयित्वा युध्यत इत्यर्थः । उरसो जीवनहेतुत्वेऽपि सम्यक् क्लेशार्थं पृथक् ग्रहणम् । नेहेति—शिरस्तु जीवनहेतुः, परिक्लिष्टता चेह नास्तीत्युभयथा प्रत्युदाहरणम् ।

अमृता०—१३१. कर्मणीति । चेद् यदि द्रव्यस्य व्याप्तिः, क्रियायाश्च नित्यतास्यात् तर्हि कर्मणि पूर्वपदे विशि पति पदि स्कन्दिभ्य उत्तरे णमु भवति, विभाषया समासश्च । तत्र द्रव्याणां विषयादि क्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः, क्रियायास्तु नैरन्तर्यमाभीक्ष्ण्यं वा नित्यता । व्याप्तावुदाहरति—गेह प्रवेशमिति । द्वारकायां हरि र्युगपद् गेहं गेहं प्रविश्यास्ते इति नारदो ददर्श । असमासपक्षे हि द्विरुक्तिः, आभीक्ष्ण्य-वीप्सयोरिति विधिसामर्थ्यात्, समासपक्षेतु तेन ह्याभीक्ष्ण्यवीप्सयोरुक्तत्वादुक्तानामप्रयोग इत्यतो न द्विरुक्तिरिति भावः । एवं क्रियाया नित्यत्वेऽपि गेह प्रवेशयित्येवोदाहरणम्, असमास पक्षेतु क्रियाया द्विरुक्तिरिति भेदः, गेहं प्रवेशं प्रवेशमास्ते इति ।

अनु यद्याभीक्ष्ण्यमेव क्रियानित्यता तर्हि—क्त्वार्थेणमुश्चाभीक्ष्ण्ये इत्यनेन विहित एव तदर्थं णमुः, किमर्थमिह पुनरुच्यत इति चेत् ? सत्यं, तत्र धातु सामान्यात् केवलाच्च विहितः, इह तु विषयादि चतुर्थ्य एव, पुनः कर्मपूर्वपदेभ्यश्च एभ्यो विधानमिति विशेषत्व मेवास्य, क्त्वार्थे ह्युभयत्र णमुरित्यत्र न विरोधः । तेनात्र उपपद समासार्थं विशेष-

असमासपक्षे द्विरुक्तिर्भवति । आभीक्ष्ण्यवीप्सयोरित्यनेनैव द्विरुक्तिर्भवति, किन्तु समासपक्षे न भवतीति व्यञ्जयितुं असमासे द्विरुक्तिरित्युक्तं ॥ १२६ ॥

बाल०—क्रिया । क्रियाव्यवधानं यत्र तादृशे कालवाचके कर्मणि पूर्वपदे सति असु क्षेपणे त्रि तृषा पिपासायामित्येताभ्यामुत्तरे णमूर्भवति, विकल्पेन समासश्च । द्व्यहात्यास-मिति पक्षे द्व्यहमत्यासमिति । द्व्यहतर्षमिति पक्षे द्व्यहंतर्षमिति । द्वयोरल्लोः समाहार-मिति द्व्यहः । राजाहसखिभ्य इति केशवारामः ॥ १३० ॥

गेहं प्रवेशमास्ते । असमासेद्विरुक्तिः—गेहं गेहं प्रवेशमास्ते हरिः ।
एवं पत्यादयः ।

१३२. क्रिया व्यवधानेकाले कर्मण्यस्यति-तृषिभ्याम् ।

द्व्यहात्यासं मुङ्क्ते, द्व्यहं तर्षं पिवति, द्व्यहमतिक्रम्येत्यर्थः ।

१३३. नामशब्दे कर्मण्यादिशि-ग्राहिभ्याम् ।

नामादेशमाचष्टे, नामग्राहं स्तौति हरिम् ।

१३४. उपात् किरतौ सुट् च विक्षिप्य लवणे ।

उपस्कारं लुनाति ।

विधानमिदमिति सुष्ठु वक्तव्यम् । एवं पत्यादय इति—लतानुपातं कुसुमान्यगुह्यादिति भट्टिः । मण्डपानु प्रपादं विद्यते । नद्यवस्कन्दमाचामति । असमासपक्षे—लतां लता-मनुपातं, लतामनुपातमनुपातं वेत्यादि ज्ञेयम् ।

अमृता०—१३२. क्रियेति । क्रियाया व्यवधानं यत्र तादृशि कालवाचिनि शब्दे पूर्वपदे कर्मभूते सति अस्यति-तृषिभ्यामुत्तरे णमुः स्यात्, विकल्पेन समासश्च । द्व्यहात्या-समिति—असु क्षेपणे, अद्यभुक्त्वा द्व्यहमत्यास्य (अतिक्रम्य) पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः । पक्षे द्व्यहमत्यासम् । द्वयोरहोः समाहारः द्व्यहः समासान्त टप्रत्यय सिद्धः । अत्र अत्यासनेन भुजि क्रिया व्यवधीयते तच्च दिनद्वयात्मक कालं यावदिति द्व्यहस्य कर्मता । द्व्यहतर्षमिति—अद्य पीत्वा द्व्यहं तृषित्वा पुनः पिवतीत्यर्थः । पक्षे द्व्यहं तर्षमिति ।

अमृता०—१३३. नामेति । नाम शब्दे कर्मणि पूर्वपदे सति आदिशे ग्राहेश्चोत्तरे णमुः स्यात् विकल्पेन समासश्च । नामादेशमिति—आङ् पूर्व दिश अतिसर्जने नामानि-गृहीत्वाचष्ट इत्यर्थः । पक्षे नामान्यादेशमिति । नामग्राहमिति—पक्षे नामानिग्राहमिति ।

अमृता०—१३४. उपादिति । विक्षिप्य छेदन अर्थगम्यमाने उपादुत्तरस्मात् किरतेः णमुः स्यात्, किरतौ परे उपादुत्तरे सुट् चागमः स्यात् । उपस्कारं लुनातीति—कृविक्षेपे विक्षिप्य छिनत्तीत्यर्थः । “उपात् सुट् किरतौ छेदने”—इत्याख्यात सूत्रेण सुट् प्राप्नोति, इह तु विक्षिप्य लवण इति विशेषः, णमु विधानार्थश्चकारः ।

बाल०—नाम । नामशब्दे कर्मणि पूर्वपदे सति आदिशि ग्राहिभ्यामुत्तरे णमुर्भवति विकल्पेन समासश्च । नामादेश इति दिश अतिसर्जने (दाने) । पक्षे नामान्यादेशमिति । नामग्राहमिति पक्षे नामानि ग्राहमिति ॥ १३१ ॥

बाल०—उपात् । विक्षिप्य लवणे गम्यमाने उपादुत्तरस्मात् किरतेरुत्तरे णमुर्भवति । किरतौ परे उपादुत्तरे सुट् च भवति । लवनं छेदनं । उपस्कारं लुनाति इति क विक्षेपे विक्षिप्य लुनातीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

बाल०—क्त्वा णम् । सुगमं ॥ १३३ ॥

१३५. क्त्वा णम् ।

प्रभुरयम् ।

१३६. अव्यये करोतेरयुक्ताख्यायाम्, तिर्य्यचि क्रिया समाप्तौ ।

ब्रजेश्वरः ! पुत्रस्ते जात इति नीचैः कृत्वाचष्टे, नीचैः कृत्य, नीचैः कारं वा । उच्चैराख्यानमिह युक्तम् ।

अमृता०—१३५. क्त्वा णम् इत्यधिकार आप्रकरण परिसमाप्तेः ।

अमृता०—१३६. अव्यय इति । अयुक्ताख्या गम्यते चेत्तर्हि अव्यये पूर्वपदे करोतेरुत्तरे क्त्वा णम् भवतः । तथा क्रिया समाप्तौ गम्यमानायां तिर्य्यक् शब्दे पूर्वपदे करोतेरुत्तरे तौ स्याताम् । उभयत्र विभाषया समासश्च भवति । यद्यपि प्रकरणेऽस्मिन् क्त्वा भवत्येव तथापीह तत् पृथक् कथनं पूर्व पदेन सह समासार्थं ज्ञेयम् । ननु अत्राव्ययस्य क्त्वा प्रत्ययेन सह तुल्यविधानात् 'पूर्वपदन्त्वमन्तेनैवाव्ययकृदन्तेन' इत्येवकारवलतः कथं

बाल०—अव्य । अयुक्ताख्यायां गम्यमानायां अव्यये पूर्वपदे सति करोतेरुत्तरे क्त्वा-णम् भवतः । क्त्वान्तस्य णम्बन्तस्य च विकल्पेन समासश्च । अयुक्ताख्या अनुचिताख्यानं । तिर्य्य । क्रियासमाप्तौ गम्यमानायां तिर्य्यचि पूर्वपदे सति करोतेरुत्तरे क्त्वा-णम् भवतः । क्त्वान्तस्य णम्बन्तस्य च विकल्पेन समासश्च । ब्रजेश्वरेति सम्बोधने । ब्रजेश्वरो नन्दः । आचष्टे ब्रवीति । क्त्वान्तस्य समासपक्षे नीचैः कृत्वेति । णम्बन्तस्य समासपक्षे असमासपक्षे च नीचैकारमिति । नीचैः शब्दोऽव्ययं । युक्तमुचितं आवेदयन्त इति । रामवियोगशोकान्मृतं क्षितिपालं उच्चैः कारमावेदयन्त इत्यन्वयः । क्षितिपालं दशरथं । समासपक्षे असमासपक्षे च उच्चैकारमिति । अत्र क्त्वापक्षौ च ज्ञाविति । उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वेति । उच्चैः शब्दोऽप्ययः । प्रियत्वेऽपीति । उच्चैः शब्दयोगे अप्रियत्वे अयुक्तमाख्यानं विद्यत एव प्रियत्वेऽपि अयुक्तमाख्यानं दृश्यते । कृष्णेति सम्बोधने । काचिद्गोपी । नीचैरिहाख्यानं युक्तं, किन्त्वाख्यानस्य प्रियत्वमस्त्येवेति । प्रक्रियातु चिन्त्येति । प्रक्रियाकार उच्चैः शब्दप्रयोगे प्रियत्वे अयुक्तमाख्यानं न मन्यत इति । तिर्य्यक् कृत्य गत इति समाप्य गत इत्यर्थः । तिरोऽश्चतीति तिरः शब्दपूर्वादिश्चतेः क्विप् नरामहरः । सहस्य सद्भिः समः समिस्तिरस्तिरिच्यतेनेन तिरसस्तिरिः इरामस्य यरामः इति क्विन्तस्तिर्य्यक्शब्दः । इत्यादीत्यादिपदेन तिर्य्यक् कृत्वा तिर्य्यक्कारमिति । अव्ययस्य तिर्य्यगित्यस्य प्रयोगोऽयं योगः प्रवर्तत इति कैश्चिदुक्तं, किन्तु दिक्शब्दत्वाभावादत्र व्याकरणेऽव्ययत्वं न सिध्यतीति ज्ञेयं ॥ १३४ ॥

बाल०—तस् । तस्प्रत्ययान्तस्वाङ्गे पूर्वपदे सति कृभूभ्यामुत्तरे क्त्वा णम् भवतः । क्त्वान्तस्य णम्बन्तस्य च विकल्पेन समासश्च । मुखत इति सप्तम्यन्तात् तसि-प्रत्ययस्तद्धितः । इत्यादीत्यादिपदेन मुखतः कृत्वा मुखतः कारं मुखतोभूय मुखतो भूत्वा मुखतोभावमिति ॥ १३५ ॥

आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः—

कारं मृतं रामवियोग शोकात् । —इति भट्टिः ।

अत्र क्त्वापक्षौ च ज्ञेयौ । नीचैरिहाख्यानं युक्तम् । प्रियत्वेऽप्ययुक्तं दृश्यते । यथा—कृष्णः ! काचित् त्वय्यनुरक्तास्ति इत्युच्चैः—कारमाचष्टे, उच्चैः कृत्वा, उच्चैः कृत्यवा । प्रक्रिया तु चिन्त्या । तथा—तिर्यक् कृत्य गत इत्यादि ।

१३७. तस् प्रत्ययान्तस्वाङ्गे कृभूभ्याम् ।

समासः ? पूर्वव्याख्या विरोधएव जात इति चेत् ? सत्यमवधीयताम् पूर्वनियमानुसारेण क्त्वा णम्बो रिह समासप्राप्ति नास्ति, अथ च दृश्यन्ते प्रयोगाः, ततोऽप्राप्तविभाषेयमिति बोध्यम् ।

ब्रजेश्वरः श्रीनन्दः । युक्तत्वं कथयति—उच्चैराख्यानमिति । शुभ सन्देशस्य प्रायो व्यक्तमुच्चैः कथनं युक्तम्, अशुभस्य तु नीचै रिति नीति हि दृश्यते लोके, तद्वैपरीत्ये त्वयुक्तमित्याशयः । अशुभस्योदाहरणं भट्टि प्रयोगेण दर्शयति—आवेदयन्त इति । क्वचित्तु प्रियमपि रहसि नीचै वक्तुमुचित मित्युदाहरति—कृष्णेति । काचित् गोपललनाराधेत्यर्थः । प्रियत्वेऽप्यनुरागव्यञ्जक सम्वादस्य गुरुजनकर्णगोचरे त्रपाजनकत्वादिह व्यक्ततयोच्चैः कथनमनर्हमिति भावः । प्रक्रिया तु चिन्त्येति—तत्र ‘अव्ययेअयथाभिप्रेताख्याने’ इति मुनि सूत्रस्य विवृतौ—“अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथने” इत्येवमुक्तत्वात् दोष आपतेत् । यतः काचित्तय्वनुरक्तास्तीत्युदाहरणे तदुक्ते व्यभिचारो नापलपितुं शक्यते, तस्मात् तथाभूतं व्याख्यानं चिन्त्यं न निरवद्यमित्यर्थः । अयुक्ताख्यायामिति किम्—उच्चैः कृत्वाचष्टे पुत्रस्ते जात इति । तिर्यक्कृत्यगत इति—तिर्यक्शब्दः विववन्तो वक्ष्यते, स च वक्रार्थः । अग्रे स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः । एवं तिर्यक्कारं गतः, तिर्यक् कृत्वा गत इति च । क्रियासमाप्ताविति किम्—तिर्यक् कृत्वा दण्डं गतः ।

अमृता०—१३७. तसिति । तस्प्रत्ययान्तशब्दे स्वाङ्गभूते पूर्वपदे सति कृभूभ्यामुत्तरे क्त्वा णम् भवतः, उभयो विभाषया समासश्च स्यात् । मुखतः कृत्येति—मुखशब्दात् सप्तम्यर्थे तसि स्तद्धितः । इत्यादिपदेन—मुखतः कारं, मुखतः कृत्वा, पृष्ठतोभावं, पृष्ठतो-

बाल०—नाना नानेत्यव्यये । धार्थप्रत्ययान्ते च पूर्वपदे सति अभूततद्भावेऽर्थे कृभूत्यामुत्तरे क्त्वा-णम् भवतः । क्त्वान्तस्य च णम्बन्तस्य च विकल्पेन समासश्च । इत्यादीत्यादिपदेन नाना कृत्वा नानाकारं नानाभूय नानाभूत्वा नानाभावमिति । द्विधाकृत्वेति क्रियाप्रकारवृत्तेः संख्याया धा इत्यनेन धाप्रत्ययः । आदिपदेन द्विधाकृत्वा द्विधाकारं द्विधाभूय द्विधाभूत्वा द्विधाभावमिति । धार्थप्रत्यय इत्युक्तं अत आह । एवं द्वेधा द्वैधमिति । तदुदाहरणं । द्वेधा कृत्वेत्यादि द्वैधं कृत्वेत्यादि । द्विधा त्रिधा स्थाने द्वैधा द्वैधमित्यादिचेति तद्धितप्रकरणे वक्ष्यते ॥ १३६ ॥

मुखतः कृत्य गत इत्यादि ।

१३८. नानेत्यव्यये धार्थप्रत्यये चाभूततद्भावे ।

अनाना नाना कृत्वेत्यर्थे नानाकृत्यगत इत्यादि । तथा द्विधाकृत्ये
त्यादि । एवं द्वेधा द्वैधम् ।

१३९. तूष्णीमि भुवः ।

तूष्णीम्भूयास्त इत्यादि ।

१४०. अन्वच्यानुकूल्ये ।

भूय, पृष्टतोमूत्वा । स्वाङ्ग इतिकिम्—सर्वतः कृत्वा गतः । तस्ग्रहणं किम्—मुखीभूय
गत इति नित्यं समासः ।

अमृता०—१३८. नानेति । अभूततद्भावे गम्यमाने नाना इत्यव्यये पूर्वपदे, तथा
अभूततद्भावे धार्थप्रत्यये च पूर्वपदे कृ भूभ्यामुत्तरे क्त्वा णभूभवतः, विकल्पेन तयोः
समासश्च स्यात् । इत्यादिपदेन—नाना कृत्वा नानाकारं गतः, नानाभूय नानाभावं नाना
भूत्वागत इति । द्विधा कृत्येति—क्रिया प्रकारवृत्तेः संख्याया धा इति धा प्रत्ययस्तद्धितः ।
आदि पदेन द्विधाकारं द्विधा कृत्वा, द्विधाभूय द्विधाभावं द्विधाकृत्वा । अर्थग्रहणफलं
दर्शयति—द्वेधेति । द्वेधाकृत्य द्वेधाकारं द्वेधा कृत्वा, द्वैधकृत्य द्वैधकृत्वा द्वैधकारमिति ।

अमृता०—१३९. तूष्णीमीति । तूष्णीम् शब्दे पूर्वपदे भुव उत्तरे क्त्वा णम्
स्याताम्, विभाषया समासश्च स्यात् । एव तूष्णीम्भूत्वा तूष्णीम्भावमिति च ।

अमृता०—१४०. अन्वचीति । आनुकूल्ये गम्यमाने अन्वक् शब्दे पूर्वपदे भुव उत्तरे

बाल०—तूष्णीमि । तूष्णीमि पूर्वपदे सति भुव उत्तरे क्त्वा-णम् भवतः । क्त्वान्तस्य
णम्बन्तस्य च विकल्पेन समासश्च । भुव इति कृतं कृञो निवृत्त्यर्थं अन्यथा तस्याप्यनुवृत्तिः
स्यात् । अदिपदेन तूष्णीम्भूत्वा तूष्णीम्भावमिति ॥ १३७ ॥

बाल०—अन्व । आनुकूल्ये गम्यमाने अन्विति पूर्वपदे सति भुव उत्तरे क्त्वा-णम्
भवतः क्त्वान्तस्य णम्बन्तस्य च विकल्पेन समासश्च । अन्वग्भूयेति अनुकूलो भूत्वेत्यर्थः ।
आदिना अन्वग्भूत्वा अन्वग् भावमिति ॥ १३८ ॥

बाल०—तुम् । तत्क्रियार्थत्वं इति अर्थशब्दः प्रयोजनवाची धात्वर्थस्य प्रयोजनत्वे
सतीत्यर्थः । एतदेवाह यस्माद्धातोरिति । ते हीति । ते हि पाणिनीयाहि वो स्थाने
अकमादिशन्ति योः स्थाने अनं आदिशन्ति ज्ञस्य स्थाने अन्तमादिशन्ति अतो णक-
ण्वुनोरैक्यं । द्रष्टुमिति । दृशिर प्रेक्षणे सृजिदृशोरम् कपिलवैष्णव इत्यम् ऋरामस्य रः ।
सेवितुमिति सेवृ-सेवने ॥ १३९ ॥

अन्वग्भूयास्त इत्यादि । उक्ता विकल्प समासाः । क्त्वाणम् च निवृत्तौ ।

१४१. तुमु णकौ तत् क्रियार्थत्वे ।

क्रिया धात्वर्थः । उणावितौ । यस्माद्धातो स्तुमुणकौ क्रियेते—तस्यैव धातो रर्थो यदि प्रयोजनं तदा तुमु-णकौ भवतः । तुमुन् ण्वुलौ इति

क्त्वा णम् स्याताम्, विकल्पेन समासश्च । अन्वग्भूयेति—अनुकूलो भवेत्यर्थः । एवमन्वग्-भूत्वा अन्वग्भावमास्त इति च । विकल्पसमासा उक्ता अर्थात्तदधिकारो निवृत्तः, तथा क्त्वा णम्बो आधिकारो निवृत्तः ।

अमृता०—१४१. तुम्बिति । तत्क्रियाया स्तुम्बन्तायाः णकान्तायाश्च क्रियायाः अर्थत्वे प्रयोजनत्वे सति धातुसामान्यादुत्तरे तुमु णकौ प्रत्ययौ भवतः । स्वयमेव सूत्रार्थं निवृत्तौति—यस्मादित्यादिना । तत्र प्रयोजनं मुख्यक्रियाया एवेति शेषः । तौ च भविष्यति काले प्रयुज्येते । मान्तत्वात् तुमु प्रत्ययोऽव्ययम्, अतो भावे हि विधीयते सः, णकस्तु कर्त्तरीति वेदितव्यम् । पाणिनीया वु स्थाने अक इत्यादित्यादिशन्ति, युस्थाने च अन इति, झस्य स्थाने अन्त इति त्वाख्याते । तिप् तस् फि रिति प्रथममुपदिश्य फेरवयवस्य (झस्य) अन्तादेशं कुर्वन्ति । तेन तन्मतेऽपि तुमुन् ण्वुलोः नणला इतः, वुस्थाने अकादेशेन तुमु अक इत्येव प्रत्यय स्वरूपोऽवशिष्यते । तस्मात् प्रत्ययस्वरूप अविशेष एव । एवं नन्द्यादिभ्यो ल्युरिति विधाय युस्थाने अन इत्यादिशन्तीति स्वरूपत एवम् । द्रष्टुमिति—

बाल०—इच्छा । इच्छार्थे धातौ शक्यादौ धातौ कालादौ शब्दे च योज्ये सति धातोर्हत्तरे तुमुरेव भवति । सूत्रे योज्य इत्युक्त्वा तत्फलमाह योज्यग्रहणमिति । योज्य इत्यनुक्ते इच्छार्थादीनां पूर्वपदत्वेनैव योजना स्यात् इदानीन्त्वेतेषां योग एव भवतीति । शकलु शक्तौ जि धृषा प्रगल्भ्ये ज्ञा अवबोधने ग्लौ हर्षक्षये घट चेष्टायां रभ राभस्ये डु लभ ष प्राप्तौ क्रमु पादविक्षेपे गमलु गतौ सह मर्षणे अर्ह पूजायां सत्तार्थो भूप्रभृतिः । शकलु शक्तावित्यस्य तदर्थस्य च ग्रहणमिति तु जुमरमतं । एतेन धृषादीनामपि अर्थग्रहणं ज्ञेयमिति । कालादौ योज्य इति सामान्यत उक्त्वा तत्र विशेषमाह कालादाविति । दर्शनादीति । दर्शनादिश्चासौ धात्वर्थश्चेति विग्रहः । तद्धातोरिति दृश्यादिधातोरित्यर्थः । कालोऽयं द्रष्टुमिति कालस्य प्रयोजनं दर्शनमिति । मन्तुं मन इति मनसः प्रयोजनं ज्ञानमिति । द्रष्टुं चक्षुरिति चक्षुषः प्रयोजनं दर्शनमिति । श्रोतुं श्रवणमिति श्रवणस्य प्रयोजनं श्रवणमिति कर्णन्द्रियमित्यर्थः । कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रव इत्यमरः । वक्तुं जड इति च मशकार्थोऽयं धूम इति वदद्दृश्यते इति । मशकार्थो धूम इत्यत्र यथा मशकस्य प्रयोजनता नास्ति, तथात्र वचनस्य प्रयोजनता नास्तीति । तथाच मशकार्थ इति मशकवारणार्थोऽयं धूम इत्यर्थः । तदिव वक्तुमित्यत्र वचनासमर्थोऽयं जड इत्यर्थः । तथेति । समर्थपर्याये योज्येऽपि तुमुर्भवति । आदिशब्दादेवेति शेषः ॥ १४० ॥

बाल०—कर्म । कर्मणि पूर्वपदे सति तुम्बर्थे अण् भवति । कृष्णसेव इति उपेन्द्रा-

पाणिनीयाः । तेहि वोरकं योरनं झस्यान्तमादिशन्ति । द्रष्टुं सेवितुं हरिं व्रजति, दर्शकः सेवको व्रजति । दर्शनार्थं सेवनार्थमित्यर्थः ।

१४२. इच्छार्थेशक्यादौ कालादौ च योज्ये तुमुरेव ।

योज्यग्रहणं पूर्वपदत्वनिरासार्थम् । द्रष्टुमिच्छति वष्टि वाञ्छति वा, तथा द्रष्टुं शक्नोति धृष्णोतीत्यादि । शक-धृष-ज्ञा-ग्ला-घट-रभ-लभ-क्रम-सह-अर्ह-सत्तार्थः शक्यादिः ।

कालादौ तु योज्ये दर्शनादिधात्वर्थो यदि कालादेः प्रयोजनं स्यात्तदा तत्तद्धातो स्तुमु मन्तव्यः । कालोऽयं द्रष्टुं, समयो वेला वा । आदि शब्दान्मन्तुं मनः, द्रष्टुं चक्षुः, श्रोतुं श्रवणमित्यादि । वक्तुं जड इति च

दृशिर् प्रेक्षणे, सृजि दृशोरम् । अत्र गमनक्रियायाः प्रयोजनं कृष्णदर्शनम् । सेवितुमिति गमनस्य प्रयोजनं कृष्णसेवनम् । एवं दर्शकः सेवक इत्यत्र च ज्ञेयम् ।

अमृता०—१४२. इच्छार्थं इति । इच्छार्थं धातौ, शक्यादौ धातौ तथा कालादौ शब्दे च योज्ये धातोरुत्तरे तुमुरेव भवति । एवकारादिह णको व्यावर्त्तितः । सूत्रे योज्य शब्द ग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे—पूर्वपदत्वनिरासार्थमिति । तेन इच्छार्थधातूनां शक्यादि धातूनाञ्च पूर्वतः परतो वा योगे तुमु विधीयते, एककर्तृत्वविषये इति वेदितव्यम् । शक्यादीन् विवृणोति—शक धृषेत्यादिमिरेकादशभिः । तत्रेच्छार्थं योगे द्वितीयार्थं तुमुः पर्यवसीयते शक्यादौ तु चतुर्थ्यर्थे । कालादे योगे तत् क्रियार्थत्वे, तदेव स्फुटयति—कालादौत्वित्यादिना । पूर्वपदत्वानिरासेऽपि तुमः अव्ययरूपस्यामन्तत्वाभावात् (उमन्तत्वात्) समासो नैवप्राप्नोति, अमन्तेनैवाव्ययकृदन्तेनेति नियमात्, तदपि अन्य साहचर्यादेव पूर्वपदत्वनिरासितम्, तच्च मूलधृत योज्य पदेनावगन्तव्यम् ।

कालोऽयं द्रष्टुमिति—कालस्य प्रयोजनं दर्शनम्, अस्मिन् काले खलु दर्शनं कर्त्तव्यं, कालान्तरे तद्दर्शनायोगसम्भवादिति भावः । कालादावित्यत्र आदिपदेनान्यांश्च संगृह्णाति—मन्तुं मन इत्यादि । मननमेव मनसः प्रयोजनम्, एवं दर्शनमेव चक्षुषः, श्रवणमाकर्णनेव श्रवणस्य प्रयोजनम् । ननु वक्तुं जड इत्यत्र जडस्य प्रयोजनन्तु वचनं न सम्भवेत्, तत् कथं प्रयुज्यते ? तत्र सङ्गतिं दर्शयति—मशकार्थं इति । अत्र मशकशब्दो मशकाभावे लाक्षणिकः, तेन मशकनिवृत्तये धूम इतिवत् वचनाभावाय जडोऽयमिति च प्रयुज्यते ।

दित्यादिना समासः । कृष्णं सेवितुमित्यर्थः । कृष्णगाय इति । आतो युगिणि नृसिंहकृति चेति युक् कृष्णं गातुमित्यर्थः । बाहुल्यादिति आदिपदेन कृष्णं गातुमिति ॥ १४१ ॥

बाल०—प्रादि । प्रादिव्यवहितेऽपि कृच्छार्थं दुरि पूर्वपदे सति भावकर्मणोर्वाच्ययोर्धातोरुत्तरे खल् भवति । कृच्छ्रं कष्टं । अकृ । प्रादिव्यवहितेऽपि कृच्छार्थदुरि पूर्वपदे सति भावकर्मणोर्वाच्ययोर्धातोरुत्तरे खल् भवति । कृच्छ्रं कष्टं । अकृ । प्रादिव्यव-

मशकार्थोऽयं धूम इति वद दृश्यते । तथा समर्थं पर्याये—समर्थो भोक्तुं, पर्याप्तो भोक्तुं, अलं भोक्तुमित्यादि च ।

१४३. कर्मण्यण् तुम्बर्थे ।

कृष्णसेवो याति । कृष्णगायो याति । बाहुल्यात् कृष्णं सेवितुमित्यादि ।

१४४. प्रादिव्यवहिते ऽपि कृच्छ्रार्थदुरि खल् भावकर्मणोः, अकृच्छ्रार्थे ईषति सौ च ।

अराम शेषः ।

शक्यादिषु शक्नोते स्तदर्थस्य च योगे तु शु रिष्यन् इत्याह—समर्थपर्याय इति । समर्थो भोक्तुमिति भोजनाय समर्थ इत्यर्थः । द्रष्टुं धृष्णोति जानाति ग्लायति घटते आरभते लभते प्रक्रमते सहते अर्हतीति । सत्तार्थानाम्—द्रष्टुमस्ति विद्यते भवतीति ।

अमृता०—१४३. कर्मणीति । कर्मणि पूर्वपदे सति धातोरुत्तरे तुम्बर्थे अण् प्रत्ययः स्यात् । कृष्णसेव इति कृष्णं सेवितुमित्यर्थः । गमनस्य प्रयोजनमिह कृष्णसेवा । एवं कृष्णगाय इति—गै शब्दे, आरामान्त पाठः, आतो युक् । उपेन्द्रोर्य्यादीत्यादिना पूर्वपदस्य कृता (अणा) समासः । कर्मपूर्वत्वे तुमोऽपवादः अण् विहितः, तथापि कृतो बाहुल्यात् तुमुश्च स्यादित्याह—बाहुल्यादिति । समासस्तु न, अनभिधानात् ।

अमृता०—१४४. प्रादीति । प्राद्युपेन्द्र व्यवहितेऽपि कृच्छ्रार्थं दुरि पूर्वपदे भावकर्मणोर्वाच्ययोर्धातोरुत्तरे खल् प्रत्ययः स्यात्, तथा प्रादि व्यवधानेऽपि अकृच्छ्रार्थे ईषति सौ च पूर्वपदे धातोरुत्तरे खल् भवति,—भावकर्मणोरेव । ख इत् अरामशेषः ।

हितेऽपि कृच्छ्रार्थे ईषति सौ च पूर्वपदे भावकर्मणोर्वाच्ययोर्धातोरुत्तरे खल् भवति । खलावितौ ॥ १४२ ॥

बाल०—उपे । खल्घणोः परयोरुपेन्द्रादुत्तरस्य लभेनुम् भवति । घण् वक्ष्यते । अन्योपेन्द्ररहिताभ्यां सुदुर्भ्यामुत्तरस्य लभेनुम् न भवति । कृच्छ्र इति उदाह्रियते इति शेषः । दुष्प्रलम्भमिति । भावेऽत्र प्रशब्देन व्यवहितत्वं अतो नुमपि । अपिशब्दादव्यवहितत्वेऽपि दुर्लभमिति । अत्र नुमो निषेधः । दुष्प्रलम्भो दुर्लभ इति कर्मणि कृच्छ्रेण लभ्यत इत्यर्थः अकृच्छ्र इति उदाह्रियत इति शेषः । ईषत्प्रलम्भमिति भावेऽत्र प्रशब्देन व्यवहितत्वं । अव्यवहितत्वे ईषलभं इति । एवं सुप्रलम्भं सुलभमिति । नुम्विधानसूत्रे अनव्ययस्येत्युक्तमतोऽत्र न नुम् । ईषत्प्रलम्भ इत्यादि कर्मणि अकृच्छ्रेण लभ्यत इत्यर्थः । भक्तिमता जनेन । अतिसुलम्भः अतिदुर्लम्भ इति । अत्र अन्योपेन्द्रसहितत्वात् न नुमनिषेधः । कथमिति । सिद्धान्तमाह पश्चादिति । सुदुर्लभ इति । अत्र अन्योपेन्द्रसहितत्वाभावान्नुमनिषेध एव ॥ १४३ ॥

बाल०—मिमी । डु मित्र प्रक्षेपणे मीडः हिंसायां लीडः श्लेषणे ली श्लेषणे इत्येषां खलनोः परयोरात्वनिषेधः स्यात् । डु मित्रमीडोर्मिनातिमिनुते मीयते । दीडारामान्तपाठः

१४५. उपेन्द्राल्लभेर्नु खल्-घणो न सुदुभ्यामन्योपेन्द्र रहिताभ्याम्

कृच्छ्रे—दुष्प्रलम्भं दुर्लभं भवता । दुष्प्रलम्भः दुर्लभः कृष्णो भवता ।

अकृच्छ्रे—ईषत् प्रलम्भं ईषल्लभं सुप्रलम्भं सुलभं भवता । ईषत्

प्रलम्भः ईषल्लभः सुप्रलम्भः सुलभः कृष्णो भक्तिमता । अन्योपेन्द्र-

रहिताभ्यामिति किम्—अतिसुलम्भः अतिदुर्लम्भः । कथमतिसुलभः

अतिदुर्लभः ? पश्चादतिना समासः । अन्येति किम्—सुदुर्लभः ।

१४६. मिमीलियां खललोरात्वनिषेधः ।

दुर्निमय इत्यादि ।

अमृता०—१४५. उपेन्द्रादिति । खल्-घणोः प्रत्यययौ परयोः उपेन्द्रादुत्तरस्य लभेर्नु-
मागमः स्यात् । अन्योपेन्द्ररहिताभ्यामर्थात् केवलाभ्यां सुदुभ्यामुत्तरस्य लभेर्नुम् न स्यात् तयोः
परयोः कृच्छ्रे कष्टं, तत्रोदाहरति—दुष्प्रलम्भमिति । अत्र भावे, प्रशब्दव्यवहितेऽपि
खल् । खित्वेऽपि पूर्वपदस्य अव्ययत्वाच्च नुम् । धातोस्तु नुमनेन सूत्रेण । अपि शब्दाद-
व्यवहितेऽपि खल् दुर्लभमिति, केवलदुरुत्तरलभेरिह न नुम् । दुष्प्रलम्भइति—कर्मणि,
कृच्छ्रेणलभ्यते कृष्ण इत्यर्थः । अतिसुलम्भ इति—अन्योपेन्द्र सहितत्वान्नुम् । तत्रान्यो-
पेन्द्रेति सुदुभ्यामन्योपेन्द्र रहितत्वमेवेष्टं, तयोरन्योऽन्ययोगे तु न नुमिति प्रत्युदाहरति—
सुदुर्लभ इति ।

अमृता०—१४६. मिमीलयामिति । खलि अलि च प्रत्यये परे दुर्निम् प्रक्षेपणे,
मीङ् हिंसायां लीङ् ली श्लेषणे इत्येषां चतुर्णां आत्वं न स्यात् । प्रथम द्वयोः—मिनति
मिनोति दीडामित्यादिना प्राप्तमात्वं निषिद्धम्, अपरयोः—लियति लिनात्यो वेति
विभाषया प्राप्ते निषेधः । घनोऽपवादः अल् वक्ष्यते । दुर्निमय इति—मिनातेः मिनोतेश्च

इत्यादिना लीङ्-लियोलीयतेलिनोत्योर्वेत्यनेन आत्वे प्राप्ते निषेधः । अनो वक्ष्यते । दुर्निमय
इति प्रादिव्यवहितेऽपीत्यादिना कर्मणि खल् ॥ १४४ ॥

बाल०—दुरा । अभूततद्भावेऽर्थे दुरादौ पूर्वपदे सति कर्तृपूर्वपदाद्भुव उत्तरे
कर्मपूर्वपदात् दु कृञ् उत्तरे खल् भवति । पूर्ववदित्यनेन कृच्छ्रार्थं दुरि अकृच्छ्रार्थं ईषति सौ
चेति भावकर्मणोरिति च लब्धं । कर्तृकर्मणी इति तत्तद्विशेषणे ज्ञेये इति उपचारेणेति भावः ।
कर्तृपूर्वं भुव इति उदाहरणं दर्शयते इति शेषः । दुर्भक्तम्भवमिति भावे सर्वेश्वरान्तपूर्व-
पदस्यानव्ययस्य मुम् वामनश्च खित्तीत्यनेन मुम् । ईषद्भक्तम्भवं सुभक्तम्भवमिति च भावे
पूर्वं कृच्छ्रभक्तस्य भवतः । सम्प्रति अकृच्छ्रेण भक्तिरित्यर्थः । कर्मपूर्वं दु कृञ् इति उदाहरणं
दर्शयते इति शेषः । अदुर्भक्तः अकृच्छ्रभक्तः दुर्भक्तः कृच्छ्रभक्तः दुर्भक्तङ्कार इति कर्मणि ।
ईषद्भक्तङ्कार इति । अनीषद्भक्तः ईषद्भक्तः कृच्छ्रभक्तः ईषद्भक्तः अकृच्छ्रभक्तः । एवं
अमुभक्तः सुभक्त इति ज्ञेयं ॥ १४५ ॥

१४७. दुरादौ कर्तृ पूर्वपदाद्भुवः, कर्मपूर्वपदाद् डुकृञश्चाभूत-
तद्भावे पूर्ववत् खल् ।

कर्तृकर्मणी अत्र तत्तद्विशेषणे ज्ञेये । तत्र कर्तृ पूर्वपदाद् भुवः—अदुर्भक्तेन
दुर्भक्तेन भूयते इत्यर्थे दुर्भक्तम्भवं भवता । पूर्वमकृच्छ्रं भक्तस्य भवतः,
सम्प्रति कृच्छ्रेण भक्तिरित्यर्थः । एवमनीषद् भक्तेन इषद्भक्तेन भूयते—
ईषद्भक्तम्भवं सुभक्तम्भवम् । कर्मपूर्वपदात् डु कृञः—अदुर्भक्तो दुर्भक्तः
क्रियते—दुर्भक्तङ्कुरः, एवमीषद्भक्तङ्कुरः । असुभक्तः सुभक्तः क्रियते
—सुभक्तङ्कुरो वैष्णवो भवता ।

१४८. आरामादनः खलर्थे नतु खल् ।

दुर्याणि हरिपदं भवता । दीङ्श्र्वारामान्त पाठात् दुरुपादानम् ।

प्रयोगः आदिपदेन दुर्मयः दुर्निलयः दुर्लय इति । एवं सुनिमयः सुमयः ईषन्मयः सुलयः
इषल्लय इत्यादि च ज्ञेयम् ।

अमृता०—१४७. दुरादाविति । अभूत तद्भावे अर्थे दुरादौ शब्दे पूर्वपदे सति
कर्तृ पूर्वपदाद् भुव उत्तरे, कर्म पूर्वपदात् डुकृञ उत्तरे च खल् भवति । पूर्ववदित्यनेन
कृच्छ्रार्थे दुरि अकृच्छ्रार्थे ईषति सौ च भावः कर्मणो रिति लभ्यते । कर्तृपूर्वपदत्वे भावे
कर्म पूर्व पदत्वे कर्मणीति बोध्यम् । कर्तृकर्मणी तत्तद्विशेषणे इति—भूकृञो र्यथा संख्यं
कर्तृकर्मणी विशेषणे इत्यर्थः । तेन कर्तृपूर्वपदं यस्य तादृशद् भुवः खल्, भुवोऽव्यवहित-
पूर्वं कर्तृपदं स्थातव्यम्, दुरादयस्तु ततः प्रागिति मावार्थः । एवं कर्म पूर्व पदं यस्य
तादृशात् कृञः कृञोऽव्यवहित प्राक् कर्म खल्, खित्तात् सर्वेश्वरान्त पूर्वपदस्यानव्ययस्येति
मुम् । एवमीषद्भक्तम्भवं सुभक्तम्भवच्च भावे । दुर्भक्तङ्कुर इति कर्मणि, अदुर्भक्तः अकृच्छ्र-
भक्तो दुर्भक्तः कृच्छ्रभक्तः क्रियत इत्यर्थः । एव मन्ये च ज्ञेयाः ।

अमृता०—१४८. आरामादिति । आरामाद्वातोत्तरे खलर्थे अर्थात् कृच्छ्राकृच्छ्रार्थे
अन प्रत्ययः स्यात्, खल् तु न स्यात् । कृतो बाहुल्यात् खलपि सम्भवेदिति तन्निरासाय
खलित्यपवाद वचनम् । दुर्याणमिति—हरिपदं गोलोकादि हरे धाम कृच्छ्रेण यायत इत्यर्थः ।

बाल०—आरा । आरामान्ताद्वातोत्तरे खलर्थे अनो भवति खलु न भवति ।
कर्मण्यण् तुम्बर्थे इत्यत्र कृष्णं सेवितुमित्यादि चेत्युक्तं । अत्रतु तथा न भवतीति सूचयितुं
नतु खलिति कृतं । दुर्याणमिति कृच्छ्रेण यायते इत्यर्थः । हरिपदं गोलोकादि । दुरुपादान-
मिति दीङ् क्षये । मीनातीत्यादिना आरामान्तपाठः ॥ १४६ ॥

बाल०—अद । दरिद्राभिन्नादारामान्तादिति वाच्यं तस्माद्दरिद्राधातोत्तरे अनोन
भवतीत्यर्थः । ईषद्दरिद्रमिति अकृच्छ्रार्थे ईषति सौ चेत्यनेन भावे खल् दरिद्रातेरामहर
इत्यादिना आरामहरः ॥ १४७ ॥

१४६. अदरिद्रातेरिति वाच्यम् ।

इषद् दरिद्रं भवता । अकृच्छ्रेण भवतो दारिद्र्यमित्यर्थः ।

१५०. शासियुधि दृशि धृषि मृषिभ्यश्चानो वा खलर्थे ।

दुःशासनः दुर्योधन इत्यादि ।

१५१. विध्याद्यर्थे तव्यानीय यत् क्यप् ण्यत् केलिमा विष्णु
कृत्यसंज्ञा भाव-कर्मणोः ।

आरामान्तपाठादिति—मिनाति मिनोति दीडामित्यादिना दीङ् क्षये इत्यस्य आरामान्त-
पाठः, दुर् उप आ पूर्वः । अत्र प्रादीनां व्यवधानेऽपि खल् ।

अमृता०—१४६. अदरिद्रातेरिति । दरिद्रातः अन्यारामान्तादेव खलर्थे अनः स्या-
दिति वक्तव्यम् । ततो दरिद्राते स्तु खलेव भवतीत्यर्थः । ईषद्दरिद्रमिति—अकृच्छ्रार्थे
ईषति सौ चेति खल्, दरिद्रातेरारामहरः ।

अमृता०—१५०. शासीति । शासुप्रभृति पञ्चम्यः खलर्थे अन प्रत्ययो वा स्यात् ।
आदिपदेन—दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षण इति । एते असान्तोः, खलन्ते तु—दुःशासः दुर्योधः
दुर्दर्शः दुर्धर्षः दुर्मर्ष इति । एवं सुशासनः सुयोधन इत्यादि, ईषच्छासन इत्यादि च ज्ञेयम् ।
तथा भावे च प्रयोगा वेदितव्याः ।

अमृता०—१५१. विध्याद्यर्थे इति । भाव-कर्मणो वाच्ययोः विध्याद्यर्थेषु तव्या-
नीयादयः षट् प्रत्यया भवन्ति, ते च विष्णुकृत्यसंज्ञकाः स्युः । आदि शब्देन प्रथमतो विधेः
साहचर्येण कथितानां निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टि संप्रश्न प्रार्थनानां ग्रहणम् । तदतिरिक्ता-
श्चार्थान् स्वयमेव विवृणोति—प्रैषाति सर्गेत्यादि सूत्रद्वयेन । ते च विष्णुभक्तार्थप्रकरणे

बाल०—शासि । शासु अनुशिष्टौ युध संप्रहारे दृशिर प्रेक्षणे त्रि धृषा प्रागल्भ्ये
मृष क्षमायां इत्येतेभ्यश्चोत्तरे खलर्थे अनो वा भवति, पक्षे खल् एव । आदिपदेन दुर्दर्शनः
दुर्धर्षणः इति । दुःशासः दुर्योधः दुर्दर्श इत्यादि च ॥ १४८ ॥

बाल०—विध्या । भावकर्मणोर्वाच्ययोर्विध्याद्यर्थे तव्यानीयादयो भवन्ति ते
विष्णुकृत्यसंज्ञाः । विध्यद्यर्थे इत्युक्त्वा तत् स्पष्टयितुं विष्णुभक्तार्थप्रकरणोक्तसूत्रद्वयमाह
प्रैषातिसर्गेत्यादि अर्हशक्त्योरित्यादीति । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालत्वेषु विधातृविष्णुकृत्या-
वित्येकं सूत्रं । अर्हशक्त्योर्विधिविष्णुकृत्यतृण इति द्वितीयं । तव्यानीयाविति तत्र
तव्यानीयो दर्शयते इत्यर्थः । एताविति । एतौ तव्यानीयौ सामान्यौ तस्मात् सर्वधातुभ्य
एव भवत इति भावः । एधितव्यमिति । एध वृद्धौ वैष्णवेनेत्यत्र छेदः । भक्तव्य इति भज
सेवायां ॥ १४९ ॥

बाल०—सर्वे । भावकर्मणोर्वाच्ययोः सर्वेश्वरान्तधातोरुत्तरे यद्भवति । चेयेति
चित्र चयने ॥ १५० ॥

कृत्यसंज्ञा इति प्राश्चः । प्रैषातिसर्गेत्यादि, अर्ह-शक्त्योरित्यादि ।
तव्यानीयौ । एतौ सामान्यौ । एधितव्यं एधनीयं वैष्णवेन । भक्तव्यो
भजनीय स्त्वया कृष्णः ।

१५२. सर्वेश्वरान्तधातो र्यत् ।

चेया भक्ति स्त्वया हरेः ।

१५३. वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

प्रोक्ते, अत इह तत् प्रतीक् गृहीतम् । प्रथमे प्रैषः अतिसर्गः प्राप्तकालत्वञ्चेति विषया
स्त्रयः, द्वितीये अर्हः शक्तिश्चेति द्वौ, एतेषु पञ्च विषयेषु तथा पूर्वोक्तषट्सु च तव्यादयो
भावे कर्मणि च प्रयुज्यन्ते । विधि विषये तु प्रायो भविष्यत् काले प्रयोग एषामिति च
भर्तव्यम् ।

एतौ सामान्याविति—धातु सामान्यात् (सर्वस्मात्) एव एतौ भवत इत्यर्थः ।
अन्येषां परपरोक्तविशेषसूत्रे विधीयमानत्वात् । एधितव्यमित्यादि—एध वृद्धौ भावे
तव्यानीयौ, वैष्णवेन एधयेत् एधयतामित्यर्थः । तस्य एधनं (उन्नतिः) उचितम्, तस्य
एधनं भूयादिति च तात्पर्यम् । भक्तव्यः भजनीय इति—भज सेवायां कर्मणि तव्यानीयौ ।
अमृता०—१५२. सर्वेश्वरान्तादिति सुगमम् । अत्र सर्वेश्वरान्तेति सामान्येन
गृहीतम् विशेषेण तु ऋद्वयविष्णुजनाभ्यांण्यत्, उद्वयाप्यदावश्येके इति सूत्रद्वयेन वक्ष्यते ।
तस्मात् तदितर सर्वेश्वरान्तादेव धातो र्यत् प्रत्ययः स्यादिति वेदितव्यम् । चेयेति—चिञ्
चयने, कर्मणि यत्, धातोर्न्तस्य गोविन्दः ।

अमृता०—१५३. वाऽसरूप इति परिभाषा सूत्रम् । समानं रूपं यस्य स सरूपः,
न सरूपः असरूपः । सूत्रार्थं स्वयमेव विवृणोति—अस्त्रियामित्यादिना । असरूपस्यार्थः—
भिन्नाकारावशेष इति । प्रत्ययानामनुबन्धहित्वावशिष्टभागश्चेत् अपवादप्रत्ययेन सह
भिन्नाकारः सन् तेन बाधितः स्यात् तथापि सामान्योऽपि स वा भवतीत्यर्थः । उत्सर्गा-

बाल०—वाऽस । असरूप इति । समानं रूपं यस्येति विग्रहे समानस्य सः । असरूप
इति न सरूपोऽसरूपः । इत्यस्यार्थमाह भिन्नेति । भिन्नाकारोऽवशेषो यस्येति विग्रहः ।
उत्सर्गापवादस्यानेनेति । उत्सर्गापवादयोरपवादो बलवानिति न्यायबलवत्त्वेन अपवादस्य
बाधकत्वं दुर्बलत्वेन उत्सर्गस्य बाध्यत्वमिति ॥ १५१ ॥

बाल०—क्त । क्तप्रभृतिषु प्रत्ययेषु तु वासरूपो विधिर्न भवतीति वाच्यं । अत
इति हेतुनिर्देशः विधिमूलक एवेति ज्ञेयं । बाध्योऽपि कृद्वास्यादित्युक्तमतः सर्वेश्वरान्त-
धातोर्नृत्तरे यत्प्रत्ययेन बाध्यस्तव्यादयोऽपि भवन्तीति । धातुग्रहणादिति सूत्रे धातुशब्दो-
पादानादित्यर्थः । पिपक्षितव्यमिति । सनन्तात् पचधातोस्तव्यः इट् आरामहरो रामधातुक
इत्यरामहरः लाक्षणिकसर्वेश्वरान्तत्वात् न यत् ॥ १५२ ॥

अस्त्रियां विहितोऽसरूपो भिन्नाकारावशेषः उत्सर्गपिवाद न्यायेन बाध्योऽपि कृद् वा स्यात् ।

१५४. क्त अन तुमु खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नेति वाच्यम् ।

पवादयो रपवादः सर्वत्र बलवान्, ततोऽपवाद विषयमुत्सर्गो नाभिनिविशत इत्येवोत्सर्गस्य धर्मः, कृताश्च केषांश्चिदुत्सर्गाणामपवादविषयेऽपि प्रवृत्तिरिष्यते, साच वचनमन्तरेण न सिध्यतीति तदर्थं विधानमेतत् । एवञ्च यस्मिन् पक्षे विशेषो बाधको न भवति तस्मिन् विषये प्रतिबन्धाभावात् सामान्यमपि भवतीति निष्कर्षार्थः ।

अस्य चानित्यतां व्यनक्ति—

अमृता०—१५४. क्त अनेति । क्त तुमुखलर्थाः प्रत्यया उक्ताः, भावे अनो वक्ष्यते, एतेषु तु वाऽसरूपविधिर्न स्यादिति वक्तव्यम्, तत्र तत्र यथाप्राप्तएवप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

परिभाषाफलमाह—अतस्तव्यादयोऽपीति । धातुसामान्याद् विधानेन तव्यानीययोः सामान्यत्वमुक्तं प्राक्, सर्वेश्वरमात्राश्रयत्वेन यत् प्रत्ययस्य विशेषत्वम्, तथापि यत् प्रत्यय-विषये तव्यानीयौ वा भवत इत्येव फलम् । अनयो भिन्नाकारावशेषत्वाद् विभाषा प्रवृत्तिः । एवञ्च नन्द्यादेरनो वक्ष्यते, विशेषत्वेऽपि तत्र सामान्यावपि णकतृलौ वा भवतः यथा नन्दनः नन्दकः नन्दयितेति । असरूप इति किम् ? ऋद्वयविष्णुजनाभ्यामिति ण्यद् वक्ष्यते, तमपेक्ष्य (तद्विषये) सामान्यो यत् प्रत्ययस्तु न स्यात्, किन्तु बलवत्तया, ण्यदेव—कार्यमिति । अनयो र्यरामावशेषात् सरूपत्वम् । एवञ्च कर्मण्यनुपेन्द्रादारामात् कः—मुक्तिद इति । तत्र कर्मण्यन् इति सामान्यं न प्रवर्तते, तयोः अरामावशेषेण सरूपत्वात् । अस्त्रियामिति किम् ? विष्णुनिष्ठासेट्केत्यादौ प्रत्ययान्ताच्चेति भावे लक्ष्म्यां डाप् वक्ष्यते, ईहा, चिकीर्षा इत्यादि । तत्र सामान्यः क्तिर्लक्ष्म्यां भाव इत्यनेन क्तिर्न स्यात् । एवं क्रिया व्यतीहारे णः, व्यवहासीत्यत्रापि क्तिर्न भवेदिति ।

अथ क्त अनतुमु खलर्थेषु विषयेषु वाऽसरूपविधिर्नेष्यते, तत्र तत्र यथानिर्दिष्टं सामान्यविशेषयोस्तत्तत् स्वरूपेण हि प्रवृत्तिर्ज्ञेया । तथाहि—क्तो भावकर्मणोः भावे तु ब्रह्मण्येव, तद् विषये घण् प्रत्ययस्तु न स्यात् किन्तु पुंस्येव । अत एतत् परिभाषा, चरितार्थाय हि घण्णलथुकयः पुंसीति विशेषविधानं स्थापयिष्यते । तत् क्रियार्थत्वं तुमु णकौ, तद् विषये इच्छादौ योज्ये तु णको न स्यात्, ततएव एवकारेण तत्र णको व्यावृत्तः । आरामादनः खलर्थे इति खल् विषये अन एव स्यान्न तु खल्, अतएव दाड्यार्थं तत्र “नतु खल्” इत्युक्तम् । अत्र क्तादयो भावकर्मविहितप्रत्यया हि गृह्यन्ते, तुमु खलर्थयोः साहचर्यात् । तेन कर्त्रादौ विहितस्य क्तस्य नात्र निषेधविषय इत्यवधेयम् ।

बाल०—प्रति । भूतपूर्वात् प्रतिपदोक्तसर्वेश्वरान्तादुत्तरे पश्चात् प्रत्ययान्तरेण सर्वेश्वरान्तत्वेऽपि यद्भवति । भूतपूर्वादिति समासप्रकरणे केवलसमासश्च दृश्यत इत्युक्त्वा भूत पूर्व भूतपूर्व इति वक्ष्यते । दित्स्यामिति सनन्तादित्स्यधातोर्यत् । एव दित्स्यमिति । अत्र प्रतिपदोक्तसर्वेश्वरान्तत्वस्य भूतपूर्वत्वं ॥ १५३ ॥

अतः स्तव्यादयोऽपि, चेतव्या । धातु ग्रहणात् प्रति पदोक्तस्यैव ग्रहणम् ।
नेह—पिपक्षितव्यम् ।

१५५. प्रतिपदोक्त सर्वेश्वरान्तात् भूतपूर्वादपि ।

दित्स्यं धित्स्यम् ।

१५६. आ ए यति ।

देयं गेयं । परत्वाद् दरिद्रेयमित्यपीति कालापाः ।

किञ्च ताच्छील्याद्यर्थेषु ये कर्त्तरि विशेषा वक्ष्यन्ते—तेष्वपि वाऽसरूपविधिर्नेष्ट
इति परिभाषेन्दु शेखरः । अपि च व्यवस्थित विभाषेयमनित्या । तेन क्विप धातुमात्रा
दिति सामान्यमपि कर्त्तरि विहितेन केनापि प्रत्यय विशेषण नासौ बाध्यते । एवञ्च अनो
भावे इति सामान्यमपि भाव विहितेन केनापि विशेषेण नासौ बाध्यते विभाषा वचनेन
वेति विवेच्यम् ।

यत् प्रत्ययविधानं सूत्रे धातु ग्रहणस्य फलमाह—प्रतिपदोक्तस्यैवेति । पिपक्षितव्य-
मिति सनन्तपचधातोर्लक्षणिक सर्वेश्वरान्तात् यत् प्रत्ययस्तत्र न भवति किन्तु सामान्य-
त्वेन तव्यानीयौ ।

अमृता०—१५५. प्रतीति । भूत पूर्वात्प्रतिपदोक्तसर्वेश्वरान्तादुत्तरे प्रत्ययान्तरेण
पुनः सर्वेश्वरान्तत्वेतु यद् भवत्येव । दित्स्यमिति—सन् प्रत्ययेनादिष्ठात् दित्सधातोर् यत्,
आरामहरो रामधातुके । एवं धित्स्यमिति च । अनयोः सन्प्रत्ययात् पूर्वदा धा स्वरूपाभ्यां
प्रति पदोक्तसर्वेश्वरान्तत्वात् यत् ।

अमृता०—१५६. आ ए इति । यत् प्रत्यये परे आरामस्य स्थाने एरामो भवति ।
आ इति लुप्त षष्ठीकः एइति लुप्तप्रथमाकः । देयमिति—डु दाञ् दाने, गेयमिति गैशब्दे,
उभयत्र भावे यत् । परत्वादिति—आए—यतीति विधानस्य परत्वात् दरिद्रा धातोरुत्तरे
इदमपि भवति, अपिकारेण दरिद्रातेरारामहरः सन् युक् टन वर्जित रामधातुके इत्यनेन
आरामहरः—दरिद्रयमिति । अत्र किञ्चिदपपठितं भाति, यतः कलाषस्यमूलेटीका सुवा
कुत्राप्येतत्सिद्धान्तो नोपलभ्यत इत्यनुसन्धेयम् ।

बाल०—आ ए । आ इति सूत्रबलेन लुप्तषष्ठी । यदि परे आरामस्य स्थाने एरामो
भवति । देयमिति डु दाञ् दाने सर्वेश्वरान्तधातोर्यदिति यत् । गैशब्दे गेयमिति । परत्वा-
दिति दरिद्राधातोरारामहरो भवतीति । दारिद्र्यमिति सर्वसम्मतं किन्तु परत्वादेरामोऽपि
भवतीति कालापानां मतं ॥ १५४ ॥

बाल०—शका । भावकर्मणोर्वाच्ययोः शकादिभ्यश्चोत्तरे यद्भवति । वक्ष्यमाणेति ।
ऋद्वयविष्णुजनाभ्यां ण्यदिति वक्ष्यते तदपवादोऽयं योगः । शक्यमिति शकलृ शक्तौ ।
यज्यमिति यज देवपूजादौ । शस्यमिति शसु हिंसायां । यत्यमिति यती प्रयत्ने । सह्यमिति
सह मर्षणे ॥ १५५ ॥

१५७. शकादिभ्यश्च यत् ।

वक्ष्यमाण ण्यदपवादोऽयम् । शक्यं जन्यं शस्यं यत्यं सह्यम् ।

१५८. हनो यद् वा तस्य बधश्च ।

बध्यं, पक्षे ण्यद् वक्ष्यते ।

१५९. पवर्गान्ताद् यत् ।

जप्यं कोप्यम् ।

अमृता०—१५७. शकादिभ्य इति । भाव-कर्मणो वाच्ययोः शकादिभ्यश्चोत्तरे यत् स्यात् । ण्यदपवादोऽयमिति—ऋद्वयविष्णुजनाभ्यामिति यो ण्यद् वक्ष्यते तस्यापवाद एष इत्यर्थः । शक्यमिति—शकलृ शक्तौजन्यमिति जनी जन्मप्रादुर्भावयोः, शस्यमिति शम हिसायाम्, सह्यमिति सह मर्षणे ।

अमृता०—१५८. हन इति । भावकर्मणो वाच्ययोर्हन उत्तरे यत् प्रत्ययो वा स्यात् यत् पक्षे हनो बधादेशश्च भवति ।

अमृता०—१५९. पवर्गान्तादिति स्पष्टम् । अयमपि ण्यदपवादः । जप्यमिति जप मानसे च, कोप्यमिति कुप रोषे, लघूद्धवस्य गोविन्दः ।

बाल०—हनो । भावकर्मणोर्वाच्ययोर्हन उत्तरे यद्वा भवति । यत्पक्षे तस्य स्थाने बधश्च ॥ १५६ ॥

बाल०—पव । भावकर्मणोर्वाच्ययोः पवर्गान्ताद्धातोर्हत्तरे यद्भवति । अयमपि ण्यदपवादः । जप्यमिति जप मानसे च । कोप्यमिति कुप रोषे ॥ १५७ ॥

बाल०—अडो । यति परे आङ् उत्तरस्माल्लभेरुत्तरे, नुम् भवति । उपात् । स्तु गतौ गम्यमानायां उपादुत्तरस्माल्लभेरुत्तरे, नुम् भवति । आलम्भ्य इति पवर्गान्ताद्यदिति यत् । आङ् इति किं लभ्यः । यतीति किं आलब्धव्यः । उपलम्भ्यो हरिरिति स्तुतिरत्र गम्यते स्तुताविति किं । उपलम्भ्यं पुष्पं ॥ १५८ ॥

बाल०—अनु । व्यक्तार्थमेतत् । उपेन्द्रादिति । उपेन्द्रादुत्तरेभ्य एतेभ्यो यत् न भवतीत्यर्थः । अनुपेन्द्रादित्यत्र अनुपेन्द्रेभ्य इति वा पाठः । गद्यमिति गद व्यक्तायां वाचि । एवं मद्यं चर्यं । यम्यमिति यमधातोः पवर्गान्तत्वेन यति सिद्धे नियमार्थमुपादानं । अनुपेन्द्रादेवेति अतो नियाम्यमित्यत्र ण्यदेव । क्रथमिति सिद्धान्तमाह चौरादिक-णेरिति । औत्पत्तिकत्वेनेति स्वतःसिद्धत्वेनेत्यर्थः । प्रतिपदोक्तसर्वेश्वरान्तत्वादित्यदिति नत्वनेनेति शेषः । नियम्यमिति घटादित्वाद्ग्रामनः ॥ १५९ ॥

१६०. आङो लभेनुंम् यति, उपात् स्तुतौ ।

आलम्भः पशुः, यज्ञे घात्य इत्यर्थः । उपलम्भ्यो हरिः ।

१६१. अनुपेन्द्रेभ्यो गदमद चर यमेभ्यो यत् ।

गद्यं । कथं नियम्यं ? चौरादिकणेरप्यौत्पत्तिकत्वेन प्रतिपदोक्त सर्वेश्वरान्तत्वाद् यत् ।

अमृता०—१६०. आङ इति । यत् प्रत्यये परे आङउत्तरस्य लभते नुमागमः स्यात्, स्तुतौ गम्यमानायामेव उपात् परतो लभते नुम् भवति । आलम्भ्य इति—पवर्गान्तादिति कर्मणि यत् । आङ इति किम्—लभ्यः । स्तुतौ किम्—उपलम्भ्यं भगवत्तत्त्वम् । उभय योगेऽपि नुम्—उपालम्भ्यो निन्दकः, तिरस्कार्य इत्यर्थः ।

अमृता —१६१. अनुपेन्द्रेभ्य इति । उपेन्द्ररहितेभ्यो गदादि चतुर्भ्यो ण्यदपवादो यत् स्यात् । गद्यमिति गद् व्यक्तायां वाचि । एवं मद्यं चर्यं यम्यमिति । यमेस्तु पवर्गान्तत्वेन हि सिद्धे पुनरत्रोपादानं नियमार्थं, तेन सोपेन्द्राद् ण्यदेव । आशङ्का समाधत्ते—चौरादिकणेरिति औत्पत्तिकत्वात् स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । तस्मात् सर्वेश्वरान्त धातो र्यदित्यनेन हि यद् विधीयते, नियम्यमिति घटादित्वाद् वामनः । ण्यति कृतेऽपि रूपं तदेव ।

बाल०—नञ् । गह्यं अर्थे नञ्पूर्वस्य वदधातोर्वद्यं । गह्यं निन्द्यं । तस्माद्-गह्येऽर्थे नञ् पूर्वाद्वेदेरुत्तरे यद्धवतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं । वृञ् । प्रतिबन्धं विना स्वीकार्यायां वाच्यायां वृङ् सम्भवतौ वृञ्वरणे इत्येतयोर्वर्या साधुः । प्रतिबन्धो निवारणादिरूपो विघ्नः पतिम्बरायामित्येके इति । पतिम्बरा स्वयम्बरा । अथ स्वयम्बरा, पतिम्बरा च वर्या चेत्यमरः । क्यप् वक्ष्यत इति एतिस्तुशामुवृञ्दृजुषः क्यवित्यनेनेति शेषः । वृत्त्येति वामनात्तुक् पृथाविति तुक् । कन्या प्रतिबन्धं विना स्वीकार्या न भवतीति न यत् । वार्या ऋत्विज इति । आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो यात्रकाश्च ते इत्यमरः । वार्या इति वरणीया इत्यर्थः । तस्मात् लक्ष्म्यामेव यदिति भावः । व्यभिचरति चेति । लक्ष्म्यामेव यद्धवतीति यत् प्रतिपादितं तद्व्यभिचरति च । भट्टिप्रयोगं व्यभिचारस्य स्थानरूपेण दर्शयति सुग्रीव इति । ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृबधः कपिः । सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता चारुविक्रम इति रघुनाथं प्रति जटायुक्तं पद्यं । अन्वयार्थो यथा । ऋष्यमूके तन्नाम्नि पर्वते सुग्रीवो नाम अनवद्योऽनिन्द्यः कपिरस्ति असौ भवता वर्यं वरणीयः पण्यभ्रातृबध इति चारुविक्रम इति सुग्रीव इत्यस्य विशेषणं पण्यो भ्रातुर्बलिनो बभ्रो यस्येति विग्रहः । रामवर्योऽसाविति पाठान्तरे रामेति सम्बोधने । इत्यत्रेत्यत्र छेदः । मुख्येऽपीति । मुख्येऽर्थेऽपि यत् दृश्यते वृष्णिवर्यं इति वृष्णिमुख्य इत्यर्थः ॥ १६० ॥

बाल०—वह्यं । वहनभ्य करणे वाच्ये वह्यं साधु । वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटादि । अन्यत्र वाह्यं वहनीयमित्यर्थः । सुगमत्वादिति । नञ्पूर्ववदेरित्यादौ यथा धातुनिर्देशः कृतः तथात्र न कृतः । अकरणे हेतुमाह सुगमत्वादिति ॥ १६१ ॥

१६२. नञ्पूर्वस्य वदेरवद्यं गह्यं, वृङ् वृजो वर्या प्रतिबन्धं विना स्वीकार्यायाम् ।

पतिम्बरायामित्येके । आवन्तोऽयं यत् प्रत्ययः । प्रतिबन्धेतु वृङ्वरणे क्यप् वक्ष्यते—वृत्या कन्या । लक्ष्मी निर्देशः किम् ? वृङ् संभक्तौ ण्यद् वक्ष्यते—वार्या ऋत्विजः । व्यभिचरति च—सुग्रीवोनाम वर्योऽसौ भवता चारु विक्रम इत्यत्र (भट्टि काव्ये ६।५०) । मुख्येऽपि दृश्यते, वृष्णिवर्य इत्यादौ च ।

१६३. बह्यं वहनस्य करणे ।

सुगमत्वाद्वात्र धातुनिर्देशो न कृतः । एवमुत्तरत्रापि ।

अमृता०—१६२. नञिति । गह्यं कुत्सायामर्थे नञ्पूर्वस्य वदते अवद्यमिति तथा प्रतिबन्धरहित स्वीकार्यायामर्थे वृङ् वृजोः लक्ष्म्यां वर्या इति यत्प्रत्ययेन निपात्यते । प्रतिबन्धो विघ्नः । पतिम्बरायामिति—या कन्या स्वयमेव पतिं वृणोति सा स्वयम्बरा पतिम्बरा चोच्यते । स्वयम्बरा पतिम्बरा च वर्या चेत्यमरादेकार्थत्वमेषाम् । यत् प्रत्ययान्त वर्यशब्दादाप लक्ष्म्याम् । वृत्येति—एतिस्तु इत्यादिना क्यप्, वामनात्तुक् । वार्या ऋत्विज इति—ऋद्वय विष्णुजनाभ्यामिति ण्यत्, वृष्णीन्द्रः । आग्नीध्याद्या धनै र्वर्या ऋत्विजो याजकाश्च ते इत्यमरः । व्यभिचरति चेति—अविशेषेण वरण मात्रे अस्त्रियामपि दृश्यत इत्याशयः । सुग्रीव इति—ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यमातृबधः कपिः इति पूर्वार्द्धम् । अस्यार्थश्च—ऋष्यमूकनाम्नि पर्वते सुग्रीव नामा महाविक्रान्तः अनिन्द्यः कपिरस्ति, सपुन भ्रातृबध विनिमयेन मित्रताभिलाषी, भवता (रामेण) असौ सुग्रीवो वरणीय इति रामं प्रति कबन्धस्योक्तिः । नअवद्यः अनवद्यः अपर्हणीय इत्यर्थः । इह वरणसामान्यमर्थः । गह्यं इति किम्—क्यप्—अनुद्यं, अकथ्यमित्यर्थः । मुख्येऽपीति श्रेष्ठार्थेऽपीत्यर्थः ।

अमृता०—१६३. बह्यमिति । वहनस्य करणे वाच्ये बह्यमिति यत्प्रत्ययेन साधु स्यात् । वहत्यनेनेति बह्यं शकटादिकम्, अन्यत्रण्यत् बाह्यं वहिरङ्गमित्यर्थः ।

बाल०—पण्यं । विक्रेये वाच्ये पण्यं साधु । पण्यमिति पण व्यवहारे स्तुतौ च । विक्रेयं पणितव्यञ्च पण्यमित्यमरः । अन्यत्र पाण्यं स्तोतव्यमित्यर्थः । अर्थः । स्वामिनि वैश्ये च वाच्ये अर्थः साधुः । अर्थ इति ऋ गतौ प्रापणे च भ्वादिः । ऋ गतौ ह्वादिर्वा । स्यादर्थः स्वामि- वैश्वयोरिति नानार्थवर्गः अन्यत्र आर्यः सान्दीपनिः । अत्र ण्यदेव । उप । प्राप्तो गर्भविशरो यया तस्यां वाच्यायां उपसर्गा साधुः । उपसर्गेति सृ गतौ । कन्योपसर्गा प्रजने इत्यमरः । गर्भग्रहणे कन्या प्राप्तकाला गौरुपसर्गोच्यते इत्यर्थः । गव्येवेति न नियमः तेन उपसर्गा वडवेति । अजर्यः । सङ्गमस्य अक्षयत्वे सति कर्त्तरि वाच्ये अजर्यं साधु । सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रमित्याह अजर्य इति । अजर्य इति नञ्पूर्वात् जष धातोर्यत् । सङ्गमाक्षयत्व इति किं । अजरिता कम्बलः ॥ १६२ ॥

१६४. पण्यं विक्रेये, अर्यः स्वामि-वैश्ययोः, उपसर्या प्राप्तगर्भावि-
सरायाम् ; अजर्यः कर्त्तरि सङ्गमाक्षयत्वे ।

अजर्यः कृष्णसङ्गमः, न जीर्यतीत्यर्थः ।

१६५. आचर्यमगुरौ ।

गुरौ तु आचार्यः ।

१६६. क्रय्यं क्रयार्थप्रसारिते ।

अन्यत्र क्रेयम् ।

१६७. क्षय्य जय्यौ शक्यार्थे ।

अन्यत्र क्षेयजेयौ ।

अमृता०—१६४. पण्यमिति । विक्रेये विक्रीतव्ये वाच्ये पण्यमिति यत् प्रत्ययेन साधुर्भवति । अन्यत्रपाण्यं स्तोतव्यम् । अर्थ इति—ऋगतौ प्रापणे चेत्यस्य स्वामिनि वैश्ये च वाच्ये अर्थ इति साधुः स्यात् । अन्यत्र अर्यं पूज्य इत्यर्थः । उपसर्येति—प्राप्तो गर्भावसरो यया तस्यां वाच्यायां उपपूर्वस्य सृगतौ इत्यस्य उपसर्या निपात्यते । शब्दोऽयं गवादौ प्रयुज्यते । अजर्य इति—सङ्गमस्याक्षयत्वे सति कर्त्तरि वाच्ये जृष वयो हानौ इत्यस्य अजर्य इति निपातः स्यात् । सर्वत्र यत् प्रत्ययेनार्थं विषये हि निपातो ज्ञेयः । सङ्गमाक्षयत्व इति किम्—अजरिता कम्बलः, अचिर निर्मित इत्यर्थः ।

अमृता०—१६५. आचर्य इति स्फुटम् । आचार्यइति ण्यत्, धर्मप्रवर्त्तकइत्यर्थः ।

अमृता०—१६६. क्रय्यमिति । जनानां क्रयार्थं प्रसारिते द्रव्ये वाच्ये डुक्रीञ् द्रव्य विनिमये इत्यस्य क्रय्यमिति यता निपात्यते । कृतगोविन्दस्य अय् भावो निपातफलम् । क्रेयमित्यपि यत्प्रत्ययान्तम् । क्रेये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रक इत्यमरः । अप्रसारितमपि क्रेयत्वेनाभिधीयत इति भावः ।

अमृता०—१६७. क्षय्येति । क्षि क्षये, जि जये, अनयोरय्भावः शक्यार्थश्च निपात फले । क्षेतुं शक्यः क्षय्यः, जेतुं शक्यः जय्य इत्यर्थः । क्षयार्हः जयार्ह इत्यर्थे तु क्षेयः जेय इति ।

बाल०—आचर्य । अगुरौ वाच्ये आचर्यं साधु । आचर्यमिति चर गतौ । गुरौ तु आचार्यः इत्यत्र ण्यत् । मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य इत्यमरः ॥ १६३ ॥

बाल०—क्रय्यं । क्रयार्थं प्रसारिते वस्तुनि वाच्ये क्रय्यं साधु । क्रय्यमिति डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये निपातात् यत् । एरामस्य अय् च क्रेयमिति अत्र यदेव । क्रेये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके इत्यमरः ॥ १६४-१६५ ॥

बाल०—ऋद्वय । भावकर्मणोर्वाच्ययो ऋद्वयान्तात् विष्णुजनान्ताच्च धातोस्तरे ण्यद्भवति । कार्यमिति डु कृञ् करणे अन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे इति वृष्णीन्द्रः । बाह्यमिति वह प्रापणे ॥ १६६ ॥

१६८. ऋद्वयविष्णुजनाभ्यां ण्यत् ।

कार्यं वाह्यम् । हनो हस्य घः, हन्ते स्तः, घात्यम् ।

१६९. चजोः कगौ घिण्यतो रज-वज-व्रज-कवर्गादिवर्जम् ।

पाक्यं रोग्यम् । नेह वाज्यं द्राज्यं गर्ज्यम् । अजेर्वीभावात् ण्यति नोदाहरणम् ।

अमृता०—१६८. ऋद्वयेति । भाव कर्मणोर्वाच्ययोः ऋद्वयान्तात् विष्णुजनान्ताच्च धातोरुत्तरे ण्यत् प्रत्ययो भवति । ण इत् यतोऽपवादोऽयम् । कार्यमिति डुकृञ् करणे, अन्तस्य वृष्णीन्द्रः । वाह्यमिति वह प्रापणे ।

अमृता०—१६९. चजोरिति । घिति (घइत् प्रत्यये) ण्यति च परे अन्य चरामस्य करामः, अन्त्य जरामस्य गरामश्चादिश्यते, किन्तु अज गत्यादौ, वजव्रज गतौ इत्येतेषां तथा कवर्गादि धातूनाञ्च घिति ण्यति च परे चजोः कगौ न भवतः । पाक्यमिति डुपञ्च ष पाके, रोग्यमिति रुजो भङ्गे । गर्ज्यमिति कवर्गादित्वाच्च गत्वम्, गर्जशब्दे धातुः । नोदाहरणमिति—नप्रत्युदाहरणमित्यर्थः । घिति घण् शोकः त्याग इत्यादि । अजे स्तु घणि वीभावस्याभावात् गत्वे प्राप्ते निषेधः, तत्र आज इत्येव रूपम् ।

बाल०—चजोः । घिति ण्यति च परे अज गतौ क्षेपणे च वज व्रज गतौ एतान् कवर्गादिञ्च वर्जयित्वा चजोः गतौ भवतः पाक्यमिति डुपञ्च ष पाके । रोग्यमिति रुजो भङ्गे । गर्ज्यमिति गर्ज शब्दे कवर्गादित्वाच्च जस्य गः । अजेरिति उदाहरणमिति प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । प्रत्युदाहरणमिति वा पाठः ॥ १६७ ॥

बाल०—न क । आवश्यकार्थे विहिते ण्यति परे कगौ न भवतः अव । विष्णुः कृत्यान्ते परे अवश्यमो मस्य हरो भवति । तेन । तेन विष्णुकृत्यन्तेन सह अवश्यमः समासो भवति । अवश्यपाच्यमिति । विशेषानुपादानात् ऋद्वयविष्णुजनाभ्यां ण्यदित्यनेन आवश्यकार्थे ण्यत् । संहितायामेवेति । संहितायामेव अवश्यमो मस्य हरो भवति । संहिता समासः । अवश्यमिति । हि यतः अत्र समासाकरणात् न मस्य हरः ॥ १६८ ॥

बाल०—मोच्य । मुचलु मोक्षणे रुच दीप्तौ शुच शोके टु याचु याच्छायां यञ्च देवपूजादौ त्यज वयोहानौ वर्ज वर्जने पूजायां इत्येतेषां ण्यता सह मोच्यादिषु चतुर्षु करामाभाव एव निपातफलं । याज्यादिचतुर्षु गरामाभाव एव निपातफलं । प्रयो । शक्यार्थे प्रयोज्य नित्योज्यौ निपात्येते । प्रयोज्य इति प्रयोक्तुं शक्य इत्यर्थः । एवं नित्योज्य इति । नित्योज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारका इत्यमरः । गरामाभाव एव निपातफलं । वञ्चया । गतावर्थे वञ्चोऽञ्चश्च निपात्यते । वञ्च इति वञ्चु गतौ गम्य इत्यर्थः । करामाभाव एव निपातफलं । एवमञ्च इति । वाच्यं । अपदसङ्घातेऽर्थे वाच्यं निपात्यते । सङ्घातः समूहः । वाच्यमिति वचपरिभाषणे वक्तव्यमित्यर्थः । करामाभाव एव निपातफलं । भोज्यं । भक्ष्ये वाच्ये भोज्यं निपात्यते गरामाभावो निपातफलं । निपात्यन्त इति

१७०. न कगावावश्यकार्थं ण्यति, अवश्यमो मस्यहरो विष्णुकृत्ये,
तेनतस्य समासः ।

अवश्य पाच्यम् । संहितायामेव, अवश्यं वक्तव्यमिति भाष्यसंस्कृतम् ।

१७१. मोच्य रोच्य शोच्य याच्य त्याज्य याज्य वज्यार्च्यपूज्याः
साधवः, प्रयोज्य-नियोज्यौ शक्यार्थे, वञ्च्याञ्च्यौ गतौ,
वाच्यमपदसंघाते, भोज्यं भोक्ष्ये निपात्यन्ते ।

अमृता०—१७० न कगाविति । आवश्यकार्थविहिते ण्यत् प्रत्यये परे चजोः कगौ न स्याताम् । विष्णुकृत्ये परे अवश्यमित्यव्ययस्य मराम हरः स्यात्, तेन विष्णु कृत्यान्तेन अवश्य शब्दस्य समासश्च भवति । कृत् सूत्राद्यं सप्तम्यन्तं पूर्वपदमिति नियमेन अवश्यं शब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् समासाप्राप्ते इह तदर्थं वचनम् । उद्वयाण्यदावश्यक इति वक्ष्यते, बाहुल्याद विष्णु कृत्या विहिताः, विधिश्चावश्यककर्तव्यत्वं, अतः सर्वत्र खलु विष्णुकृत्ये आवश्यकार्थो द्योत्यत इति सुवचत्वेऽपि स्पष्टतार्थं विधानम् ।

संहितायामेवेति—परसन्निकर्षे समासएव इत्यर्थः । तेन तद्भावे भाष्यधृतं प्रत्युदाहरणमाहरति—अवश्यं वक्तव्यमिति । समासेसति अवश्य वाच्यमित्येवं स्यादित्यर्थः ।

अमृता०—१७१. मोच्येति । मुच्लृ प्रभृतीनां मोच्यादयो ण्यत् प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । मुच्लृमोक्षणे, रुच दीप्तौ, शुच शोके, दुयाचृ याच्त्रायामित्येतेषां करामाभावो निपातफलम् । त्यज त्यागे, यजदेवपूजादिषु, वर्ज वर्जने, पूजपूजायामित्येषां गरामाभावः । अर्च्येति—ऋच स्तुतौ तुदादिः, ऋरामोद्धवात् क्यपि प्राप्ते ण्यद् विधानं कत्वाभावश्च निपातफलम् । अर्च पूजायामित्यस्य ण्यति कत्वाभावो वृष्णीन्द्राभावश्च निपातकार्यम् । प्रयोज्येति—एतौ शक्यार्थे निपात्येते, तेन प्रयोक्तुं शक्य इत्यर्थे प्रयोज्य इति । एवं नियोज्यो भृत्यः, गत्वाभावो निपातात् । वाञ्च्येति—गत्यर्थे वञ्चु अञ्चु इत्यनयो

प्रयोज्यादय इति शेषः । अन्यत्रेति अन्यस्मिन्नथ इत्यर्थः । प्रयोग्य इत्यादिषु प्रयोग्य-वङ्क्याङ्क्यवाक्यभोग्येषु । यथास्वं यथायोग्यं । तेन चरामस्य कः जरामस्य ग इति । प्रयोग्यनियोग्यौ प्रेरणीयमात्रे । वङ्क्यो वञ्चनीये । अङ्क्यः पूजनीये । वाक्यं पदसमूहे । तिङ् सुरन्तचयो वाक्यमित्यमरः ॥ १६६ ॥

बाल०—उद्ध । भावकर्मणोर्वाच्ययोः आवश्यकेऽर्थे उद्वयादुत्तरे ण्यद्भवति । पूर्वेणा-प्राप्ते विधानं । (क) अवश्यनाव्या इति नु स्तुतौ अवश्यमो मस्य हरो विष्णुकृत्य इति मस्य हरः । भागवता भक्ताः । अत्र याव्या इत्यपि क्वचिद्दृश्यते तस्मिन् सति मिलनीया इत्यर्थः । अवश्यलाव्या इति लूत्र छेदने । आवश्यक इति किं नव्यं लव्यं सर्वेश्वरान्तत्वाद्य-देव । गम्यत्वेऽपीति । आवश्यकार्थस्य गम्यत्वेऽपि ण्यद्भवति । वैष्णवैरिति । अत्रा-वश्यकभावो गम्यते ॥ १७० ॥

अन्यत्र प्रयोग्य इत्यादिषु यथास्वं कगौ ।

१७२. उद्धयाद् ण्यदावश्यके ।

ओद्धयस्यावावौ प्रत्ययये, अवश्यनाव्या भागवताः, अवश्यलाव्या देतेयाः । गम्यत्वेऽपि, वैष्णवैः शुचिभिर्भाव्यम् ।

१७३. यु रपि वपि लपि त्रपि चमिभ्य आसुनोतेश्च ण्यत्, दम्भे नस्य च हरः ।

याव्यंराप्यमित्यादि । षुञ् आसाव्यम् । दम्भिश्रौरादिका इति पाणिनीयाः । दम्भु सौवादिका इतिकालापाः । दाभ्यम् ।

वञ्च्याञ्च्यौ निपात्येते, करामाभावो निपातकार्यम् । वाच्यमिति—पदसमूहार्थादन्यार्थे वच परिभाषणे धातो वाच्यमिति निपात्यते, करामाभावो निपात फलम् । भोज्यमिति—भोक्ष्ये वाच्ये भुज अभ्यवहार पालनयोरित्यस्य भोज्यमिति निपात्यते, गरामाभावो निपातात् । प्रयोग्यमित्यत्रादिपदेन वङ्क्च अङ्क्च वाक्य भोग्या ज्ञेयाः । प्रयोग्य नियोग्यौ प्रेरणीयार्थमात्रे, वङ्क्चो वञ्चनीये, अङ्क्चः पूज्ये, वाक्यं पदसमूहे, भोग्यं वित्तादौ यथायोग्यं कगौ वेदितव्यौ ।

अमृता०—१७२. उद्धयादिति । आवश्यकर्थे व्यक्ते द्योत्ये वा उद्धयान्तधातोस्तरे ण्यत् स्यात् । पूर्वणाप्राप्ते विधिरयं यतोऽपवादः । अवश्यनाव्या इति—नुस्तुतौ, भागवता भगवत्परायणाभक्ता इत्यर्थः । लाव्या इति लूञ् छेदने । आवश्यक इति किम्—नव्यं लव्यं, सर्वेश्वरान्ताद् यदेव । गम्यत्वेऽपीति—अवश्यमिति विनापि तदर्थे द्योत्ये च ण्यत् स्यात् । शुचिभिर्भाव्यमिति—वैष्णवैरवश्यं पवित्रैर् भवितव्यमित्यर्थः ।

अमृता०—१७३. युरपीति । युप्रभृतिससभ्यश्च भावकर्मणो ण्यद्भवति, दम्भेर्नस्य हरश्च स्यात्, चकारात् ण्यत् च । यु-आषुञोः सर्वेश्वरान्तत्वाद्, अन्येषांपवर्गान्तत्वान्नित्यं यति प्राप्ते ण्यद्विधानं तदपवादः । दाभ्यमिति—नरामहरेकृते उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः ।

बाल०—यु रपि । यु मिश्रणामिश्रणयोः डु वप् बीजतन्तुसन्ताने रप लप व्यक्तायां वाचि चमु अदने इत्येतेभ्यः आङ्पूर्वात् षुञ् अभिषवे इत्यस्माच्च उत्तरे भावकर्मणोर्वाच्य-योर्ण्यङ्भवति । युधातोरासुनोतेश्च सर्वेश्वरान्तत्वादन्त्येषां पवर्गान्तत्वाद्यति प्राप्ते ण्यद्विधानं । दम्भे । दम्भ दम्भे इत्यस्मादुत्तरे ण्यङ्भवति नस्य हरश्च । सौवादिकइति स्वादिरित्यर्थः । दाभ्यमिति नस्य हरे कृते उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंह इति वृष्णीन्द्रः ॥ १७१ ॥

बाल०—भज । भज सेवायां जप मानसे च यज देवपूजादौ एतेभ्य आङ्पूर्वात् नम प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यस्माच्च उत्तरे यद्वा भवति, पक्षे ण्यदेव । भजयजोविष्णुजनान्तत्वा-त्तित्यं ण्यति प्राप्ते विकल्पे यद्विधानं । जपानम्योस्तु पवर्गान्तत्वाद्यति नित्यं प्राप्ते विभाषा । भाग्यमिति चजोः कगावित्यादिना जस्य गः । एवं जाप्यं जप्यं याज्यं यज्यमिति ॥ १७२ ॥

१७४. भज जप यजानभिभ्यो यद् वा ।

भाग्यं भज्यम् । आनाम्यं आनम्यम् ।

१७५. माङः पाय्यं परिमाणे ।

परामाद्यमिदम् ।

अमृता०—१७४. भजेति । भजादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरे यत् प्रत्ययौ वा स्यात् । तत्र भज यजो विष्णुजनान्तत्वान्नित्यं यति प्राप्ते विकल्पेन यद्विधानं, जपानम्योस्तु पवर्गान्तत्वा-
न्नित्यं यति प्राप्ते विभाषया ण्यद् विधानं ज्ञेयम् । भाग्यमिति—भजसेवायां, चजोः
कगाविति जस्य गः । एव जाप्यंजप्य, यजे गृत्वाभावेन निपातः—याज्यं यज्यम् ।

अमृता०—१७५. माङ इति । परिमाणे अर्थे माङ्माने धातोः पाय्यमिति साधुः,
ण्यद्विधानं परामस्यपरामश्च निपात फलम्, आतो युक् तुण्यति सिद्ध एव ।

बाल०—माङः । परिमाणे वाच्ये माङ् माने इत्यस्य पाय्यं साधु । ण्यद्विधानं
परामस्य परामविधानञ्च निपातफलं । यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रय-
मित्यमरः ॥ १७३ ॥

बाल०—कुण्ड । क्रतुर्यज्ञस्तस्मिन् वाच्ये कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ साधू । कुण्डपाय्य
इति कुण्डपूर्वस्य माङो निपातफलं पूर्ववत् । सञ्चाय्य इति संपूर्वस्य चित्रः ण्यद्विधानं
ऐरामस्य आय् च निपातफलं । प्राणा । दुर्मतिनिष्कामयोर्वाच्ययोः प्राङ्पूर्वस्य ङीङः
प्राणायः साधुः । ण्यद्विधानं ऐरामस्य आय् च निपातफलं । संनि । हविर्विशेषे वाच्ये
संपूर्वस्य नियः सान्नाय्यं साधु हविर्होतव्यं द्रव्यं । ण्यद्विधानं ऐरामस्य आय् समो
ऽरामस्य त्रिविक्रमश्च निपातफलं । सान्नाय्यं हविरित्यमरः । आत् । दक्षिणाग्नौ वाच्ये
आङ् पूर्वस्य नयतेरानाय्यः साधुः । ण्यद्विधानं ऐरामस्य आय् च निपातफलं । दक्षिणा-
ग्निर्गार्हपत्यहवनीयौ त्रयोऽनय इत्यमरः । यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
तस्मिन्नानाय्य इति चामरः । निचि । निवासे वाच्ये निपूर्वचित्रो निकाय्यः साधुः ।
ण्यद्विधानं चेः किः ऐरामस्य आय् च निपातफलं । निकाय्यनिलयालया इत्यमरः । चित्य ।
चेतव्ये बह्वौ वाच्ये चित्यः साधुः । ण्यद्विधानं वृष्णीन्द्राभवस्तुक् च निपातफलं । अस्य
व्यप्प्रकरणे लिखनमुचितमिति ज्ञेयं, तथा सति वृष्णीन्द्राभावस्तुकोरयत्नसाध्यता स्यात् ।
अग्नि । तच्चयने अग्निचयने वाच्ये अग्निचित्या साधुः । निपातफलं पूर्ववज्ज्ञेयं स्त्रीत्वन्तु
अभिधानात् । अस्यापि व्यप्प्रकरणे लिखनमुचितं । अमा । तिथिविशेषे वाच्ये अमा-
पूर्वस्य वसेः अमावास्या अमावस्या च साधुः । अमेति । अमाशब्दः सहायः । अत
आह सहेति । इतीति इत्यर्थे इत्यर्थः । अत्र ण्यद्विधानं यद्विधानञ्च निपातफलं
स्त्रीत्वन्त्वभिधानात् ॥ १७४ ॥

बाल०—गुपेः । हेमरूप्यव्यतिरिक्ते धने वाच्ये गुपेः कुप्यं साधु । हेम सुवर्णं ।
गुपेरिति गुप गोपनकुत्सनयोः गुप् रक्षणे द्वयोर्ग्रहणं गोविन्दाभावो गरामस्य करामविधानञ्च

१७६. कुण्डपाय्य-सञ्चाय्यौ क्रतौ, प्राणाय्यो दुर्मति-निष्कामयोः,
सन्नियः सान्नाय्यं हविर्विशेषे, आनयतेरानाय्यो दक्षिणाग्नौ ।
निचिजो निकाय्यो निवासे, चित्यश्चेतव्ये वह्नौ, अग्नि-
चित्या तच्चयने । अमापूर्व-वसे रमावास्यामावस्ये
तिथि विशेषे .

अमा सह वसत श्रन्द्रसूय्यावस्यामिति ण्यद् यद्भ्यामावन्ताभ्यां सिध्यतः।

अमृता०—१७६. कुण्डेति । क्रतु र्यज्ञ विशेषः, तस्मिन्नभिधेये कुण्डपाय्य-सञ्चाय्यौ
यदण्यद्भ्यां निपात्येते । कुण्डेनपीयते सोमोऽस्मिन् कुण्डपाय्यः क्रतुः । पिवते निपातात्
युक् । सञ्चीयते सोमोऽस्मिन् सञ्चाय्यः क्रतुः । निपातेन ण्यत् अयादेशश्च । प्राणाय्य इति—
दुर्मतिरप्रीति विषयः, निष्कामो वीतस्पृहः, एतयोरर्थयोः प्र-आङ् पूर्वात् नयते ण्यता
अयादेशेन च प्राणाय्य इति निपात्यते । प्राणाय्य श्रौरः, प्राणाय्योऽन्ते वासी विरक्तइत्यर्थः ।
सन्निय इति—हवि हवनीय द्रव्यम् । हविर्विशेषे वाच्ये संपूर्वाद् नयते ण्यता अयादेशेन,
उपेन्द्रदीर्घेण च सान्नाय्यं निपात्यते । होमार्थमग्निं प्रति सम्यङ् नीयत इति सान्नाय्यम् ।
आनयतेरिति—दक्षिणाग्नौ वाच्ये आनयते ण्यता अयादेशेन च आनाय्यइति निपात्यते ।
अन्यत्र आनेयं तुलसीमात्यम् । निचिज इति—निवासे वाच्ये निपूर्वात् चिनोते ण्यता
अयादेशेन कत्वेन च निकाय्यः साधुः स्यात् । निचीयते धान्यादिकमस्मिन्निति निकायः,
अधिकरणे वाच्ये निपातोऽयम् । चित्य इति—संग्रहणीय वह्नौ वाच्ये चयते र्यता तुगागमेन
च चित्यः साधुः । अग्निचित्येति—तस्यैवाग्निचयनेऽर्थे यता तुगागमेन अग्निचित्या
निपात्यते, भावे आवन्तोऽयं निपातः, पूर्वस्तु कर्मणि । अमेति—अमा शब्दः सहार्थोऽव्ययम् ।
अधिकरणे वाच्ये तिथिविशेषार्थे ण्यत् प्रत्ययेनाक्तेन च अमावास्येति, तथैव यत् प्रत्यान्तेन
अमावस्येति च निपात्यते ।

निपातफलं । ताभ्यां यदन्यत् तत् कुप्यमित्यमरः । ताभ्यामिति हेमरूप्याभ्यामित्यर्थः ।
अस्यापि क्यप्प्रकरणे लिखनमुचितं । भिद्यो । नदभेदे कर्तरि वाच्ये भिद्योद्धचौ साधू ।
गोविन्दाभावादित्यस्यापि सिध्यतीत्यनेनान्वयः । तस्माद् भिद्य इत्यत्र गोविन्दाभावो
निपातफलं । उद्धय इति उद्ध उत्सर्गे झरामस्य धरामो निपातफलं अत उक्तं दध-
मध्यत्वादिति । दधेति सारामनिर्देश उच्चारणार्थः । भिद्योद्धचौ नदविशेषौ । अस्यापि
क्यप्प्रकरणे लिखनमुचितं । तथा सति भिद्य इत्यत्र गोविन्दाभावस्यायत्नसाध्यता स्यात् ।
कर्तरीत्यनुक्तेऽप्यसङ्गतिर्न भवतीति ज्ञेयं ॥ १७५ ॥

बाल०—पुष्य । नक्षत्रविशेषे वाच्ये पुष पुष्टौ सिधु संराद्धौ इत्येतयोः पुष्यसिद्धौ
साधु । गोविन्दाभावो निपातफलं । पुष्यतु सिध्यतिष्यावित्यमरः । अस्यापि क्यप्प्रकरणे
लिखनमुचितं । विपू । मुञ्ज वाच्ये वेरुतरस्य पूत्र पवन इत्यस्य विपूयः साधुः ।
वृष्णीन्द्राभावो निपातफलं । पूड पवन इत्यस्य ह्लादेरयं प्रयोग इति जयादित्यजिनेन्द्रौ ।

१७७. गुपेः कृप्यं अहेमरूप्यधने, भिद्योद्धचौ नदभेदे कर्त्तरि ।

भिनत्ति कूलं भिद्य इति गोविन्दाभावो निपातः । उज्झति कूलं उद्धचइति दधमध्यत्वात् सिध्यति ।

अमृता०—१७७. गुपेरिति । हेमः मुवर्णः, हेमरौप्येतरे धने वाच्ये गुपेः कृप्यं निपात्यते, यत्प्रत्ययेन कत्वेन च निपातः । भिद्येति—कर्त्तरि वाच्ये नद विणेषे चार्थे भिद्य उद्धचश्च यता निपात्येत । अपरे तु क्यप् प्रत्ययेन निपातयन्ति, तत्र निपातस्य न सम्यक् चरितार्थत्वमनुभूयत इति यत् प्रत्ययेन हि निपातमभिप्रेत्याह—गोविन्दाभावो निपात इति । क्यपि च सति स्वतएव गोविन्दनिवृत्तिः स्यादिति भावः ।

वस्तुतः कर्त्तरि नदाथ निपातफलम् । तनान्यत्र—भेद्यः शत्रुः, उज्ज्फं कैतववैष्णवैः, त्याज्यमित्यर्थः । तटविध्वंसी नदो भिद्यः, तथाकूलमपहाय दूरे प्रवहमाणो नदस्तु उद्धच उच्यते । अस्य दध मध्यत्वं निपातफलम् । गुप् रक्षणे, भिदिर् विदारणे, उज्ज्फ उत्सर्गे ।

अस्यापि क्यप्प्रकरणे लिखनमुचितं । विनी । कल्के वाच्ये वेरुरस्य नीत्रो विनीयः साधुः । कल्कस्तैलादिकल्कः । वृष्णीन्द्राभावो निपातफलं । अस्यापि क्यप्प्रकरणे लिखनमुचितं । जित्यो । महति हले वाच्ये जित्यः साधुः । हलं लाङ्गलं । ण्यद्विधानं वृष्णीन्द्राभावस्तुक् च निपातफलं । अस्यापि क्यप्प्रकरणे लिखनमुचितं । युग्यं । वाहने वाच्ये युजिर योग इत्यस्य युग्यं साधु । वाहनं करि-तुरङ्गादि गोविन्दाभावो निपातफलं । सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रञ्च धोरणमित्यमरः । दधा । सामिधेन्यां ऋचि वाच्यायां दधातेर्धाया साधुः । ण्यद्विधानं निपातफलं । ऋक् सामिधेनो धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने इत्यमरः । परि । अग्निविशेषेषु वाच्येषु परिचय्यादयः साधवः । परिचाय्य इति परिपूर्वस्य चित्रः ण्यद्विधानं ऐरामस्य आय् च निपातफलं । एवं उपचाय्य इति । समूह्य इति संपूर्वस्य बहः सङ्क्षर्षणस्य त्रिविक्रमश्च निपातफलं समूह्यः परिचार्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिन इत्यमरः । अञ्जेः । घृते वाच्ये अन्ज म्रक्षणादिषु इत्यस्य आय्यं साधु । नरामहरो गत्वाभावश्च निपातफलं । वृष्णीन्द्रस्तु नरामहरे कृते सिध्यत्येव । घृतमाज्यं हविः सर्पिरित्यमरः । गृह्यचो । अस्वैरिणि वाच्ये ग्रहेः गृह्यः साधुः । अस्वैरी अधीनः । सङ्क्षर्षणो गोविन्दाभावश्च निपातफलं । अस्य क्यप्प्रकरणे लिखनमुचितं तथा सति सङ्क्षर्षण-गोविन्दाभावयोरयत्नसाध्यता स्यात् । अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसा-मित्यमरः । गृहासक्ताः पक्षि-मृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च त इत्यमरः । साधव इति पुष्यादय इति शेषः ॥ १७६ ॥

बाल०—अनु । अनुपेन्द्रे उपेन्द्रव्यतिरिक्ते पूर्वपदे सति भावकर्मणोर्वाच्ययोर्वद उत्तरे यत्क्यपौ भवतः । भुवः । अनुपेन्द्रे सति भावे वाच्ये हन उत्तरे क्यप् भवति । हनो नरामस्य तश्च । कृष्णवद्या इति कर्मणि यत् कृष्णोद्या इति कर्मणि क्यप् सङ्क्षर्षणः उपेन्द्रेत्यादिना समासः । सत्यवद्य इति सत्यं वदतीत्यर्थः । रघुत्तमो रघुनाथः (लक्षणः) । उपेन्द्रे तु प्रवाह्यमित्यत्र ण्यदेव भवति ब्रह्माणो भाव इत्यर्थकथनं । उपेन्द्रे तु प्रभव्यं ।

१७८. पुष्य-सिद्धयौ नक्षत्रविशेषे, विपूयो मुञ्जे, विनीयः कल्के, जित्यो महति हले, युग्यं वाहने, दधाते धार्य्या सामिधेन्या-मृचि, परिचाय्योपचाय्य समूह्या अग्निविशेषेतु, अञ्जे राज्यं धृते, गृह्योऽस्वैरिणि साधवः ।

१७९. अनुपेन्द्रे वदो यत् क्यपौ, भुवः क्यप्भावे, हनस्तश्च ।

कृष्णेनोद्यन्ते कृष्णवद्या गीताः कृष्णोद्याः । बाहुल्यात् कर्त्तरि च,

अमृता०—१७८. पुष्येति । नक्षत्रविशेषे वाच्ये पुष्यः सिद्धयश्च साधू भवतः । पुष्यः, सिधु संराद्धौ इत्येतयो र्यता गोविन्दाभावेन च निपातः । मुञ्जे वाच्ये विपूर्वपूञ् पवने इत्यस्य यता गोविन्दाभावेन च विपूय इति साधुः स्यात् । अन्यत्र ण्यति विपाय्यम् । कल्के वाच्ये विपूर्व नीञ् प्रापणे इत्यस्य यता गोविन्दाभावेन च विनीय इति साधुर्भवति । अन्यत्र तु विनयो राजा । जित्य इति—जिजये, यता तुगागमेन निपातः । अन्यत्र जेयो रिपुः । युग्यमिति—युजिर् योगे, ण्यता गुणाभावेन निपातः । सर्वं स्याद् वाहनं यानं युग्यं पत्रञ्च धोरणमित्यमरः । अन्यत्र योग्यो भृत्यः । धार्य्येति—सामिधेनी ऋक् समित् प्रज्वालको भन्त्र विशेषः । ण्यता युगागमेन चावन्तो निपातः । परिचाय्येति—परि पूर्वस्य उपपूर्वस्य चिनोते ण्यता अयादेशेन निपात्येते एतौ, यज्ञाग्नि विशेषेऽर्थे । तथा समपूर्ववहते ण्यत्-सङ्कर्षण-त्रिविक्रमैः समूह्याः साधुः स्यात् । अञ्जे रिति—अन्जु म्रक्षणादिषु धातो धृते वाच्ये ण्यत्-गत्वाभाव-नरामहरेः आज्यमिति निपात्यते । गृह्य इति ग्रह उपादिन-धातोस्वैरिणि (अधीने) अर्थे यत् सङ्कर्षणाभ्यां गृह्याः साधुर्भवति ।

अमृता०—१७९. अनुपेन्द्र इति । उपेन्द्र व्यतिरिक्ते पूर्वपदे भावकर्म वाच्ययो वंद धातोर्हृत्तरेयत् क्यपौ भवतः । अनुपेन्द्रे पूर्वपदे भाव वाच्ये भुव उत्तरे क्यप् स्यात्, हन्ते भावे क्यप् भवति, तस्य नस्य तरामश्च भवति । पूर्वपदेऽप्राप्ते यद् विधानम् । कृष्णवद्येति कर्मणि यत्, कृष्णोद्यति कर्मणि क्यप् सङ्कर्षणः, उपेन्द्रोद्यादीत्यादिना पूर्वपदसमासः ।

ब्रह्मणो हननमित्यर्थकथनं । ब्रह्महत्येति स्त्रीत्वं कथमिति चेत्तत्राह स्त्रीत्वमभिधानादिति उपेन्द्रे तु प्रघात्य ॥ १७७ ॥

बाल०—एति । इन् गतौ ष्टुञ् स्तुतौ शासु अनुशिष्टौ वृञ् वरणे वृङ् आदरे जुषी प्रीतिसेवनयोः इत्येतेभ्य उत्तरे क्यप् भवति । वृञो व्ररामः वृङ् सम्भक्ता वित्यस्य निरासार्थः । आवश्यकेऽपीति । आवश्यकेऽर्थेऽपि स्तुधातोर्हृत्तरे क्यविष्यते अवश्यस्तुत्य इति अवश्यमो मस्य हरः । शायः शिषिति शासः शिष् कंसारिविष्णुजनडयोरित्यनेनेति शेषः । आङः शास्वित्यादेरिति । आङः शासु इच्छायामित्यात्मपदिनो न ग्रहणं धात्वन्तरतया पृथक्पाठादिति आख्याते दर्शितं । आशास्यमित्यत्रापि अनेनैव क्यप् । उपेयमिति सर्वेश्वरान्तत्वाद्यगोविन्दः उपेन्द्राद्वयहर एओरामयोरिनेधौ विनेति आराम-हरः ॥ १७८ ॥

सत्यवद्यो रघूत्तमः । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या,
स्त्रीत्वमभिधानात् ।

१८०. एति स्तु शासु वृज् ह जुषः वयप् ।

वामनात्तुक्-इत्यः स्तुत्यः । आबध्यकेऽपीष्यते, अवश्य स्तुत्यः । शासः
शिष्-शिष्यः । वृत्यः आदत्यः जुष्यः । आङ् शास्वित्यादेराख्यात
दर्शितत्वान्नशिषादेशः, आशास्यं, ईङ्गतौ उपेयम् ।

१८१. शंसि दुहिगुहिभ्यो वा वयप् ।

शस्यं शंस्यं, दुह्यं दोह्यम् ।

सत्यवद्य इति—सत्यवदतीत्यर्थे कर्त्तरि यत्, रघूत्तम इह लक्ष्मणः, भट्टि प्रयोग एषः ।
ब्रह्मभूयमिति भावे क्यप्, कपिलत्वाद् गोविन्दाभावः, ब्रह्मत्वमित्यर्थः । ब्रह्महत्येति भावे
क्यप् । स्त्रीत्वमभिधानादिति—लोके कथनात् लोकव्यवहारादित्यर्थः ब्रह्महत्या सुरापानमि-
त्यादि प्रयोगदर्शनात् । अनुपेन्द्र इति किम्—उपेन्द्रे तु ण्यदेव—प्रवाद्यः, भाव्यः संभाव्यः
घात्यः संघात्यः । एभ्यस्तु भावे ण्यत् न भवति, विधानाभावात् ।

अमृता०—१८०. एतीति । इण गतौ प्रभृत्युक्त-षड्भ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति ।
इत्यः स्तुत्य इति यतोऽपवादः । शिष्य इति ण्यतोऽपवादः, वृत्यइति च । सानुबन्ध
निर्देशात् वृङ्संभक्तावित्यस्य निरासः आदृत्यइति दृङ् आदरे, ण्यदपवादः । जुष्य इति
जुषी प्रीति सेवनयोः ण्यदपवादः । आङ् पूर्वस्य शासु इत्यस्यात्मपदिनो नहि भवति
शिषादेश इत्याह—आख्यातदर्शितत्वादिति । धात्वन्तरतया तस्य पृथक् पाठादिति
तत्रैवोक्तम् । ननु कथं उपेयमिति दृश्यते इति भान्त्या इणो रूपमिदं मन्यमानं प्रति प्राह—
ईङ्गताविति । इण्गतावित्यस्य रूपे सति तुगागमेन उपेत्यमित्येवं हि भवितव्यम् ।
उपेयमिति—सर्वेश्वरान्ताद् यत्, गोविन्दः, उपेन्द्राद्वय हरः ।

अमृता०—१८१. शंसीति । एतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो वा स्यात्, पक्षे ऋद्वयविष्णु-
जनाभ्यामिति ण्यत् । शस्यमिति क्यपि अनिरामेतामिति नरामहरः । दुह्यमिति क्यपि
गोविन्दाभावः । एवं गुह्यं गोह्यमिति ।

बाल०—शंसि । शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे गुह सम्बरणे एतेभ्य उत्तरे क्यप्
वा भवति, पक्षे ण्यदेव । शस्यमिति अनिरामेतामिति नरामहरः । एवं गुह्यं
गोह्यमिति ॥ १७६ ॥

बाल०—ऋरा । कृपव्यतिरिक्तात् ऋरामोद्ववाद्धातोऽस्तरे क्यप् भवति । वृत्त्विति
वृत्तु वर्त्तने । वृध्यमिति वृधु वृद्धौ । कल्प्यमिति कृपू सामर्थ्ये ण्यत् । कृपे ऋ लृ इति
ऋरामस्य लृरामो गोविन्दश्च ॥ १८० ॥

१८२. ऋरामोद्धवादकृपः क्यप् ।

वृत्तु-वृत्यं, वृधु-वृध्यं, कृपेस्तु कल्प्यम् ।

१८३. खनः खेयं निपात्यते, पाणौ सृजे ण्यत्, समवपूर्वाच्च ।

पाणिसर्ग्या माला । समवेति संघातेनैव प्रयोगः-समवसर्ग्या रज्जुः ।

१८४. भृञः क्यप् नतु पत्न्यां, संभृजो वा, कृवृषिभ्याश्च ।

भृत्यः संभृत्यः संभार्यः । कृत्यं कार्यं, वृष्यं वर्ष्यम् । पत्न्यान्तु भार्या ।

अमृता०—१८२. ऋरामेति । कृपं वर्जयित्वा ऋरामोद्धवाद्धातोरुत्तरे क्यप् स्यात् । वृत्यमिति वृत्तुवर्त्तने, वामनात्तुक् । कल्प्यमिति—कृपू सामर्थ्ये ण्यत्, कृपे ऋ लृः, गोविन्दश्च ।

अमृता०—१८३. खन इति । निपात्यत इति निपातनादेव क्यप्, अरामस्य एत्वञ्च । खेयन्तु परिखेत्यमरः । पाणाविति—पाणि शब्देपूर्वपदे सृजेरुत्तरे ण्यत् स्यात्, समवपूर्वाच्च तस्माद् ण्यदेव स्यात् भावकर्मणोः । पाणिसर्ग्येति—पाणिभ्यां सृज्यत इति कर्मणि ण्यत्, चजोः कगाविति जस्य गत्वम् । संघातेनैवेति—तत एकैक प्रयोगेण तु क्यवेव, संसृज्यं कृष्णविमुखेन, तेन संसारिणा भवितव्यमित्यर्थः ।

अमृता०—१८४. भृञ इति । पत्नीवर्जिते वाच्ये डुभृञ् धारण पोषणमोरित्यस्मात् क्यप् स्यात् । संपूर्वात्तु तस्मात् क्यप् वा भवति, पक्षेण्यत् । डुकृञ्करणे, वृषु सेचने

बाल०—खनः । खनु अवदारणे इत्यस्य खेयं निपात्यते । क्यव्विधानं नरामस्य एरामविधानञ्च निपातफलं । अरामहरस्तु अरामहरः ए अयोरविष्णुपदान्ते इत्यादिना सिध्यत्येव । खेयन्तु परिखेत्यमरः । पाणौ । पाणौ पूर्वपदे सति सृज विसर्ग इत्यस्मादुत्तरे ण्यद्भवति । ऋरामोद्धवत्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यद्विधानं । सम । समवपूर्वाच्च सृजेरुत्तरे ण्यद्भवति । पाणिसर्ग्येति कर्मणि ण्यत् । चजोः कगावित्यादिना जस्य गः । पाणिना सृज्यते इत्यर्थः । संघातेनैव प्रयोग इति । एतेन समुदायस्य समवेतस्य पूर्वत्वे सति सृजेर्ण्यद्भवतीति सूचितमतः संपूर्वादिवपूर्वाच्च सृजेर्ण्यत् भवति । समवसर्ग्येति समवसृज्यत् इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

बाल०—भृञः । डु भृञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मादुत्तरे क्यप् भवति । पत्न्यां वाच्यायान्तु भृञ उत्तरे क्यप् न भवति । संभृ । संपूर्वाद्भृञ उत्तरे क्यप् वा भवति पक्षे ण्यदेव । कृ । डु कृञ् करणे वृषु सेचने इत्येताभ्याश्चोत्तरे क्यप् वा भवति पक्षे ण्यदेव । भृत्य इति वामनात्तुक् पत्न्यान्तु भार्येति, अत्र ण्यत् । पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहर्ग्रामिणी । भार्या जायेत्यमरः ॥ १८२ ॥

बाल०—मृजेः । मृजू ष शुद्धावित्यस्मादुत्तरे क्यप् वा भवति पक्षे ण्यदेव ऋरामोद्धवत्वाच्चित्यं क्यपि प्राप्ते विभाषा । मार्ग्य इति मृजेवृष्णीन्द्र इत्यनेन वृष्णीन्द्रः ॥ १८३ ॥

१८५. मृजेः क्यप्वा ।

मृज्यः, गत्वं-मार्ग्यः ।

१८६. मृषोद्यादयः कर्मादौ साधवः ।

मृषा उद्यते मृषोद्यं, रोचते रुच्यः, कृष्टे पचति पाकमाप्नोति कृष्टपच्यो वृह्यादिः । न व्यथते अव्यथ्यः ।

१८७. राजसूयादयस्तु संज्ञा शब्दाः ।

इत्येताभ्याञ्च क्यप् वा स्यात्, पक्षे ण्यदेवा भृत्य इति—कर्मणि क्यप्, वामनात्तुक्, सेवक इत्यर्थः । पत्न्यान्तु ण्यदेव भवतीति दर्शयति—भार्येति । पत्नीपाणि गृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी भार्या जायेत्यमरः ।

अमृता०—१८५. मृजे रिति । मृजूष शुद्धौ इत्यस्मादुत्तरे क्यप् वा भवति, पक्षे ण्यत् । ऋरामोद्धवत्वेन नित्यं क्यपि प्राप्ते विभाषा । मार्ग्य इति मृजे वृष्णीन्द्र इत्यनेन वृष्णीन्द्रः ।

अमृता०—१८६. मृषोद्यादय इति । कर्मादौ वाच्ये एते निपात्यन्ते । मृषा मिथ्या । मृषोद्यमिति कर्मणि क्यप्, मिथ्या वाक्यमित्यर्थः । अनुपेन्द्रे वदो यत् क्यपाविति विकल्पे प्राप्ते निपातात् क्यवेव । मृषा पूर्वपदत्वे क्यवेव स्यान्नतु यदित्येव निपातफलम् । रुच्य इति निपातेन कर्त्तरि क्यप् । कृष्टे कर्षणे सति पचति फलतीत्यर्थः । निपातात् कर्त्तरि क्यप्, तथैव अव्यथ्य इति ।

अमृता०—१८७. राजसूयेति । राज्ञा सूयते इह इति राजसूयो यज्ञविशेषः, कर्मणि क्यप् । आदि पदेन सूसत्तिभ्यां क्यप्, सत्ते रत्वं सुवतेः रुडागमो वा, सरति—सुवति वेति सूर्यः ।

बाल०—मृषो । कर्मादौ वाच्ये मृषोद्यादयः साधवः । मृषा मिथ्या । मृषोद्यमिति कर्मणि क्यप् । अत्र यदभाव एव निपातफलं । मृषा पूर्वाद्वद उत्तरे क्यप् । एव भवति नतु यदिति । रुच्य इति निपातात् कर्त्तरि क्यप् । कृष्ट इति । पचतीत्यर्थमाह पाकं प्राप्नोति इति । कृष्टपच्य इति निपातात् कर्त्तरि क्यप् । कृष्ट इति भावे क्तः कर्षण इत्यर्थः । पाकं परिपाकं । अव्यथ्य इत्यत्रापि निपातात् कर्त्तरि क्यप् ॥ १८४ ॥

बाल०—राज । राजसूयादयस्तु संज्ञाशब्दा इति । संज्ञाशब्दत्वादेतेषां अर्थकथनं न बहुप्रयोजनकमिति अर्था नोक्ताः किन्तु क्यवन्तत्वनैव निपातीया इति भावः ॥ १८५ ॥

बाल०—अनु । अनुपेन्द्रे पूर्वपदे सति बाह्यायां पक्षे च वाच्ये ग्रहेरुत्तरे क्यप भवति । पक्षः पक्षाश्रितः । तस्यामेव लक्ष्म्यामेव । ततो मथुरातः । तत्पक्षाश्रितः । कृष्णपक्षाश्रितः ॥ १८६ ॥

१८८. अनुपेन्द्रे ग्रहेः क्यप् वाह्यायां पक्षे च ।

लक्ष्मीनिर्देशात् तस्यामेव । मथुरा गृह्या सेना, ततो वाह्येत्यर्थः ।
कृष्णगृह्यास्तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ।

१८९. इज्या व्रज्या कृत्या भावे क्यवन्ताः साधवः, समज्यादयः
संज्ञायां साधवः ।

समजन्त्यस्यां समज्या सभाः, निषद्या आपणः, निपत्या पिच्छलभूमिः ।
विदन्त्यनया विद्या, सूयतेऽस्यां सोमः सूत्या, शय्यतेऽस्यां शय्या ।

अमृता०—१८८. अनुपेन्द्र इति । उपेन्द्र व्यतिरिक्ते पूर्वपदे सति वाह्यायां पक्षे च
वाच्ये ग्रहेरुत्तरे क्यप् स्यात् । लक्ष्मीनिर्देशादिति—तेन लिङ्गान्तरे न भवतीति भावः ।
ततो वाह्येति मथुरातो बहिर्भूतेत्यर्थः । पक्षशब्द इह तद्धितान्तः, पक्षे भवः पक्षः, केशवा-
रामः । अतएव तदर्थमाह—तत्पक्षाश्रित इति । एवमर्जुनगृह्यः कृष्णः ।

अमृता०—१८९. इज्येति । इज्यादयस्त्रयो भाववाच्ये क्यवन्तेन निपात्यन्ते,
समज्यादयस्तु संज्ञायां क्यवन्तेन साधवो भवन्ति । सर्वे एव डावन्तनिपाताः । इज्यत इति
इज्या, यजनमित्यर्थः, यजते भावे क्यप्, संकर्षणः । प्रव्रज्यत इति प्रव्रज्या सन्न्यसन-
मित्यर्थः । क्रियत इति कृत्या करणमित्यर्थः । प्राक् कर्मणि कृत्यं निपातितम्, इहतु भावे
लक्ष्म्यामिति विशेषः । समजन्ति मिलन्तीत्यर्थः । आपणः क्रयविक्रय स्थानम् । सोम
इति सूयतेः कर्म । एते क्यपि लक्ष्म्यां डावन्ता निपात्यन्त इत्यग्रं च वक्ष्यते ।

बाल०—इज्या । अत्र क्वचित् पुस्तके चत्वारि निपातसूत्राणि दृश्यन्ते प्रकरणानु-
सारेण तान्यत्रैव वक्तुमुचितानि च किन्तु तत्साध्यप्रयोगाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् तानि
अप्रयोजनकानि भवन्तीति क्षेयं । इज्या व्रज्येज्या कृत्या भावे क्यवन्ताः साधवः । सम ।
समाज्यादयः संज्ञायां साधवः । समजन्त्यस्यां समज्या सभा निषद्या आपणः । निपत्या
पिच्छलभूमिः । विदन्त्यनया विद्या सूयतेऽस्यां सोमः सूत्या शय्यतेऽस्यां शय्या ॥ १८७ ॥

बाल०—इत्या । इत्या भावकरणयोः साधुः । भृत्या । भृत्यादयः भावे साधवः ।
भरणं भृत्या । आसनं उपवेशनं आस्या । इत्यादीति आपणः क्रयविक्रयस्थानं । सोमो
लताविशेषः ॥ १८८ ॥

बाल०—भव्य । भव्यादयः कर्त्तरि च साधवः । भव्य इति भवतीत्यर्थः एवं सर्वत्र
ज्ञेयं निपातात् कर्त्तरि यत् । गेय इति निपातादत्रापि कर्त्तरि यत् । आ ए यति इत्यनेन
एरामः प्रवचनीय इति निपातात् कर्त्तर्यनीयः । एवमुपस्थानीय इति । अन्य इति निपातात्
कर्त्तरि ण्यत् । जनिवध्योरित्यादिना वृष्णीन्द्रनिषेधः । आप्लाव्य इति प्लुङ् गत्यर्थः
निपातात् ण्यत् । एवमापात्य इति ॥ १८९ ॥

१८०. इत्या भावकरणयोः साधुः, भृत्यादयो भावे साधवः ।

भरणं भृत्या, आसनं उपवेशनं आस्या इत्यादि ।

१८१. भव्य - गेय - प्रवचनीयोपस्थापनीय - जन्या प्लाव्यापात्या कर्त्तरि च ।

वैष्णवो मथुरायां भव्यः, भवतीत्यर्थ इत्यादि । हरे गेयः हरिगाय-
तीत्यर्थः । पक्षे मथुरायां भव्यमित्यादि ।

अमृता०—१८०. इत्येति । भाव करणयोर्वाच्ययोः इण्गतौ इत्यस्य इत्या इति-
डावन्तः साधुः, भृत्यादयस्तु भावे एव डावन्ताः साधवो भवन्ति । एति स्तु इत्यादौ भाव
कर्मणोर्विहितः, इह तु भावकरणयो रिति भेदः । तेन एति गच्छत्यनया इत्या पन्था
इत्यर्थः, भावे गमनम् । भृत्याप्रभृतीनां भावे ब्रह्मणि प्राप्ते अत्र लक्ष्म्यां साधुत्वम् ।

अमृता०—१८१. भव्येति । भव्यादयः सप्तकर्त्तरि च वाच्ये साधवः स्युः । चकारेण
भावकर्मणोरपि । भव्य इति निपातात् कर्त्तरि यत् । गेय इत्यत्रापि कर्त्तरि यत् निपातात् ।
अत्र हरे रिति कर्मणि षष्ठी, कर्त्ता भक्त इत्युह्यः । गेयो माणवकः साम्नामिति काशिको-
दाहरणम् । ननु विष्णुकृत्यानां कर्त्तरि षष्ठी वा इत्येव लब्धम्, उभय प्राप्तौ विष्णु कृत्ये न
षष्ठीति निषेधश्च कृतः, ततः कर्मणि षष्ठ्या विधानाभावात् कथमत्र कर्मणि षष्ठी दर्शितेति
चेत् ? सत्यम्, उच्यते—कृद् योगे कर्त्तरि कर्मणि वा षष्ठीविधेरनुक्तत्वमेव विषयः । यत्र
कर्त्तानुक्तः, भावकर्मादि तूक्तं तत्रकर्त्तरि षष्ठी, यत्र भाव कर्माद्यनुक्तं, कर्त्ता तूक्तः तत्र
कर्मादौ हि षष्ठी विधीयते । विष्णुकृत्याः प्रायो भावकर्मणोरेव भवन्ति, ततः कर्त्तुरनुक्त-
त्वात् तमपेक्ष्य तत्र हि षष्ठी विहिता, कर्मण उक्तत्वात् तत्र तु षष्ठ्याः प्राप्तिरपि नास्ति ।
इह पुनः कर्त्तरि विशेष वचनेन विष्णुकृत्यस्य विधानात् स एवोक्तः कर्म त्वनुक्तमिति तत्र
षष्ठ्याः प्राप्त्यवसरो निर्बाध इति ।

एवं प्रवचनीयो गुरुः श्रीभागवतस्य, उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । अनयो निपातात्
कर्त्तर्यनीयः । असौ जायते इति जन्यः कर्त्तरि ण्यत्, जनिबध्यो मन्तानाञ्चेति वृष्णीन्द्र
निषेधः । असौ आप्लाव्यः आपात्यः, अनयोश्च कर्त्तरि ण्यत् । पक्षे इति कर्मभावयो-
रित्यर्थः । तत्रेत्यादि पदेन हरिर्गेयो भक्तेन, प्रवचनीयं भागवतं गुरुणा, उपस्थापनीयो
गुरुः शिष्येण, अनेन जन्यं आप्लाव्यं आपात्यमिति ।

बाल०—धेनु । धेनुम्भव्या साधुः । धेनुम्भव्येति धेनुषु भवतीत्यर्थे निपातात् कर्त्तरि
यत् पूर्वपदात् मुम् च ॥ १८० ॥

बाल०—केलि । कर्मकर्त्तरि वाच्ये धातोरुत्तरे केलिमो भवति । क इत् ।
भिदेलिमा इति स्वयमेव भिद्यन्ते इत्यर्थः । माषा व्रीहयः । पचेलिमा इति स्वयमेव
पच्यन्ते इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

१८२. धेनुम्भव्या साधुः ।

धेनुषु भवतीति ।

१८३. केलिमः कर्म कर्तरि ।

भिदेलिमा माषाः, पचेलिमा स्तण्डुलाः । उक्ता विष्णु कृत्याः ।

१८४. बाहुल्यात् करणादौ च ते ।

स्नायते येन तत् स्नानीयमामलक्यादि । दीयते यस्मै स दानीयो विप्रः । आपतति यस्मात् स आपत्यो भृगुः । रम्यते यस्मिन् तत् रमणीयं वृन्दावनम् । तिष्ठते निर्णीयते विवादो यत्र स स्थेयः ।

अमृता०—१.२. धेनुम्भवेति । कर्तरि यत् मुगागमश्च साधुत्वात् । धेनुम्भवया गुरोचना ।

अमृता०—१८३. केलिम इति । कर्मकर्तरि वाच्ये धातोरुत्तरे केलिमः स्यात्, कइत्, एलिमः शेषः । भिदेलिमा इति—स्वयमेव भिद्यन्त इत्यर्थः । एवं स्वयमेव पच्यन्ते पचेलिमा इत्यादि ।

अमृता०—१८४. बाहुल्यादिति । कृतो बाहुल्यात् ते विष्णुकृत्याः करणादौ च वाच्ये सिध्यन्ति । स्नानीयमिति करणे अनीयः, दानीयइति सम्प्रदाने । आपात्य इत्यपादाने ण्यत् । रमणीमिति स्थेय इति चाधिकरणे सिद्धौ । तिष्ठत इति स्थो निर्णीतौ प्रकाशन इत्यात्मपदम् । स्थेय इति यदन्तः । अत्रैव कृति सर्वेषां कारकाणामुक्तत्वं लब्धम् । आदौ भावकर्मणोः, ततः कर्तरि, इह च करणादौ विष्णुकृत्या विहिताः । अत्र विष्णुकृत्य प्रत्ययानां कर्त्रादि वाच्येषु विहितत्वात् तत्तत् प्रत्ययैरेव कर्त्रादय उक्ता इति बोध्यम् ।

बाल०—बाहु । बाहुल्यादिति । कृद्बाहुल्यात् ते विष्णुकृत्या करणादौ वाच्ये भवन्ति । स्नानीयमिति करणे अनीयः । आमलक्यादीति अदिपदेन तैलातेर्ग्रहणं । दानीय इति सम्प्रदाने अनीयः । आपात्य इति अपादाने ण्यत् । भृगुरुचप्रदेशः । प्रपातस्त्वतटो भृगुरित्यमरः । रमणीयमिति अधिकरणे अनीयः । तिष्ठत इति निर्णीतावात्मपदं अत आह निर्णीयत इति । अन्यैरिति शेषः । निर्णीयत इति फलितार्थकथनमेवेति ज्ञेयं । निर्णीतो भवतीति वा पाठः । स्थेय इति अधिकरणे यत् । आ ए यतीति एरामः ॥ १८२ ॥

बाल०—वास्त । वासकर्तरि वाच्ये वास्तव्यो वृष्णीन्द्रेण साधुः कर्तरि तद्व्यविधानं वृष्णीन्द्रश्च निपातफलमिति भावः । वासकर्तरीत्यत्र कर्तरीति वा पाठः ॥ १८३ ॥

बाल०—णक- । कर्तरि वाच्ये धातोरुत्तरे णक-वृत्तौ भवतः । णवुन्वृत्तौ पाणिनिरिति । ते वोरकमादिशन्तीत्युक्तमतो णक-णवुनोरैक्यं । जगत इति कर्मणि षष्ठी । बोदेति वह प्रापणे सहिवहोररामस्य ओरामो ढलोप इति ओरामः । घातक इति हनो हस्य घो णिणयोरिति घत्वं हन्तेस्तो नृसिहे इति तत्त्वं ॥ १८४ ॥

१६५. वास्तव्यो वासकर्त्तरि वृष्णीन्द्रेण साधुः ।

अमृता०—१६५. वास्तव्य इति । वस निवासे इत्यस्य तव्यप्रत्ययेन वृष्णीन्द्रेण च वास्तव्य इति निपात्यते । वृन्दावनस्य वास्तव्योऽयमित्येवं प्रयोगः ।

बाल०—नाम । नामधातोर्हनो न घत्वं तत्त्वञ्च न भवति । हननीयक इति हनन-
मिच्छतीत्यर्थे यमिच्छति तस्मात् क्यन् । विष्णुभक्तिमहाहरः अद्वयस्य ई कानीति
ईरामः । क्यन्नन्ताणकः । नृसिंहस्य हनः परवर्तित्वाभावादेव वत्वं तत्त्वञ्च न भवतीति
भावः आतो युगिति । नृसिंहकृति चेत्यस्योल्लेखः । कुटितेत्यादीनि आख्यातसूत्रेभ्यः
सिध्यन्तीति आख्यातसूत्रेभ्य इत्युक्तं । कुटितेति कुट कौटिल्ये कुटादेरनृसिंहनिर्गुण इति
इटि निर्गुणत्वमतो न गोविन्दः । कोटक इति नृसिंहत्वान्नात्र निर्गुणत्वं । शमक इति शमु
उपशमे जनिवध्योर्मन्तानाञ्चचम्यमिकमिवमिषमिरमिनमिगमां न वृष्णीन्द्र इति कृति
चेति वृष्णीन्द्रनिषेधः । यमेस्तु यामक इति वर्जनादिति शेषः । पापचक इति यङन्तात्
पापच्यधातोर्णकः विष्णुजनात् सारामयस्य हरो रामधातुके इति सारामयस्य हरः । न
वृष्णीन्द्र इति, अत उक्तं अन्तहरेण गोविन्दवृष्णीन्द्राविति । स्थानीति । स्थानिवद्भावात्
वृद्धिर्न भवतीति प्रसादेऽपि दृश्यते । प्रक्रियातु चिन्त्येति । अत्र वृद्धिर्मवतीति प्रक्रियामतं ।
चक्रपाणेस्त्विति । यङ् महाहरान्तश्चक्रपाणिं सञ्ज इति । पापचक इत्यत्र यङो महाहरः
कृतः, अतो वृष्णीन्द्रः । दरिद्रायक इति, आतो युगित्यादिना युक् । दरिद्रातेरारामहर
इत्यादौ युको वर्जनात् न आरामहरः । दरिद्रितेति इटि कृते आरामहरः । क्रमीति ।
क्रमिगमिकृपिवृत्वादीनां धातूनां इट्सूत्रेषु इट्सम्बन्धिसूत्रेषु आत्मपदेन आत्मपदपदेन
तत्कारणं आत्मपदकारणमपि गृह्यते इति बहूनां पण्डितानां मतं । गम्यादीनामिट्-
सूत्रेषु आत्मपदपदेन उत्कारणं न गृह्यते इति केषाञ्चिन्मतं । तस्मात् केषाञ्चिन्मते
क्रमेरिट्सूत्रे आत्मपदेन तत्कारणं न गृह्यते इति आयातं । तत्र स्वयमाह क्रमेस्त्विति ।
क्रमेस्तु कर्त्तर्येव इट् नेष्यते इति आत्मपदकारणसद्भाव इति शेषः । प्रकृन्ता उपकृन्ता
इति स्नुक्रमिभ्यामिङ् नात्मपद एवेति इट्सूत्रं । अत्र आत्मपदाभावेऽपि आत्मपदकारणयोः
पयोः सद्भावात् धातोरात्मपदित्वं आत्मपदिभ्य आत्मपदानीति तृन्प्रत्ययस्यात्मपदत्व-
मतस्तस्मिन् परे कर्त्तरि नेट् । प्रक्रमितव्यमिति । अत्र आत्मपदकारणसद्भावेऽपि
कर्त्तर्येवेति नियमादिट् । गम्यादेरिति गम्यादेरिट्सूत्रेषु आत्मपदपदेन सर्वस्मिन् वाच्ये
तत्कारणं खल्विति गृह्यते । खल्वपीत्यव्ययसमुदायोऽतिनिश्चयार्थः । स जिगंसितेति संपूर्वात्
समन्तात् गमस्तृन् सनन्ताद्धातोरिट् सरामादिरामधातुके नात्मपद इति इट्सूत्रं । अत्र
आत्मपदाभावेऽपि आत्मपदकारणस्य सनः सद्भवान्नेट् । केषाञ्चिन्मते संजिगमिषितेति
तन्मते आत्मपदाभावादिट् । चिकलृप्सिता चिकल्पिषितेति सनन्तात् चिकलृप्स-धातोस्तृन्
सनन्तादिट् कृपेनेट् सरामादिबालकल्कयोरात्मपदाभाव इति इट्सूत्रं । अत्र आत्मपदा-
भावेऽपि आत्मपदकारणस्य सनः सद्भावान्तस्मिन् कारणे आत्मपदकार्योपचरात् न
इङ्निषेधः, किन्तु स्वरति सूतीत्यनेन ऊरामेत्वाद्यद्विकल्कितेत्वं तस्यैव व्यवस्थापकं
कृपेनेट् इति सूत्रं, तस्मात् पदद्वयं स्वमतमपि ज्ञेयं । पूर्वधातुवत् सनः परपदादीत्युक्तं

१६६. कर्त्तरि ।

प्रभुरयम् ।

१६७. णक तृलौ ।

ण्वल् तृचौ पाणिनिः । करोतीति कारकः कर्त्ता जगतः । वह—वोढा,
हन-घातकः ।

अमृता०—१६६. कर्त्तरीति । पुनरधिकारोक्ति भावकमाधिकार निवृत्तये ।

अमृता०—१६७. णकेति । कर्त्तरि वाच्ये सर्वधातुभ्य उत्तरे णकः तृल् च भवति ।
णलावितौ । ण्वल् तृचौ पाणिनिरिति—पाणिनीया वोरकमादिशन्तीत्युक्तम्, ततः कार्यतः
साम्यमेव । जगत इति कर्मणि षष्ठी । वोढेति—वह प्रापणे, तृल् हस्य ङः, हरिघोषात्त-
थोधः, टवर्गः, ङस्य हरः, सहिवहो रिति अरामस्य ओरामः । घातक इति—हनहिंसागत्योः,
णकः हनोहस्य घः, हन्ते स्तो नृसिंह इति तरामः ।

अतः कृतधातुसन आत्मपदकारणत्वं । केषाञ्चिन्मते चिकलृप्सितेत्येव भवतीति पृथक्त्वेन
नोक्तं । विवर्त्तिषितेति सनन्ताद्विवृत्सधातोस्तून् सनन्तादिट् । वृत्तुं वृधुं शृधुं स्यन्दूभ्यो नेट्
सरामे आत्मपदाभाव इति इट् सूत्रं । अत्र आत्मपदाभावेऽपि आत्मपदकारणस्य सनः
सद्भावात् न इङ् निषेधः । केषाञ्चिन्मते विवृत्सितेति तन्मते आत्मपदाभावादिङ् निषेध
एव । संजिगंसितेति चिकलृप्सितेति च प्रथममुक्तमतो विवृत्सितेत्यपि प्रथममुक्तं । वस्तु-
तस्तु । विवर्त्तिषितेति प्रथमं वक्तुमुचितमिति ज्ञेयं ॥ १६५ ॥

बाल०—बाहु । बाहुल्यादिति बाहुल्यात् कर्मणि वाच्येऽपि णको भवति ह्रियत
इति उह्यत इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

बाल०—नद्या । कर्त्तरि वाच्ये नद्यादेरुत्तरे अनो भवति । नन्दिर्ण्यन्तः । ल्युः
पाणिनिरिति । ते योवनमादिशन्तीत्युक्तमतोऽनलव्यारैक्यं । नन्दन इति टु नदि समृद्धौ
ण्यन्तादने कृते णेर्हरः नन्दयतीत्यर्थः, नन्दनः कश्चित् । जनार्दन इति अर्द हिंसायां
जननामानमसुरमर्दितवान् जनार्दनः श्रीकृष्णः । मधुसूदन इति । सूद क्षणनं हिंसा । मधुं
सूदत इत्यर्थः । मधुरसुरविशेषः मधुसूदनः श्रीकृष्णः । मधुशब्दस्य मकरन्दवाचित्व-
मप्यस्ति, अतो मधुसूदनशब्दो भ्रमरवाचकोऽपि । मदन इति मदी हर्षे णिवृष्णीन्द्रः
घटादित्वाद्दामनः ण्यन्तादनः णेर्हरः मदयतीत्यर्थः, मदनः कन्दर्पः तपन इति तप सन्तापे
तपतीत्यर्थः, तपनः सूर्यः । पतन इति पतलु गतौ पततीत्यर्थः । विरोचन इति रुच दीप्ती
ण्यन्तादनः विरोचयतीत्यर्थः । विरोचनः सूर्यः । दर्पण इति दृप गर्वे दृप्यतीत्यर्थः, दर्पणो
मुकुरः । संक्रन्दन इति क्रदि आह्वाने रोदने च संक्रन्दतीत्यर्थः । संक्रन्दन इन्द्रः । सङ्कर्षण
इति कृष विलेखनाकर्षणयोः संकर्षतीत्यर्थः । सङ्कर्षणो बलदेवः । पवन इति पूड पवने
पवत इत्यर्थः, पवनो वायुः । विभीषण इति त्रि भी भये णिभियो भीषादेशो ण्यन्तादनः
णेर्हरः विभीषयते इत्यर्थः । विभीषणो रावणानुजः । रमण इति रमु क्रीडायां

१६८. नामधातुहनो न घत्वं न च तत्त्वम् ।

हननीयकः । आतोयुक् दायकः । एवमाख्यातसूत्रेभ्यः—कुटिता कोटकः शमकः, यमेस्तु यामकः । पापचक इत्यत्राप्यन्तहरान्नवृष्णीन्द्रः स्थानिवद्भावात्, इति प्रसादेऽपि, प्रक्रिया तु चिन्त्या । चक्रपाणेस्तु पापचकः पापचिता दरिद्रायकः दरिद्रिता इत्यादि ज्ञेयम् ।

अमृता०—१६८. नामेति । नामधातुत्वमापन्नस्य हनो घत्वं तत्त्वञ्च न स्यात्, नृसिंह प्रत्यये इति शेषः । हननीयक इति—हननमिच्छतीत्यर्थे कचनि अद्वयस्त ईः, ततो हननीय धातो णकः । अत्र हनधातोख्यवहितपरे नृसिंहप्रत्ययाभावान्नघत्वादिकमित्येव तत्र बीजम् ।

आख्यातसूत्रेभ्य इति—वक्ष्यमाणाः प्रयोगा आख्यातसूत्रेभ्य एव सिध्यन्तीति शेषः । कुटितेति—कृलो नृसिंहत्वाभावात् कुटादे रनृसिंहो निर्गुण इति गोविन्दाभावः । कोटक इत्यत्र तु णकप्रत्ययान्तत्वाद् गोविन्दः । शमक इति शमु उपशमे णकः, जनि बध्यो मन्तानाञ्चेत्यत्र कृति चेत्युक्तत्वादिह नृसिंह कृति नवृष्णीन्द्रः । यामक इति तु यमे स्तत्रैव वर्जनाद् वृष्णीन्द्र एव । पापचक इति—यङन्त पापच्य धातो ण्यकः, विष्णुजनात् साराम यस्य हरो रामधातुक इति यस्य हरे हरस्य स्थानि वद् भावात् अन्तहरे न गोविन्द वृष्णीन्द्राविति निषेधः प्रवर्तते, अतः परामस्थारामस्य वृष्णीन्द्र निषेधः ।

प्रसादेऽपीति—प्रक्रिया कौमुदी टीकाप्रसादनाम्नी । तत्र भाष्यवचनमुद्धृत्य अल्लो-पस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः—पापचक इत्येव समर्थितम् । प्रक्रियायान्तु—“नधातु लोपे इत्यत्र इक एव गुणवृद्धिनिषेधात् पापचक” इत्येवं सिद्धान्तिम् । तत्तु न युक्तं भाष्य विरोधादिति सूचयन्नाह चिन्त्येति । चक्रपाणौ तु यङो महाहरत्वेन लुप्तावयवस्य स्थानि-वत्त्वभावाद् नृसिंह प्रत्यये गोविन्दवृष्णीन्द्रयोर्न निषेध प्रसक्तिरित्याशयः । दरिद्रायक इति आतो युक् । दरिद्रितेति—दरिद्रातेरारामहर इत्यादिनारामहरः । पूर्वत्र नु युक् वर्जनान्नारामहरः ।

इत् सूत्रेष्विति—आख्यातप्रकरणोक्तेऽविधायकसूत्रेषु क्रम्यादीनामात्मपदेन आत्म-पदस्य कारणञ्च गृह्यत इति बहवो मन्यन्ते । केचित्तु गम्यादीनामात्मपदेन तत्कारणं न

निवृष्णीन्द्रः घटादित्वाद्वामनः प्यन्तादनः णेर्हरः रमयतीत्यर्थः, रमणः पतिः । ल्युरिति । ल्युरिति । अयं ल्युप्रत्ययः संज्ञायां भवतीति काशिकामतं । तत्र चेति । तत्र संज्ञायां ल्युः कर्तरि वाच्ये भवति । ल्युप्रत्ययान्तः पुंसि वर्तते इत्यमरमतं । तत्र चेति । तट्टीका अमरटीका । तस्मात् पुंस्त्वस्य टीकासम्मतत्वमप्यायातं । किन्त्विति । तस्मात् नन्दनं वनमित्यत्र क्षीरस्वामिना यदुक्तं तत्र भट्टौ च पुंस्त्वस्य च व्यभिचारो दृश्यते इति । क्षीरस्वामी अमरटीकाकारः ॥ १६७ ॥

क्रमि गमि कृपिवृत्वादीनामिड्सूत्रेष्व्वात्मपदेन तत् कारणम् गृह्यते इति
बहूनां मतम्, गम्यादीनां नेति केषाञ्चित् । क्रमेस्तु कर्त्तर्येवेदं नेष्यते ।
प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । अकर्त्तरितु प्रक्रमितव्यम् । गम्यादेः खल्वपि ।
संजिगंसिता संजिगमिषिता । चिकल्प्सिता चिकल्पिषिता ।
विवृत्सिता विवर्त्तिषिता ।

१६६. बाहुल्यात् कर्मण्यपि णकः ।

पदाभ्यां ह्रियते पादहारकं तूपुरादि ।

गृह्यते किन्तु साक्षादात्मपदपरत्वे हि इडनिषेधः स्यादित्याहुः । तत्र क्रमेश्चाविसम्बादित-
माशयमुपस्थापयति—क्रमे स्त्विति । आत्मपदस्य —कारणे सद्भावेऽपि कर्त्तर्येवेदं नेष्यते,
कर्मादौ त्विष्यते इति तत्त्वम् । तथाहि—प्रक्रन्ता इत्यत्र स्नुक्रमिम्यामिड नात्मपदे इत्या-
ख्यात सूत्रस्य हि कृति कर्त्तर्येवात्मपदे नेडित्यभिप्रेत्य “आरम्भे प्रादुपात्तया” इत्यात्मपदस्य
कारणे सद्भावै तृल् प्रत्ययस्य कर्त्तरि विधानेदे । तेन प्रक्रान्तेति पदमाख्यात सूत्रेणैव
सिद्धम्, उक्ताभिप्राय प्रकटनन्तु प्रक्रमिति साधनार्थम् । यत् स्तव्यादे भाविकर्मणो विधानेना-
त्मपदविषयत्वात् तत्र चाख्यातसूत्रेणैव निषेधः स्यादिति तन्निराकरणार्थं हि कर्त्तर्येवेति
एवकारं विन्यस्य इट् प्रापितः । एतदभिप्रायविशेषः कृत्स्वेव ज्ञेयः, आख्याते तु आत्मपद
कारणे सति नैवस्यादिट्—प्राकस्त, प्रकस्यते ।

गम्यादेः खल्वपीति—गम्यादेरात्मपदेन तत्कारणञ्चैव गृह्यते कृत्सु सर्वेषुवाच्येषु
इति खल्वपे दृढार्थेन स्वमतं व्यञ्जितम् । तेनसंजिगंसितेति—समः पृच्छति गम्यच्छित्यादिना
आत्मपदकारणे सद्भावे पूर्वधातुवत् सनः परपदादीति रीत्या सनन्तेऽपि अस्त्येवात्मपद
कारणम्, ततो गमेरिट् सरामादिरामधातुके नात्मपदे इत्याख्यातसूत्रेण तत्रेदं न प्रवर्त्तते ।
संजिगमिषितेति तु केषाञ्चिन्मते इटः प्रवृत्तिभावे । सनन्तधातोः सेट् पृथक् धातुत्वेन
मननात् तदुत्तरं तृलि तु नित्यमिड् सर्वसम्मतः । एवं चिकल्प्सितेति—कृप् सामर्थ्ये धातोः
सनि, वृतादिभ्यः परपदं वा स्यसनोः कृपेर्वाल्कलिक चेत्यात्मपदकारणे सद्भावे, पुनश्च कृपे
नेट् सरामादि वालकल्क्योरात्मपदाभाव इत्याख्यात सूत्रेण हीट आत्मपदे न प्रवृत्तिः, सनि
चात्मपदस्य विकल्पविधानात् । विवृत्सितेत्यत्र वृत्तुधातोः सनि वृतादिभ्यः पर पदं वेति
आत्मपद कारण मस्ति च नास्ति च, वा विधानात् । ततो वृत्तु वृधु शृधुस्यन्दुभ्यो नेट्
सरामे आत्मपदाभाव इत्यत सूत्रेण हीटोऽप्रवृत्तिः परपद कारणे सनि । आत्मपदकारणे
तु सनि प्रवृत्तिरेव—विवर्त्तिषितेति ।

अमृता०—१६६. बाहुल्यादिति स्पष्टम् । ह्रियते उह्यत इत्यर्थः ।

बाल०—ग्रहा । कर्त्तरि वाच्ये ग्रहादेरुत्तरे णिनिर्भवति । ग्रहीति ग्रह उपादाने
गृह्णातीत्यर्थः । स्थायीति आतो युगित्यादिना युक्त ॥ १६८ ॥

२००. नन्द्यादे रनः ।

ल्युः पाणिनिः । नन्दनः जनार्दनः मधुसूदनः मदनः तपनः पतनः विरो-
चनः दर्पणः संक्रन्दनः सङ्कर्षणः पवनः विभीषणः रमणः । ल्युरयं
संज्ञायामिति काशिका । तत्र च ल्युः कर्त्तरीति पुंस्त्वविधावमरः ।
तत्र च नन्द्यादे ल्युरिति सर्वापि तट्टीका, किन्तु नन्दनं वनमित्यत्र नन्दय-

अमृता०—२००. नन्द्यादे रिति । कर्त्तरि वाच्ये नन्दि प्रभृतिभ्य उत्तरे अन प्रत्ययः
स्यात् । नन्दद्यादि रयंगणो धातुपाठसन्निवेशे न गृहीतः किन्तु नन्दन वाशन प्रभृति प्राति-
पदिक गणादुद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । नन्द्यादिभ्यः संज्ञायामेव अनः स्यादिति प्रयोजनं,
एक तृलौ त्वसंज्ञायामिति । नन्दन इति टुनदि समृद्धौ ण्यन्तः, णेर्हरः, नन्दयतीत्यर्थः ।
नन्दनो विष्णुः, आनन्दो नन्दनो नन्द इत्यादि महाभारतम् । नन्दनः सुत इति मेदिनी च ।
जनार्दन इति—अर्दं हिंसायाम्, जन नामानमसुरमर्दयते स्मेति जनार्दनः कृष्णः । यद्वा अर्दं
गतौ याचने च, जनान्शरणागतान् अर्दते याचते सेवकरूपेण स्वान्तिके इच्छतीत्यर्थः ।
मधुसूदन इति—सूद हिमने, मधु नामानं दैत्यं सूदते हिनस्तोति श्रीकृष्णः । यद्वा मधु
मकरन्दं सूदत इति भ्रमरः । एतौ कर्मण्यन् इत्यस्य बाधकौ । मदनइति मदी हर्षे ण्यन्तः,
घटादित्वाद् वामनः, कन्दर्पइत्यर्थः । तपतीति तपनः सूर्यः । पततीति पतनं स्खलनं पाप-
मित्यर्थः । विगोचयतीति विरोचनो भानुः, रुच दीप्तौ ण्यन्तः । दृप्यतीति दर्पणो मुकुरः,
दृप हर्ष मोचनयोः । संक्रन्दयति रिपुस्त्रीरिति संक्रन्दन इन्द्रः, क्रदि आह्वाने रोदने ण्यन्तः ।
सम्यक् कर्षतीति सङ्कर्षणो बलदेवः । पवनो वायुः । विशेषेण भीषयते इति विभीषणो
रावणानुजः । रमणः पतिः, रमु क्रीडायां ण्यन्तः । वाशनः दूषणः साधनः वर्द्धनः शोभनः
सहनः दमनः जल्पनः लवण इत्येते च नन्दद्यादौ पठ्यन्ते ।

ल्युरयं संज्ञायामिति—संज्ञायामेव कर्त्तरि ल्यु भवेदिति हि काशिकामतम्, न किन्तु
तत्र लिङ्गं निर्दिष्टमिति भावः । अमरस्तु ल्युःसंज्ञायां कर्त्तरीमनिजित्यादि वचनं लिङ्ग-
निर्णये पुंस्त्वप्रकरणे ग्रथितवान् । तत्र च सर्वतट्टीकाकृतः कर्त्तरि नन्द्यादे ल्युरित्याहुः,
अतश्च पुंसीति तैरप्यनुमतम् । तत्तु सव्यभिचारम्, यतः स्वर्गवर्ग—सुतो मातलि नन्दनं
वनमित्यत्र देवेन्द्रस्योपवनार्थं नन्दनशब्दो नपुंसकतया निर्दिष्टः अमरेणैव । तत्र च क्षीर-
स्वामी तट्टीकायां नन्द्यादे ल्युरित्युवाच । अतो नन्द्यादेर्ल्यु भवन्नपि नपुंसके च स्यादिति

बाल०—गमि । व्यक्तार्थमेतत् । व्रजं गमीति निपातात् भविष्यति णिनिवृष्णीन्द्रा-
भावश्च । आधमर्ण्येत्यादिना षष्ठीनिषेधः । गामीत्यादौ निपातात् भविष्यति णिनिः ।
स्थायीति पूर्ववत् । प्रतिबोधीति बुध अवगमने । प्रयायोति या प्रापणे युक् । भावीति भू
सत्तायां । आदिपदेन शिष्टप्रयोगानुसारेणान्यत्राणि णिनिर्विधेयः ॥ १६६ ॥

बाल०—पचा । कर्त्तरि वाच्ये पचादेरुत्तरे अत् भवति । पच इति पचतीत्यर्थः ।
वद इति वद व्यक्तायां वावि । देव इति दिवु क्रीडादिषु । मेष इति मिष स्पृद्धायां । सेव

तीति ल्युरिति क्षीरस्वामो । 'नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौक-
साम्' इति नन्द्यादि प्रकरणे भट्टिः ।

२०१. ग्रहादेर्णिनिः ।

आदेर्णइत्, इत् इतिस्थिते, इनहनित्यादि त्रिविक्रमः । ग्राही स्थायी ।

२०२. गमि गाम्यादयस्तु भविष्यति साधवः ।

व्रजं गमी गामी, स्थायी प्रतिबोधी प्रयायी भावीत्यादि ।

तन्मतमायतम् । तदेव युक्तमिति प्रतिपादयन् भट्टिः प्रयोगमुपन्यस्यति—नन्दनानीत्यादि ।
एतेन संज्ञायामिति मतस्य च व्यभिचारो दर्शितः । यथा हि तत्र टीकायाम्—नन्दनानि
नन्दकानि, रमणानि मनोहराणीति मल्लिनाथः । तस्मादसंज्ञायाञ्च नन्द्यादेरनः प्रयुज्यते—
इत्यपि ग्रन्थकृत आशयो ज्ञेयः ।

अमृता०—२०१. ग्रहादेरिति । ग्रहादेरुत्तरे कर्त्तरि णिनि प्रत्ययः स्यात् । ग्रहादि-
रपि न धातुपठितो गणः । ग्राहीति—ग्रहउपादाने, गृह्णातीत्यर्थः । नृसिंह परत्वाद्
वृष्णीन्द्रः । स्थायीति—आतो युक्, तिष्ठतीत्यर्थः । उत्साही उद्भासी मन्त्री सम्मर्दी
निरक्षी निश्चावी निवापी निशायी अयाची अव्याहारी अब्राजी अवादी अवासी अकारी
अहारी अविनायी विशयी विषयी अपराधी उपरोधी अभिभावी परिभवी परिभावी इत्येते
च ग्रहादौ बोध्याः । एषु निरक्षादयश्चत्वारो निपूर्वा एव, अयाच्यादयः अष्टौ नञ् पूर्वा
एव, विषये देशे, अभिमावी तु भूते प्रयुज्यते । केचिदत्र वृष्णीन्द्राभावेऽपि निपातिताः ।

अमृता०—२०२. गमीति । सुगमम् । कर्त्तरीत्येव । व्रजं गामीति निपाताद्
भविष्यदर्थः । व्रजंगमीति वृष्णीन्द्राभावश्च । व्रजं गमिष्यतीत्यर्थः । आधमर्ण्यं भविष्यदर्थं
णक णिन्योर्योग इति कर्मणि षष्ठी निषेधः । प्रति बोधीति बुधअवगमने । प्रयायीति या
प्रापणे, युक् । भावीति भूसत्तायां वृष्णीन्द्रः । एतेषां भविष्यदर्थं एव निपातफलम् ।

इति सेवृ सेवने । चर इति चर गतौ । चल इति चल कम्पने । पत इति पतलु गतौ । हन
इति हन हिंसागत्योः ॥ २०० ॥

बाल०—चरा । अत्प्रत्ययान्तानां चरादीनां द्विर्वा भवति, नरस्यान्तस्य स्थाने
अरामश्च भवति । चराचर इति चराचरो जङ्गमः । अदिपदेन चलाचलः पतापतः वदावद
इत्यपि भवतीति मतं ॥ २०१ ॥

बाल०—हन्ते । अत्प्रत्ययान्तस्य हन्तेद्विर्वा भवति । नरामस्यारामश्च घत्वञ्च ।
घत्वञ्चेति नरे नारायणे चेत्यर्थः । घनाघन इति । शत्रुघातुकमत्तेभवर्षकाब्दा घनाघना इति
नानार्थवर्गः । पट विस्तारे चुरादिर्ज्ञेयः । अस्य अत्प्रत्ययान्तपटस्यतु पटूपट इति साधुरिति
शेषः । पक्षे पटश्च । हेतुमाह णेरिति । पटूपट इति चुरादिणेरनित्यत्वात् तदभावः ।
अत्प्रत्ययान्तरय द्वित्वं नरस्यान्तस्य ऊरामश्च । अत्र णेरभावो ग्रन्थकृतामभीष्टः अत एवाह
पक्षे पटश्चेति । जुमरमते पटापटः पाटश्च ॥ २०२ ॥

२०३. पचादेरत् ।

अच् पाणिनिः । पचःदेवः मेषः सेवः चरः वदः चलः पतः हनः ।

२०४. चरादीनामत् प्रत्ययान्तानां द्विर्वा नरस्यारामश्च ।

चराचर इत्यादि ।

२०५. हन्तेर्हस्य घत्वश्च ।

घनाघनः । पट विस्तारे चुरादिः, अस्य तु पटूपटः । पक्षे पटश्च णेर-
नित्यत्वात् । जुमरमते तु पाटः । पटापट इत्यादि ।

अमृता०—२०३. पचादेरिति । पचादे रत्तरे कर्तरि वाच्ये अत् प्रत्ययो भवति, अरामशेषः । पच इति डुपचष पाके, पचतीत्यर्थः । मेष इति मिष स्पर्द्धायाम् । वपः तपः नदः वसः भषः प्लवः गरः तरः जरः मरः क्षमः कोयः व्रणः नर्तः दर्शः सर्पः दर्पः दम्भः जारः भरः श्वपच इत्येते च पचादयः । पचादिराकृतिगण इति वहव आहुः ।

अमृता०—२०४. चरेति । चरादीनामत्प्रत्ययान्तानां विभाषया द्विर्भवति । द्वित्वे च नरस्यान्तस्य स्थाने आरामश्च स्यात् । चराचरः स्थावर जङ्गमः । एवं चलाचलः पतापतः वदावद इति, पक्षे चर इत्यादीनां स्थितिः ।

अमृता०—२०५. हन्तेरिति । चरादिषु हन्ते रत्प्रत्ययान्तस्य हस्य घत्वश्च भवति, चकारात् नरान्तस्य अराभस्य आरामश्च स्यात्, घत्वन्तु नरनारायणयोरेव । घनाघन इति—शक्रधातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना इत्यमरः । पक्षे पट इति—णेरनित्यत्वेनोद्धवा-
रामस्य न वृष्णीन्द्र इत्यर्थः । जुमरमते तु वृष्णीन्द्रः, नरारामस्य न ऊत्वम्, किन्तु पाटापाट इत्येवम् । पटापट इति स्वमते ।

बाल०—रात्रि । व्यक्तार्थमेतत् । रात्रौ अटतीति रात्रिमटो रात्र्यटश्च । निपातादत् । रात्रिमट इत्यत्र पूर्वपदात् मुम् च । तिमिङ्गिल इति गृ निगरणे इति तिर्मि गिलतीति निपातादत् ऋरामस्य इर् पूर्वपदात् मुम् च गिरो रोल इत्यनेन लत्वन्तु सिध्यत्येव । तिमिर्मत्स्यविशेषः तिमिङ्गिलोऽपि मत्स्यविशेषः ॥ २०३ ॥

बाल०—ईशो । कर्तरि वाच्ये ईशोद्धवात् कृ विक्रमे प्रीञ्ज तर्पणे गृ निगरणे ज्ञा अवबोधने इत्येतेभ्यश्चोत्तरे को भवति क इत् । क्षिप इति क्षिप प्रेरणे कंसारित्वाद्-
गोविन्दाभावः । बुध इति बुध अवगमने । बुधो ग्रहविशेषः पण्डितश्च । भूरुह इति रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च । भूरुहो वृक्षः । किर इति ऋरामस्येर् कंसाराविति इर् । किरः पक्षी । प्रिय इति । धातोश्चतुःसनस्येयुवौ सर्वेश्वर इति इय् । गिर इति ऋरामस्येर् । ज्ञ इति आरामहरः कंसारिसर्वेश्वर-रामतुके इटि उसि चेति आरामहरः । बाहुल्यादिति । बाहुल्यात् वाऽसरूपोऽस्त्रियामित्यनेन णक तृनौ व तेन क्षेपकः क्षेप्तेति ॥ २०४ ॥

बाल०—उपे । उपेन्द्रे पूर्वपदे सति कर्तरि वाच्ये आरामान्तधातो रत्तरे को

२०६. रात्रिमट रात्र्यट तिमिङ्गलादयः साधवः ।

२०७. ईशोद्धव किरति प्रीणाति-गृ.ज्ञाभ्यः कः ।

कइत् अरामशेषः । क्षिपः बुधः भूरुहः किरः प्रियः गिरः ज्ञः । बाहुल्यात्
क्षेपकः क्षेप्ता ।

अमृता०—२०६. रात्रिमिति । अत् प्रत्ययेन रात्रिमटादयो निपात्यन्ते । रात्रौ
अटतीत्यर्थे रात्रिमटः रात्र्यट इति च साधु । पूर्वत्र मुमागमश्च निपातफलम् । तिमिङ्गल-
इति—तिमि मत्स्यविशेषं गिलतीति जलजन्तुविशेषः, मुमागमो निपातफलम् । गृनिगरणे
निपातात् ऋरामस्येर् मुम् च । आदि शब्देन रात्रिश्चरः रात्रिचर इत्यपि ज्ञेयम् ।

अमृता०—२०७. ईशेति । कर्त्तरि वाच्ये ईशोद्धवाद्धातो रुतरे तथा कृप्रभृति
चतुर्भ्यश्चोत्तरे कप्रत्ययः स्यात् । कइत् कंसारित्वार्थः । क्षिप इति—क्षिप क्षेपणे, कंसारि-
त्वाद् गोविन्दाभावः । एवंबुध अवगमने, बुधः पण्डितो ग्रह विशेषश्च । भूरुह इति—रुह
जन्मनि प्रादुर्भावे, भुविरोहतीति वृक्ष इत्यर्थः । एते ईशोद्धवाः । ज्ञइति—आराम हरः
कसारि सर्वेश्वर रामधातुक इत्यादिना आरामहरः । बाहुल्यादिति—वासरूपोऽस्त्रिया-
मित्यनेन सामान्ययो र्णकतृलोश्च प्रवृत्तिरिति भावः ।

भवति । सुगल इति ग्लै हर्षक्षये । अत्र भाविनि भूतवदुपचारादारामान्तपाठः । आरामहर
इत्यादिना आरामहरः । गोघ्न इति बाहुल्यात् कः । गमहनजनखनघसामुद्धवादर्थनं
कंसारिसर्वेश्वरे ङं विनेति उद्धवादर्थनं हस्य घत्वं । स्वर्गेषुपशुवाग्वज्र इत्यमेरोक्तत्वात्
गोशब्देनात्र वाग्जले गृह्येते । अतिथिर्ना गृहागते इत्यमरः ॥ २०५ ॥

बाल०—धेट् । कर्त्तरि वाच्ये धेट्प्रभृतिभ्य उत्तरे शो भवति श इत् । शिवत्वात्
कृष्णधातुकत्वमिति तस्मात् सर्वत्र शपि कृते अरामहरः ए अयोरविष्णुपदान्ते इति
अरामहरः कर्त्तव्यः । धय इति । धेट् पाने शिवत्वान्नारामान्तपाठः ए अयः । पिव इति
पा पाने पः पिवः । जिघ्र इति घ्रा गन्धोपादाने घ्रो जिघ्रः । धम इति धमाशब्दाग्नि-
संयोगयोः धमो धमः । पश्य इति दृशिर प्रेक्षणे दृशेः पश्यः । संयोगादित्यत्र साहचर्यादिति
वा पाठः । पिवतेरेवेति ग्रहणमिति शेषः । पापेति पा रक्षणे तृन् ॥ २०६ ॥

बाल०—अनु । उपेन्द्राभावे सति लिप उपदेहे विदलृलाभे इत्येताभ्यां धृत्र धारणे
पृ पूरणे विद वेदनाख्याननिवासेषु विद ज्ञाने वाउत्पूर्वे एजृ कम्पने चिती संज्ञाने ।
ण्यन्तेभ्य एतेभ्यः सातेर्ण्यन्तात् सत् सुखे सह मर्षणे इत्याच्च उत्तरे शो भवति । ददा ।
उपेन्द्राभावे सति ददातिदधातिभ्यामुत्तरे शो भवति णश्च । ज्वला । उपेन्द्राभावे सति
ज्वलादेरुत्तरे णातौ भवतः । घ्रा । प्रादेरुत्तरस्मात् ज्वलादेरुत्तरे अत् भवति । ज्वलादि-
गणः । भू । उपेन्द्राभावे सति भुदुनीभ्यश्चोत्तरे णातौ भवतः । लिम्प इति कृष्ण-
धातुकत्वात् तस्य शः अरामहरः मुचादेर्नुम् श इति शुम् । विन्द इति पूर्ववत् नुम् ।
धारय इति ण्यन्तात् शः शपः कृष्णधातुकत्वात् न णेर्हरः गोविन्द ए अय अरामहरः ।

२०८. उपेन्द्रे आरामान्तात् कः ।

सुग्लः प्रज्ञः । बाहुल्यात् गोर्हन्यते यस्मै स गोघ्नोऽतिथिः ।

२०९. धेट् पा घ्रा धमा दृशिभ्यः शः ।

शङ् इत् अरात शेषः । शिवत्वात् कृष्णधातुकत्वम् । धयः पिवः जिघ्रः

धमः पश्यः । धेट् संयोगात् पिवतेरेव, पाते स्तु पाता ।

२१०. अनुपेन्द्रे लिपि विद्लु धारि पारि वेद्युदेजि चेति साति

अमृता०—२०८. उपेन्द्र इति । उपेन्द्रे पूर्वपदे सति आरामान्ताद् धातोरुत्तरे कर्त्तरि वाच्ये कः स्यात् । सुग्ल इति—ग्लैर्हर्षक्षये, इह भाविनि भूतवदुपचर्य आरामान्तत्वम्, रामधातुके आरामहरः, सुष्ठु ग्लायतीत्यर्थः । एवं प्रकृष्टं जानातीति प्रज्ञः । गोघ्न इति—बाहुल्यात् हनः कः, गमहनेत्यादिनोद्धवादर्थनं, हस्य घत्वञ्च ।

अमृता०—२०९. धेटिति । कर्त्तरि वाच्ये धेट् प्रभृतिभ्यः पञ्चभ्यः श प्रत्ययो भवति । शिवत्वादिति—शरूप कृष्णधातुके सति शप्, ततः सर्वत्र अरामहर एअयो रविष्णु षदान्त इत्यरामहरः कार्यः । धय इति धेट्, पाने, शिव परत्वान्नारामान्तपाठः, शप्, अरामहरः, एअय् । पिव इति—शिव परत्वेन पिवादेशः एवं घ्रा धातोः जिघ्रः, धमा इत्यस्य धमः, दृशेः पश्यश्चादेशाः । पातेरिति पा रक्षणे अदादे रित्यर्थः । अत्र दृशे रीशोद्धवत्वेन कप्रत्यये प्राप्ते तदपवादः शविधिः । केचिदुपेन्द्र इति चानुवर्त्तयन्ति । तेन उद्धयः विधयः सुपिवः संजिघ्रः विधमः प्रपश्य इत्यादयश्च । तत्र तूपेन्द्रे आरामान्तादिति कस्यापवादः ।

अमृता०—२१०. अनुपेन्द्र इति । उपेन्द्ररहितेभ्यो लिप्यादि नवभ्य उत्तरे कर्त्तरि

आदिपदेन पारयः वेदयः उदेजयः चेतय इति । सातय इति पूर्ववत् । एवं साहय इति । दद इति शे कृते शप् जुहोत्यादेरदादित्वात् । तस्य महाहरः । जुहोत्यादेः पूर्ववद्विर्वचनं शव्लुकीति द्विर्वचनं शनानारायणयोरारामहरो निर्गुणकृष्णधातुक इति आरामहरः । दार इति णे केते युक् । एवं दधः धाय इति । ज्वालः ज्वल इति । ज्वल दीप्तौ । चालः चल इति चल कम्पने । विपुलमिति पुल महत्त्वे । अस्य ज्वलादित्वं कुटादित्वञ्च अतः कुटादेरनृसिहनिर्गुण इत्यनेन गोविन्दाभाव इति । भावः भव इति । भावः पदार्थः । भवो रुद्रः । दुनोतेरेवेति ग्रहणमिति शेषः । दावः दव इति । दवदावौ वनारण्यवल्ली इति नानार्थवर्गः । नायः नय इति । नीत्र प्रापणे ॥ २०७ ॥

बाल०—नौ च । नौ पूर्वपदे सति लिपेरुत्तरे शो भवति । निलिम्पा इति पूर्ववत् ॥ २०८ ॥

बाल०—गवा । गवादौ पूर्वपदे सति विन्दतेरुत्तरे संज्ञायां शो भवति । गोविन्द इति गां विन्दतीत्यर्थः । अरविन्दमिति अरं शीघ्रं विन्दति अर्थात् प्रकाशमित्यरविन्दं पञ्च ॥ २०९ ॥

साहेः शः, ददाति दधातिभ्यां णश्च, ज्वलादे णातौ; प्रादे
स्त्वत्, भू दुनीभ्यश्च ।

लिम्पः विन्दः धारय इत्यादि । सातिः सौत्रः-सातयः । तथा ददः
दायः दधः धायः । तथा ज्वालः ज्वलः चालः चलः प्रज्वलः प्रचलः ।
विपुलमित्यादि । भावः भवः, दुनोतेरेव दावः दवः नायः नयः ।

शप्र प्रत्ययः स्यात् । अनुपेन्द्रे ददाति दधातिभ्यामुत्तरे णप्रत्ययश्च शप्रत्ययश्च स्याताम् ।
ज्वलादे रुतरे णः अत् च स्याताम्, प्राच्युपेन्द्रादुत्तरस्मात्तु ज्वलादे रत् प्रत्यय एव भवति,
तेषां पचादिषु पाठादिति भावः । उपेन्द्ररहितेभ्यो भूदुनीभ्यश्चोत्तरे णः अत् च भवतः ।

लिम्पइति—कृष्णधातुक परत्वात् तुदादे शपः शः, आरामहरः, मुचादेरिति नुम्,
लिम्पतीत्यर्थः । एवं विन्दः । धारय इति—प्यन्त धृ धातोः शः, कृष्णधातुकपरत्वेन णे
हरो न, गोविन्दः, एअय्, अराम हरः । इत्यादि पदेन पारयः वेदयः उदेजयः (एजृ कम्पने),
चित्ते ण्यन्तात् चेतयः, सातयः, प्यन्त सहेः साहयइति । अनुपेन्द्र इतिकिम्—उपेन्द्रे तु
ईशोद्धवेति क एव—प्रलिपः संविद इत्यादि । दद इति—शेकृते शपि च कृते अदादेः शपो
महाहरः द्विर्वचनं, शना-नारायणयो रित्यारामहरः । दाय इति—णः, आतो युक् ।
सरूपत्वाद् वाऽसरूपविधिना अयाप्ते णस्य विधानानाम् । एवं दधाते रपि ज्ञेयम् । ज्वाल
इति णः, ज्वल इति अत् । एवमन्ये च ज्ञेयाः । ज्वालादि गर्णः—ज्वलदीप्तावित्यारभ्यः
कम गतावित्यन्तः त्रयस्त्रिंशत् । प्रज्वल इत्यादि—उपेन्द्रयुक्तत्वात् अत् । पलगतौ ।
दुनोतेरिति स्वादेरेव ग्रहणम्, दुर्गतावित्यस्य तु णकः—दावकः । दावो दवश्च अरण्य
वह्निः । प्रभावः प्रभवः विनयः अनुनय इत्यादयस्तु पश्चात् समासेन निष्पन्नाः ।

बाल०—आरा । व्यक्तार्थमेतत् । आसं । कर्त्तरि वाच्ये आसंभ्यामुत्तरस्मात् श्रुव
उत्तरे णो भवति । अव । अवादुत्तरयोर्ह्रसोः सम्बन्धे णः स्यात् कर्त्तरि । अते । व्यक्तार्थ-
मेतत् । हाय इति ओ हाक् त्यागे णे कृते युक् । व्याध इति व्यध ताडने । श्वस इति श्वस
प्राणने । देह इति उपचर्यादर्शनयोरदादिः । लेह इति लिह आस्वादने । श्लेष इति श्लिष
आलिङ्गने । को न स्यादिति । परत्वादपवादत्वाच्चेति शेषः । उपेन्द्रे आरामान्तात्
इत्यनेन कः कथं न भवतीति शङ्का स्यादित्युक्तं को न स्यादिति । अवश्याय इति श्यैङ्
गतौ अवपूर्वस्य श्यैङो व्यधादित्वं ग्रन्थकृतामभिप्रेतमन्यथा आरामान्तत्वे पूर्वणैव उदाहृतं
स्यात् । अवश्यायन्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिममित्यमरः । स्तु गताविति दन्त्य-सरामादिः ।
शृणोतेस्त्विति श्रु श्रवणे इत्यस्यत्वित्यर्थः । आश्रव इति पदादित्वादत् । विपरीतस्तु भ्रम
भ्रम इति । आश्रवशब्दस्य तालव्य-मध्यत्वमाश्रव-शब्दस्य दन्त्य-मध्यत्वञ्च भ्रमइत्यर्थः ।
अथवा श्रु गताविति तालव्यादिरप्यस्ति, किन्तु श्रवणार्थश्रुवः आश्रवः गत्यर्थश्रुवस्तु आश्रव
इत्येव भ्रमः । अवहार इति हृज हरणे । अवसाय इति सोऽन्तकर्मणि युक् । अस्यापि
व्यधादित्वादेव णः कर्त्तव्यः नतु आरामान्तात्वात् । अत्याय इति इन गतौ । प्रत्याय

२११. णौ च लिपेः शः ।

निलिम्पा देवाः ।

२१२. गवादौ विन्दतेः शः संज्ञायाम् ।

गोविन्दः अरविन्दम् ।

२१३. आरामान्ताद् व्यधादेश्च णः, आसंभ्यां श्रुवः, अवतो हसोरतेरिणः ।

हायः व्याधः श्वासः देहः लेहः श्लेषः । को न स्यात् अवश्यायः, सुगतौ आस्रावः संस्रावः । शृणोतेस्तु वचने स्थित आश्रव इत्यमरः । विपरीत

अमृता०—२११. णौ चेति । णौ अपेन्द्रे पूर्वपदे च लिपेः शप्रत्ययः स्यात् । पूर्वणा-
प्राप्ते अत्र विधानम् । पूर्ववदैव साधनम् ।

अमृता०—२१२. गवादाविति । गवादौ पूर्वपदे सति कर्त्तरि विन्दतेः शः स्यात् ।
संज्ञायामेव । गोविन्द इति—गां पृथिवीं विन्दति उद्धरतीति यद्वा गोवर्द्धनगिरिधारणेन
गाः विन्दते परित्रायत इति गोविन्दः कृष्णः । अन्या च निरुक्ति समासे वक्ष्यते—गवा-
मिन्द्रत्वेन सुरभिदेवेन्द्राभ्यामभिषेकत्वाद् गोविन्द इति । अरविन्दमिति—अरं शीघ्रं
विन्दति प्रस्फुटित, अरान् कालचक्रांशान् विन्दतीति वा, अरविन्दं पद्मम् ।

अमृता०—२१३. आरामान्तादिति । कर्त्तरि वाच्ये आरामान्ताद्धातो व्यधादे
श्रोतरे णः स्यात्, आसं पूर्वस्रु गतौ इत्यस्माच्च णः स्यात्, अव पूर्वाभ्यां ह्रस्व हरणे
सोऽन्तकर्मणि इत्येताभ्यां, तथा अति पूर्वादिण् गतावित्यस्माच्च णप्रत्ययो भवति । हाय
इति—ओहाक् त्यागे, आतो युक्, जहातीत्यर्थः । विध्यतीति व्याधः, श्वसितीति श्वासः,
देग्धीति देह इत्यादि व्यधादौ दिहादि त्रयाणामीशोद्धवेत्यादिना कः प्राप्नोतीति
तन्निरस्यति—कोन स्यादिति । उपलक्षणमिदम्, अपेन्द्रे आरामान्तादिति प्राप्तः कोऽपि
न स्यात्—श्यैङ् गतौ व्यधादिः, अवश्यायः । आश्रव इति श्रुश्रवणे, पचादेरत् ।

इत्यपि दृश्यते इति । तस्मात् प्रतिपूर्वं इनधातोऽपि णो भवतीति । अवतानवितानाविति
तनु वस्तारे । इति चेति दृश्यत इति शेषः ॥ २१० ॥

बाल०—ग्राह । ग्राह इति ग्रह उपादाने व्यधावित्वादेव णः स्यादिति किन्तु
जलचरवाच्य एव निपातफलं । ग्राहो जलचरे वर्तते । ग्रहोऽवहार इत्यमरः ॥ २११ ॥

बाल०—नृती । नृती गात्रविक्षेपे खनु अवदारणे इत्येतयोः रन्ज रागे इत्यस्य च
शिल्पिनि कर्त्तरि वाच्ये टको भवति । ट इत् । पाणिनिरिति । ते वोरकमादिशन्ति ॥ २१२ ॥

बाल०—गाय । गौ शब्दे इत्यस्य शिल्पिनि कर्त्तरि वाच्ये थक-टणनौ भवतः